ACADEMIA DE ŞTIINŢE A REPUBLICII MOLDOVA.
INSTITUTUL DE ISTORIE

Andrei Eşanu

CULTURĂ ŞI CIVILIZAŢIE MEDIEVALĂ ROMÂNEASCĂ

(Din evul mediu timpuriu
pînă în secolul XVII)

Manual pentru învăţămîntul superior

I-1173046

Editura ARC
Chişinău , 1996

CZU [008 (=590) "13/16" :949.8 :947.89] (075.8)
E75

Această carte apare cu sprijinul Fundației *SOROS*

N 0503000000 - 30
M - 157 - 96

ISBN 9975 - 928 - 06 - 4

© Text: A. Eșanu
© Copertă: M. Bacinschi

Cuprins

Introducere 9

CAPITOLUL I

Civilizaţia medievală românească. Valori şi curente cultural spirituale constitutive . . . 13

I. Noţiune de civilizaţie şi cultură 13
2. Apariţia poporului român şi a civilizaţiei sale în istoria Europei 22
3. Curentele spirituale şi culturale constitutive ale civilizaţiei medievale româneşti 25
4. Caracterul unitar al culturii şi civilizaţiei medievale româneşti 30
5. Cristalizarea civilizaţiei medievale româneşti . . 35
6. Istoriografia problemei culturii şi civilizaţiei româneşti 40

Bibliografie 44

CAPITOLUL II

Valenţe ale civilizaţiei româneşti din secolele XIV-XVI 50

I. Modul de trai 50
2. Religia 55
3. Creaţia populară orală 62
4. Cultura scrisă 69

5. Recepția scrisului de expresie slavonă
de către români 72
6. Cronografia românească în limba slavonă 77
7. Cultura scrisă greacă și latină în țările române . 82
8. Tipărirea cărților 87
9. Începuturile scrisului în limba română 92
10. Instituții de învățământ 96
11. Artele. Arhitectura și pictura 101
12. Cultura muzicală 111
13. Legăturile culturale externe 117
Bibliografie 122

CAPITOLUL III

Repere ale culturii românești din secolul XVII . . 133

1. Caracterul unitar al culturii
și modul de trai al poporului român 133
2. Creația populară orală 138
3. Școala și învățământul 141
4. Activitatea tipografică 143
5. Literatura religioasă 147
6. Literatura laică 150
7. Literatura juridică 153
8. Cărțile populare de înțelepciune 156
9. Artele 158
10. Renaștere și umanism în țările române 162
Bibliografie 170

CAPITOLUL IV

**Mari personalități în cultura românească
din secolele XIV-XVII** 177

1. Nicodim de la Tismana (? - 1406) 178
2. Grigore Țamblac (1364/1365-1419) 180
3. Gavriil Uric (? - 1449/1450) 184
4. Chiprian de la Vișnevăț (anii 80-90 ai
secolului XIV - anii '70 ai secolului XV) 186

5. Nicolaus Olahus (1493-1568) 192
6. Iohannes Honterus (1498-1549) 195
7. Diaconul Coresi (? - 1583) 198
9. Eftimie de la Căpriana (secolul XVI) 201
10. Mitropolitul Anastasie Crimca (? - 1629) 205
11. Mitropolitul Petru Movilă (1596 - 1647) 207
12. Mitropolitul Varlaam (1590 - 1657) 211
13. Grigore Ureche (1590-1647) 215
14. Miron Costin (1633-1691) 222
15. Mitropolitul Dosoftei (1624-1693) 227
16. Episcopul Mitrofan
(anii 40-50 ai secolului XVII — 1702) 232
17. Nicolae Milescu Spătarul (1636-1707) 239
18. Stolnicul Constantin Cantacuzino (1640-1716) . 242
Bibliografie 246

Încheiere 261

Indice 265

Noi prin vremuri ce ne-ncearcă
Altă armă n-am avut,
Numai dragostea de țară
Ce strămoșii ne-o lăsară,
Și pe sfîntul Domn de scut.

G. Coșbuc

Introducere

Cultura și civilizația mondială, cea europeană în particular, reprezintă un conglomerat deosebit de pestriț de culturi și civilizații atît regionale, cît și naționale. În cadrul acestei panorame culturale și spirituale de pe mapamond, fiecare popor vine cu cultura și istoria sa, care are particularitățile sale distincte și definitorii. Prin aceasta fiecare popor, fiecare cultură națională reprezintă un capitol aparte al istoriei și civilizației mondiale. Numai prin cunoașterea multilaterală a culturii noastre vom putea merge spre cunoașterea întregii culturi mondiale. Numai cunoscînd particularitățile și valorile culturii proprii vom putea aprecia locul și importanța culturii noastre în spectrul de culturi ale popoarelor lumii.

Manualul propus reprezintă o încercare de profilare a culturii medievale românești ca parte componentă a culturii și civilizației europene.

În manual este urmărită sub diferite aspecte geneza culturii şi civilizaţiei româneşti din antichitate pînă în evul mediu. Este evidenţiată continuitatea şi succesiunea ei. În continuare este urmărită evoluţia civilizaţiei româneşti în secolele XIV-XVII. Pe primul plan al lucrării sînt puse acele aspecte ale istoriei şi civilizaţiei noastre care ocupau de obicei un loc secundar în lucrările de sinteză, în manualele şi cursurile de istorie. De aceea manualul vine să familiarizeze tineretul studios, pe toţi cei dornici de a cunoaşte astfel de subiecte cum ar fi cultura populară orală, spiritualitatea şi religia, cultura artistică, cultura scrisă, tradiţia istorică, mentalitatea etc., precum şi cele mai reprezentative fenomene şi personalităţi ale culturii româneşti din secolele XV-XVII.

Toate acestea sînt urmărite într-un cadru pe cît este posibil mai larg, european, fiind arătat şi impactul factorului extern, nu rareori dăunător (invazia, stăpînirea otomană etc.).

În condiţiile favorabile de astăzi ale deschiderii largi spre cultura românească, spre întreaga cultură şi civilizaţie europeană se impune dintru început o cunoaştere elementară a culturii româneşti de la începuturile ei. Dozarea şi limitarea permanentă în ceea ce priveşte cunoaşterea şi valorificarea moştenirii noastre culturale în contextul regimului totalitar urmăreau scopul evident de a ne vedea mai mici, mai săraci în privinţa culturii şi spiritualităţii noastre, de a nu ne cunoaşte valorile şi personalităţile pe care le-a dat poporul nostru de-a lungul secolelor. Vehiculîndu-se pe deplin conştient şi cu un scop bine determinat faptul real de formare către sfîrşitul evului mediu timpuriu (sec. XIII-XIV) a cîtorva state în spaţiul carpato-danubian-nord-pontic al vechii Dacii, se afirma că acestea au determinat formarea a două popoare, negîndu-se total ori trecîndu-se sub tăcere argumentele veşnic valabile ale marilor noştri gînditori şi oameni de cultură care au fost Nicolaus Olahus, Diaconu Coresi, Grigore Ureche, Varlaam, Miron Costin, Dosoftei, Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir despre unitatea de origine, de limbă, de tradiţii şi de cultură a poporului român. În ciuda hotarelor existente care s-au menţinut pe parcursul a mai multor sute de ani, poporul român, care

s-a format, de altfel ca şi alte popoare europene, către sfîrşitul evului mediu timpuriu, şi-a menţinut şi şi-a consolidat unitatea mai ales prin cultură, prin credinţă şi spiritualitate. Crearea barierelor artificiale din partea imperiilor vecine hrăpăreţe nu a putut totuşi să oprească ori să întrerupă schimbul de valori şi idei, de năzuinţă spre libertate, independenţă şi unitate naţională a românilor din Moldova, Valahia şi Transilvania, care în dependenţă de locul de trai se numeau moldoveni, valahi, transilvăneni, bănăţeni, olteni, vrînceni, iar mai tîrrziu (după ruperea unor teritorii din trupul Moldovei) se mai numeau bucovineni, basarabeni etc.

Cultura noastră se cere imperios cunoscută în totalitatea ei, cultură care pînă acum a fost înjumătăţită, schilodită şi lipsită de multe din ideile şi valorile ei de bază şi are un caracter didactic şi de popularizare. Manualul este adresat deopotrivă elevilor şi studenţilor, învăţătorilor din şcolile de cultură generală, profesorilor din învăţămîntul superior, tuturor celor dornici de a cunoaşte cultura românească în integritatea ei.

Bineînţeles, într-o asemenea lucrare de proporţii modeste cum este cea de faţă au fost cuprinse doar în linii mari cele mai importante aspecte ce ţin de cultura şi civilizaţia românească în această epocă în viziunea noastră proprie. Sperăm însă că varianta de manual propusă va deveni un punct de pornire pentru toţi cei care doresc să cunoască realizările de vîrf şi cele mai reprezentative personalităţi ale culturii româneşti din această perioadă. Cei care vor dori să-şi aprofundeze cunoştinţele pot folosi în acest scop bibliografia anexată la fiecare compartiment al manualului, care poate fi îmbogăţită prin recomandările profesorilor şi bibliotecarilor.

Întreprindem în lucrarea de faţă o modestă încercare — pornind de la principiile teoretice şi ştiinţifice ale şcolilor europene de istorie — de prezentare în ansamblu a evoluţiei culturii şi civilizaţiei medievale româneşti. Această panoramă a culturii româneşti este urmărită pînă la hotarul secolelor XVII-XVIII, cînd în viziunea majorităţii istoricilor români începe să se

profileze epoca modernă, care la rîndul ei a fost precedată de o perioadă de tranziție de la medieval la modern.[1]

Autorul exprimă colegilor Demir Dragnev, Gheorghe Postică, Ion Chirtoagă mulțumiri pentru interesantele propuneri și sugestii făcute cu prilejul recenzării și definitivării acestei lucrări, precum și soției sale Valentina pentru sprijinul acordat la redactarea lucrării de față.

[1] R. Theodorescu, *Civilizația românilor între medieval și modern*, vol. I-II, București, 1987.

CIVILIZAŢIA MEDIEVALĂ ROMÂNEASCĂ. VALORI ŞI CURENTE CULTURAL SPIRITUALE CONSTITUTIVE

I. Noţiune de civilizaţie şi cultură

În cea mai laconică formă noţiunea istorică de „civilizaţie", în sensul larg, este definită în enciclopedii şi dicţionare, în cercetările istoricilor, filozofilor şi altor specialişti ca un anumit nivel de dezvoltare a culturii materiale şi spirituale a societăţii umane în general; un anumit nivel de dezvoltare a unui întreg continent, a unui popor, a unei ţări etc. pe parcursul întregii istorii sau a unei perioade istorice luate aparte. În alt sens, mai îngust de această dată, noţiunea de „civilizaţie" defineşte univoc un nivel înalt de dezvoltare. De exemplu, cînd vorbim astăzi despre o ţară ori un grup de ţări civilizate subînţelegem neapărat un înalt nivel de dezvoltare a economiei, industriei, agriculturii, modului de trai şi de dezvoltare a statului dat sub toate aspectele. Ca noţiune ori categorie istorico-arheologică, prin „civilizaţie" se subînţelege adesea o anumită cultură materială a unei comunităţi umane preistorice, o cultură

străveche a unei sau mai multor etnii dispărute; în sensul mai larg ori mai îngust al cuvîntului se mai poate vorbi de civilizaţie referitor la civilizaţiile antice ori la o singură civilizaţie, la civilizaţiile medievale, moderne şi la cele contemporane în sensul desemnării largi a întregii culturi şi spiritualităţi a unui popor cu toate realizările sale de vîrf. De exemplu, în acest sens putem vorbi de civilizaţia franceză, civilizaţia americană ori civilizaţia românească, în cazul nostru avîndu-se în vedere tot ce a creat poporul dat în plan material şi cultural-spiritual pe parcursul istoriei sale. Se mai poate vorbi de civilizaţia unui întreg continent şi în acest sens putem prezenta drept exemplu concret noţiunea de civilizaţie europeană, civilizaţie asiatică cu specificul lor aparte, ba chiar civilizaţii dispărute, cum ar fi cele ale popoarelor străvechi de pe continentul american. Sub aspectul dezvoltării culturii materiale se operează frecvent cu noţiunile de civilizaţie preistorică, medievală, modernă, industrială sau tehnică, postindustrială, creştină, budistă, musulmană etc.

Din totalitatea de aspecte ce ţin de civilizaţia unui popor, în cazul nostru a celui român, în cuprinsul lucrării de faţă am inclus asemenea domenii, cum ar fi cele ce ţin de totalitatea „fenomenelor sociale, morale, religioase, artistice, ştiinţifice şi tehnice..."[1]

În literatura ştiinţifică contemporană au căpătat cea mai amplă dezvoltare concepţiile civilizaţioniste în lucrările istoricilor francezi, şcoală istorică care s-a format în jurul prestigioasei reviste pariziene *Anale*, fiind reprezentată de astfel de celebrităţi precum Claude

[1] *Dicţionarul enciclopedic*, vol. I, Bucureşti, 1993, p. 398.

Chaunu, Marc Bloch, Fernand Braudel, Lucien Febvre şi alţii. Este bine cunoscut nu numai specialiştilor istoricul şi filozoful englez Arnold Toynbee cu ciclul său de lucrări dedicate istoriei şi civilizaţiei universale.

Bineînţeles, pe parcursul mileniilor, secolelor diversele civilizaţii şi culturi au avut geneza şi logica lor interioară de evoluţie şi dezvoltare. În acelaşi timp noţiunile de cultură şi civilizaţie, în definirea şi înţelegerea lor, au suportat o anumită evoluţie în cadrul diferitelor şcoli ştiinţifice, cum ar fi în cea franceză de la Voltaire (sec. XVIII) pînă la François Guizot şi Fernand Braudel (sec. XX); multitudinea de definiţii şi abordări a şcolii germane de la Iohann Gottfried Herder, Wilhelm von Humboldt pînă la Oswald Spengler şi Karl Lamprecht şi a celei anglo-saxone pentru care pot fi citate abordările lui Arnold Toynbee şi cele ale reprezentanţilor şcolii antropologice americane[2].

În gîndirea românească au fost de asemenea efectuate investigaţii dintre cele mai profunde în acest domeniu, cele mai reprezentative lucrări fiind ale lui Lucian Blaga, Mircea Eliade, Ovidiu Drimba ş.a. Concepţiile tuturor acestor autori asupra dezvoltării istorice de succesiune a unor civilizaţii erau considerate pînă nu demult teorii burgheze, obiectivism istoric burghez etc. şi nu erau acceptate în istoriografia marxistă dogmatizată. Civilizaţia este privită de marile şcoli istoriografice europene şi americane ca un proces continuu de transformare permanentă a unei societăţi, a unei ţări etc. cu întreaga lor cultură materială şi spirituală. Fiecare civilizaţie îşi are valorile sale culturale, morale,

[2] *Enciclopedia civilizaţiei romane*, Bucureşti, 1987, p. 5-6.

etice, relaţiile sale sociale, începînd cu perioada barbară a societăţii şi terminînd cu cea contemporană. În ştiinţa contemporană este cunoscută şi utilizată frecvent noţiunea de cultură în strînsă legătură cu cea de civilizaţie. Atît primul termen cît şi cel de al doilea sînt de origine latină. Noţiunea de cultură provine de la cuvîntul latin *cultivare,* iar noţiunea de civilizaţie provine de la termenul latin *civitas,* care la obîrşia sa desemna ceva de origine citadină, adică urbană. Aceste două mari categorii au evoluat pe parcursul secolelor, intrînd treptat în lexicul tuturor limbilor europene, inclusiv şi în cea română. Să urmărim istoricul acestor două categorii fundamentale în limba şi cultura noastră şi evoluţia conţinutului, valorile lor semantice la diferite etape istorice. Cu cît ne apropiem de zilele noastre, observăm că aceste categorii sînt utilizate tot mai frecvent în literatura ştiinţifică ca noţiuni de bază ale ştiinţei istorice, filozofice etc. În istoriografia marxistă din fosta Uniune Sovietică termenul de civilizaţie era, de obicei, ocolit ca o categorie a ştiinţei burgheze. Noţiunea de civilizaţie a început să fie folosită mai larg după prăbuşirea totalitarismului de tip sovietic şi include azi un spectru foarte larg de sensuri şi înţelesuri. O altă categorie frecvent utilizată este cultura, care are un diapazon poate tot atît de larg de desemnare a realităţilor societăţii umane în istorica lor evoluţie ca şi civilizaţia. Deseori, confruntînd sensurile întrevăzute de istorici, filozofi, oameni de cultură, putem observa în această diversitate şi multe coincidenţe. Nu rare sînt cazurile cînd cele două categorii pot fi sinonime, adică purtătoare ale aceloraşi încărcături semantice. Împărtăşim acele concepţii conform cărora civilizaţia cuprinde tot

ce a creat comunitatea umană, un popor, o țară etc. în plan material și spiritual în totalitatea sa. Astfel noțiunea caracterizată este extrem de vastă, poate chiar cea mai amplă din toate noțiunile și categoriile pe care le cunoaște știința. În același timp, dacă încercăm să definim noțiunea de cultură și încercăm să analizăm structura și conținutul ei, putem ușor observa că sîntem puși în fața faptului de a repeta aproape aceiași parametri și aceleași dimensiuni polisemantice pe care le găsim în cazul definirii noțiunii de civilizație. Adică cultura, în sensul cel mai larg al cuvîntului, cuprinde de fapt tot ce a creat în plan material și spiritual societatea umană pe întreg parcursul existenței sale. La o abordare mai atentă, deslușim și unele deosebiri de esență. De exemplu, noțiunea de cultură este adesea utilizată într-un sens larg și în altul mai îngust. În cel de-al doilea sens, prin cultură se subînțelege tot ce ține de spirit, de creația spirituală, adică literatură, diferite domenii ale creației artistice, artă, învățămînt, carte și tipar, muzică, teatru, religie, creația populară orală. De aceea noțiunea de cultură, deși foarte largă ca spectru de înțelesuri, pare totuși să fie mai îngustă și totodată subordonată noțiunii de civilizație. Prin urmare, problema corelației dintre cele două mari categorii istorico-filozofice — cultură și civilizație — necesită investigații suplimentare. Deosebit de importantă și productivă în idei pare a fi și problema delimitării conținutului celor două noțiuni. Oricît ar părea de apropiate ca sens cele două noțiuni, totuși nu trebuie considerate întru totul sinonime. În planul delimitării valorilor semantice, încercăm să venim cu unele exemple: putem lesne spune civilizație nomadă și civilizație

sedentară, dar mai greu putem spune cultură nomadă și cultură sedentară. Se pare, putem vorbi de o cultură scrisă, dar mai greu am putea vorbi de o civilizație scrisă, am putea spune ușor cultura muncii, dar nicidecum civilizația muncii, cultură materială și cultură spirituală, dar mai greu spunem civilizație materială și civilizație spirituală. În legătură cu aceasta, un autor contemporan observă „...că există o civilizație primitivă, dar nu propriu-zis o cultură primitivă"[3]. Deci noțiunea de cultură poate fi mai ușor limitată ca sens în funcție de necesitate, situație și context. Adică noțiunea de cultură pare a fi mult mai flexibilă și ceva mai îngustă ca sens. Pe cînd noțiunea de civilizație poate fi supusă mai greu sau deloc unor îngustări de sens. De exemplu, M. Eliade, efectuînd investigații prin care încearcă să ajungă la o definire cît mai exactă a noțiunilor de cultură și civilizație, la adevărurile prin care aceste noțiuni se suprapun (fie parțial), se apropie sau se distanțează într-o anumită măsură, a apelat și analizat în acest scop opera lui Lucian Blaga. „În particular, în ce privește deosebirea dintre cultură și civilizație, scrie M. Eliade, mult dezbătută teoretic în prima jumătate a veacului și teribil de actuală practic, prin tehnică, în cea de a doua jumătate — replica lui Blaga sună bine. Cultura, spunea el, răspunde existenței umane între mister și revelare, pe cînd civilizația răspunde existenței întru autoconservare și securitate. Între ele nu există deosebiri de vîrstă biologică, așa cum crede Spengler, cînd afirmă că orice cultură se trans-

[3] A. Dimitriu, *Cultură și civilizație*, în Dimitriu, A., *Retrospective*, București, 1991, p. 146.

formă, îmbătrînind în civilizaţie, ci există o deosebire profundă, de natură ontologică. Este drept, adaugă el, că şi civilizaţia poate avea o pecete stilistică, dar aceasta este numai un reflex: tot ce omul lucrează pentru securitatea şi confortul său, fie că e vorba de un plug, de o armă sau de o unealtă, se impregnează prin imitaţie, printr-un soi de „mimiory", de semnele unui stil... Cultura începe prin a fi o prelungire a vieţii, o promovare a principiilor creatoare şi vitale. Nicăieri nu apare oboseala, tristeţea, disperarea omului. Dimpotrivă, dacă se poate vorbi de ceva optimism în viaţa omului „primitiv" este tocmai de acest act al creaţiei de cultură. Departe de a despărţi pe om de natură, de a-l izola în mijlocul Cosmosului, cultura solidarizează pe om în acelaşi timp cu viaţa, cu moartea şi cu supravieţuirea..."[4]

Un alt interesant exemplu de definire şi de conturare a noţiunilor de „cultură„ şi „civilizaţie„ în ştiinţa românească contemporană îl găsim în lucrarea colectivă *Enciclopedia civilizaţiei romane,* în care academicianul Emil Condurachi îşi pune o întrebare în acest sens şi tot el încearcă să răspundă: „...se poate pune problema ... de ordin teoretic, şi anume, în ce măsură sub termenul de „civilizaţie" intră sau nu aspecte legate de istoria gîndirii sau de istoria mentalităţilor, a schimburilor şi sintezelor culturale. Din acest punct de vedere, în ciuda faptului că termenul de „civilizaţie" este folosit şi înţeles într-un sens mai îngust şi anume acela de creaţie de ordin material, autorii *(Enci-*

[4] Mircea Eliade, *Cultura — modul specific de a exista al omului în univers,* în revista *Literatura şi Arta,* Chişinău, 1995, nr. 19, 11 mai, p. 4.

clopediei... — A.E.) nu au găsit acordînd acestui termen o dublă definire și anume, pe de o parte aceea legată imediat sau în chip implicit de fenomenele întregului spațiu geo-cultural tratat, pe de altă parte, integrarea în acest termen a tot ce înseamnă creație a inteligenței și activității umane..."

În ceea ce ne privește, considerăm că cei mai reprezentativi gînditori din care am citat mai sus, au tins pe deplin întemeiat să dea o interpretare cît mai cuprinzătoare atît noțiunii de „civilizație" cît și concepției privind fenomenul civilizației ca epocă sau realitate istorico-culturală, atît în plan regional cît și în cel universal. Drept exemplu concret al unei largi semnificații și interpretări a acestei noțiuni ne poate servi una din formulările date de celebrul istoric francez Fernand Braudel, conform căreia aceasta întrunește „toate descoperirile pe care le-au făcut în domeniul inepuizabil al vieții oamenilor diferitele științe sociale"[5]. Pornind de la definiția noțiunii de „civilizație", Em. Condurachi încearcă să desemneze obiectul de studiu și conținutul termenului de „istorie a civilizației": „În acest fel, istoria civilizației înseamnă ... o adevărată sinteză de «istorii particulare»: de la aceea a limbii și literaturii la a științelor și tehnicii, de la istoria artelor și a obiceiurilor, a instituțiilor și normelor juridice, pînă la a credințelor, a doctrinelor, a ideologiilor, a psihologiei, cu un cuvînt, istoria „mentalității colective"[6]. Or, noi

[5] *Enciclopedia civilizației romane,* București, 1982, p. 5; Fernand Braudel, *L'histoire des civilisations: le passé explique le présent,* în *Ecrits sur l'histoire,* Paris, 1969, p. 289.

[6] *Enciclopedia civilizației romane,* București, 1982, p. 5.

considerăm lucrarea de față ca pe un manual de istorie sau istorie propriu-zisă a culturii și civilizației medievale românești.

Transformările radicale din ultima vreme, descătușarea care a survenit în științele umanistice din fostele țări socialiste, mai ales în ultimii ani, le-au dat posibilitate cercetătorilor să renunțe la multe idei și teorii artificiale, utopice, care le erau în parte impuse, și să întreprindă încercări de a aborda multiplele probleme de știință pe baze teoretice și metodice mai largi și mai obiective, renunțînd totodată la dogmatism și scheme sociologice preconcepute, devalorizate. Aceste considerații și principii teoretice le oferă cercetătorilor științei istorice în general o viziune mult mai largă, o bază teoretică și metodologică mai temeinică în comparație cu abordarea și principiile formaționiste marxiste, care imprimau cercetărilor schematism și încorsetau cercetarea și analiza procesului istoric.

Totuși se întîlnesc istorici, teoreticieni ai istoriei culturii care consideră că pot coexista în lucrările teoretice ambele categorii: „formația" și „civilizația". Căci, după cum consideră unii istorici, „formația" și „civilizația" sînt secțiuni diferite în dezvoltarea societății ca sistem integral. Și că formația este o categorie socio-economică, iar civilizația este o categorie socio-culturală. Și numai cercetarea lor într-o strînsă interacțiune poate să ne ducă spre concepții teoretice fundamentate sub toate aspectele din punct de vedere științific, spre concluzii practice prețioase. Cu toate acestea noțiunea de „civilizație" este considerată mai largă decît cea de „formație" în sensul de „formație social-economică" din punct de vedere al concepției marxiste a istoriei.

Aşadar, din cele arătate mai sus observăm că noţiunile de „cultură" şi „civilizaţie" sînt foarte ample şi sînt definite în mod diferit în ştiinţa istorică şi filozofică contemporană. Cei care vor studia tema pot apela la alte lucrări, enciclopedii şi dicţionare pentru a le compara şi a-şi forma orizonturi de cunoaştere cît mai largi în această problemă.

2. Apariţia poporului român şi a civilizaţiei sale în istoria Europei

Fiecare popor sau ţară reprezintă o cultură, o civilizaţie cu multiplele lor forme de existenţă şi manifestare atît în trecut cît şi în prezent. Întregul spectru de valori culturale şi spirituale ale civilizaţiei unui popor poartă semnificaţia demnităţii şi mîndriei naţionale. Prin cultură, prin gradul respectiv de civilizaţie sînt scoase în evidenţă valorile şi particularităţile sale irepetabile, exprimate prin tot ce a fost creat mai valoros în viaţa sa spirituală şi materială, deoarece anume prin cultură şi civilizaţie un popor se înscrie firesc în concertul de popoare şi civilizaţii ale lumii contemporane.

Ca şi alte naţiuni europene, poporul român s-a format în urma unei îndelungate şi complexe evoluţii cu începere din ultimele secole de antichitate (I-IV e.n.), în interacţiune şi legătură directă cu cultura şi civilizaţia antică din bazinul Mării Mediterane şi al celei Negre începînd de la hotarul erei vechi de pînă la Hristos şi încheindu-se cu întreaga perioadă de ev mediu timpuriu inclusiv, adică secolele VI-IX sau poate chiar secolul X. Astfel că deja cu începere din evul mediu

timpuriu european (perioadă pe care, trebuie să spunem, istoricii o delimitează în mod diferit, variind de la secolele V-VI pînă în secolele X-XIII) se formase în linii mari poporul român cu toate trăsăturile sale distincte, cu tradiţiile şi experienţa sa de muncă, cu obiceiurile şi normele sale juridice, cu spectrul de trăsături definitorii ale unei culturi şi ale unei civilizaţii în general. Astfel pe parcursul unei îndelungate perioade de mai mult de o jumătate de mileniu în bazinul carpato-danubian-nord-pontic s-a plămădit poporul român cu întreaga sa cultură, spiritualitate şi civilizaţie, cu particularităţile sale definitorii care îl distingeau din întregul conglomerat de popoare europene în plin proces de cristalizare în această perioadă.

Poporul român, cultura şi civilizaţia sa s-au cristalizat prin interferenţa dintre marile civilizaţii orientale şi occidentale. Cultura românească s-a format prin largi deschideri către culturile şi popoarele din jur. Ea a preluat şi asimilat multe valori şi elemente ale celor mai bogate culturi europene şi din Orientul apropiat. Gradul de receptivitate a poporului român şi a culturii sale la tot ce era nou, ce era mai valoros în cultura şi civilizaţia popoarelor învecinate era direct proporţional cu gradul său de maturitate, grad care i-a favorizat receptarea şi asimilarea în mod creator a unor realizări de vîrf ale civilizaţiilor învecinate. În acelaşi timp, cultura românească a prezentat interes şi a dat mult culturilor şi civilizaţiilor limitrofe. Pe această cale poporul român, civilizaţia sa şi-au demonstrat vivacitatea şi capacităţile creatoare de conlucrare şi conlocuire în concertul de civilizaţii europene. Totodată, aceste circumstanţe, inclusiv şi aflarea între Orient şi Occident,

au scos în evidenţă capacitatea de dialog şi sinteză a civilizaţiei şi spiritualităţii româneşti.

Aşadar, poporul român, cultura şi civilizaţia sa s-au cristalizat în urma unei îndelungate evoluţii, avînd la temelie bogata moştenire etnică şi culturală autohtonă, asimilînd totodată tot ce au putut oferi mai de valoare culturile învecinate la intersecţia dintre Occident şi Orient, adică culturile antice din peninsula Balcanică, în primul rînd cea greacă, şi din bazinul Mării Mediterane, mai ales cultura şi civilizaţia latină romană, precum şi străvechea cultură din Orientul apropiat, venită pe aripile creştinismului.

Poporul român s-a plămădit în spaţiul carpato-danubian-nord-pontic, cuprinzînd în linii mari teritoriul — conform expresiei poetului — „De la Nistru pîn' la Tisa", de la Marea Neagră pînă aproape de graniţele actuale ale Slovaciei şi Ungariei. Cei mai vechi strămoşi ai românilor au fost geto-dacii, care în urma cuceririlor romane ale Daciei au fost romanizaţi (sec. I-IV e.n.). Numele de român provine de la termenul „roman", adică cetăţeni ai Romei, ai Imperiului roman. Acest nume a fost transmis din generaţie în generaţie pînă în evul mediu, cînd ne apare cu explicaţii destul de clare şi deosebit de exacte la celebrii noştri cărturari Nicolaus Olahus, Grigore Ureche, Varlaam, Miron Costin, Constantin Cantacuzino, Dimitrie Cantemir ş.a. Paralel cu numele poporului „român", în evul mediu apare şi denumirea de ţara românească sau ţări româneşti, de la care se va cristaliza mai tîrziu şi denumirea ţării — România.

3. Curentele spirituale şi culturale constitutive ale civilizaţiei medievale româneşti

La cristalizarea spiritualităţii şi civilizaţiei româneşti au conlucrat în egală măsură cîteva mari sferepărţi constitutive — curente spirituale şi culturale atît general europene, cît şi regionale ori locale. Trebuie să subliniem că civilizaţia medievală românească are trăsăturile şi particularităţile sale distincte şi este o parte componentă a civilizaţiei şi culturii europene. Civilizaţia medievală românească s-a definitivat în strînsă legătură şi în acelaşi timp în urma unei puternice influenţe a marilor valori materiale şi spirituale ale culturii şi civilizaţiei europene. Altminteri am putea spune că civilizaţia noastră medievală este una din derivatele directe, o continuitate firească a civilizaţiei europene antice. Dintre marile curente culturale şi spirituale care au determinat în mare măsură atît forma, cît şi conţinutul culturii şi civilizaţiei româneşti medievale la începuturile ei face parte, în primul rînd, întreaga gamă de datini şi tradiţii populare, obiceiuri şi creaţii folclorice, credinţe şi superstiţii, norme juridice, experienţa şi tradiţiile de muncă etc. ale strămoşilor poporului român — a geto-dacilor —, adică tot ce ţine de cultura şi civilizaţia geto-dacică.

În al doilea rînd, este vorba despre cultura romană, mai ales cea din provinciile balcanice şi dunărene, periferice, care ceva mai tîrziu a influenţat puternic devenirea vechii populaţii romanizate din spaţiul geografic al Daciei. Şi-a spus de asemenea cuvîntul în această privinţă şi influenţa culturii populare a maselor largi venite din întreg Imperiul roman, prin concursul direct

al căreia a avut loc procesul de romanizare în spațiul carpato-danubian nord-pontic al Daciei. Nu trebuie negat în același timp și rolul influenței culturii și civilizației antice latino-romane de factură elitară, formată prin instruire și educație specială, strict orientată și organizată, din sferele înalte ale societății aristocratice romane. Drept exemplu poate servi prezența îndelungată a celebrului poet roman Ovidiu Nason în ținuturile getice de la Marea Neagră, atestarea documentară în orașele și vilele romane din Dacia a unor profesori care se ocupau de educația și instruirea copiilor și tinerilor din familiile bogate, precum și activitatea unor instituții de cultură greco-romană cum ar fi teatrele ș.a., atestate în urma săpăturilor arheologice. Un loc nici pe departe secundar în această privință l-a jucat întreținerea unor legături îndelungate și intense cu vechile centre de cultură și civilizație greco-romane, din care ajungeau în orașele și palatele, casele și vilele din provinciile romane de la Dunărea de Jos (Moesia Inferioară și Dacia) opere de artă și de cultură scrisă greco-romane de cea mai aleasă și înaltă valoare artistică.

Tot pe aceste căi s-a încetățenit încă din acele vechi timpuri scrisul latin, cultura scrisă de expresie latină. Bineînțeles, cea mai mare parte a acestor valori a fost jefuită și nimicită prin numeroasele invazii barbare de mai tîrziu. Cu toate acestea, viața culturală și spirituală de pe meleagurile vechii Dacii a recepționat și asimilat prin anumite filiere multe din substanța, forma și ideile culturii greco-romane, transformate și adaptate la necesitățile și aspirațiile mediului cultural și spiritual autohton.

Al treilea mare curent etico-moral și spiritual care de fapt a fost trecut sub tăcere ori a fost negat total, dar care a definit în mare măsură caracterul și conținutul culturii spirituale românești medievale, a fost creștinismul, adică religia creștină cu întreaga sa gamă de valori etico-morale și religioase, care de asemenea a influențat profund procesul de formare a poporului român, mai ales a culturii și spiritualității sale, precum și procesul de formare a unor trăsături distinctive sufletești ale poporului român. În strînsă legătură cu aceasta trebuie de subliniat că religia creștină a început să pătrundă în regiunea carpato-dunăreană aproape imediat după intrarea ei în componența Imperiului roman. Perioada de stăpînire romană și cea postromană se caracterizează printr-o creștere continuă a influenței creștinismului în această zonă geografică a Europei, aducînd cu sine mari transformări în conștiința religioasă și culturală a unui număr tot mai mare de oameni din toate păturile sociale.

Toate aceste curente și în același timp părți constitutive și-au dat concursul într-o măsură mai mare sau mai mică la formarea civilizației românești încă din perioada timpurie a istoriei poporului nostru. În același timp, la sfîrșit de epocă antică și începuturile evului mediu timpuriu aceste curente nu s-au manifestat izolat, ci au conlucrat, s-au împletit strîns între ele, s-au întrepătruns și îmbogățit reciproc, contribuind pe parcursul secolelor la formarea etnosului românesc și a civilizației sale către perioada cînd societatea românească a atins un înalt grad de maturizare în evul mediu. Un indice și în același timp un argument de primă importanță al procesului de maturizare a civili-

zaţiei româneşti este apariţia primelor formaţiuni statale, voievodale româneşti în secolele IX-XII, apoi constituirea către secolele XIII-XIV a statelor medievale româneşti: Muntenia ori Ţara Românească şi Moldova.

Pe aceste temeiuri politice puternice, care i-au dat durabilitate şi continuitate, s-a format ceea ce noi definim ca civilizaţie medievală românească sub toate aspectele şi realizările sale de vîrf: cultura materială, cultura politică şi juridică, cultura spirituală şi religioasă, cultura populară orală, cultura scrisă, artistică ş.a., care în totalitatea lor formează civilizaţia medievală românească.

Civilizaţia medievală românească s-a constituit în condiţii istorice deosebit de neprielnice. Procesul a fost însoţit de mari vitregii ale timpului, pe parcursul îndelungatei perioade de migraţie a popoarelor nomade străine (secolele IV-XIII). Acestea din urmă au adus enorme pagube materiale, au provocat grele pierderi umane, au frînat puternic procesul de organizare politică a poporului român. Împrejurările nefavorabile de lungă durată au izolat şi chiar au rupt în mare măsură poporul nostru, întreaga sa cultură, de vechile centre şi izvoare dătătoare de viaţă şi energii creatoare pentru cultura noastră, a civilizaţiei latine din Bazinul mediteranean şi balcanic. Cu toate acestea sămînţa culturii şi civilizaţiei antice latine a încolţit, a prins rădăcini în solul Daciei, dînd mai tîrziu roade pe măsura valorii culturii şi civilizaţiei strămoşilor noştri.

În ceea ce priveşte ultimul component de ordin general în caracterizarea principalelor părţi constitutive în formarea civilizaţiei medievale româneşti va

trebui să ținem cont și respectiv să acordăm atenție și influențelor care au fost exercitate asupra culturii medievale românești în proces de formare de diferite popoare vecine ori migratoare, căci e știut faptul că spațiul românesc s-a aflat de-a lungul secolelor într-o zonă geografică de confluență și interferență a unor mari culturi europene și asiatice. Acest fenomen a jucat de asemenea un anumit rol în cristalizarea civilizației medievale românești. Însă toate acestea nu sînt decît influențe (dintre acestea cea mai puternică este considerată cea din partea slavilor în perioada marii migrații a popoarelor în sec. VI-IX) și nu pot fi considerate ca părți constitutive, ci numai influențe mai mari sau mai mici.

De exemplu, în procesul de cristalizare a civilizației medievale românești o puternică influență asupra spațiului nord-dunărean și nord-pontic a exercitat-o cultura bizantină, suflul căreia a cuprins treptat o mare parte a Europei. Bineînțeles, receptivitatea civilizației românești în plin proces de formare la valorile culturale bizantine reprezenta și un indice al unui grad de maturitate, un indice al unui nivel elevat de cultură. De aceea, chiar și o mare și bogată cultură cum era cea bizantină nu a deformat puternica tulpină a civilizației daco-romane de la Dunărea de Jos.

Așadar, civilizația medievală românească s-a cristalizat în urma unei îndelungate evoluții în condiții istorice deosebit de complexe. Ea s-a format prin interacțiunea a trei mari curente culturale constitutive: patrimoniul etnocultural și spiritual autohton, cultura și spiritualitatea romană, precum și religia creștină.

4. Caracterul unitar al culturii și civilizației medievale românești

Pe întreg parcursul evului mediu cultura și civilizația românească în general, în pofida hotarelor existente între țările române și a includerii unor teritorii populate de români în componența unor imperii vecine, precum și a unor particularități regionale întîlnite mai la toate popoarele europene, și-au păstrat, ba chiar am putea spune și-au consolidat caracterul unitar. Acest caracter unitar a fost puternic imprimat de unitatea de origine și de limbă, de tradiții și de credință, iar mai tîrziu și de utilizarea pe parcursul a mai multor secole a aceleiași limbi în cultura scrisă, fiind vorba de limba slavonă bisericească. Caracterul unitar al culturii românești își găsește oglindire directă în modul de trai, în folclor și în arta populară, în normele juridice orale — „Obiceiul pămîntului" („jus valahicum"). Cartea manuscrisă, iar mai tîrziu și cea tipărită, ieșită din centre ecleziastice și culturale din Țara Românească, din Transilvania sau Moldova a cunoscut permanent o răspîndire nestingherită pe întreg spațiul locuit de români, contribuind pe această cale la formarea limbii literare române. Cronicari, istorici și diverși oameni de cultură străini și români din secolele XV-XVII arată cu toții că aceste țări sînt locuite de unul și același popor, vorbind aceeași limbă, avînd aceeași origine și aceleași tradiții de muncă, cultură, spiritualitate și credință.

Treptat în cultura scrisă, în învățămînt și în biserică în toate țările românești, începînd din secolul XVI, se impune tot mai mult limba română. Efortul comun al oamenilor de cultură din toate provinciile populate

de români a făcut să se dezvolte și să înflorească cultura românească în limba română.

Un alt considerent de ordin general ce se impune în legătură cu cele expuse privitor la cristalizarea culturii medievale românești, la cultura și civilizația medievală românească, este acela că pe întreg parcursul evului mediu nu a existat un zid de netrecut între ceea ce au creat în plan cultural masele largi și păturile sus-puse ale societății. Cultura de factură populară a maselor largi a influențat și a înnobilat permanent cultura claselor conducătoare, cultura creștină ortodoxă, iar valorile culturale ale acestora din urmă au exercitat o influență largă asupra creației de sorginte populară folclorică. Așa încît interferențele culturale în sînul societății românești au fost permanente. Tot ce s-a creat atît de o parte, cît și de alta a societății, în păturile de sus și de jos, constituie întregul tezaur de valori spirituale și culturale al poporului român.

Unitatea de origine, de limbă și de cultură a poporului român, unitatea sa cultural-spirituală, au reprezentat una din premisele luptei pentru libertate și unitate națională de mai tîrziu.

După cum se știe, în evul mediu, ca urmare a unor împrejurări mai mult ori mai puțin bine reliefate de istoriografia noastră, în spațiul românesc s-au constituit mai multe state, care într-un fel sau altul s-au menținut pînă în epoca modernă, cînd a început cu o nouă forță procesul de unificare politică prin declanșarea mișcării de eliberare, de formare a statului național unitar român. Situația s-a complicat datorită faptului că în aceeași perioadă toate statele românești au căzut sub dominația străină sau sub diferite forme de de-

pendență politică și economică față de marile puteri vecine care, profitînd de situația politică complicată a țărilor române, au rupt de-a lungul secolelor un șir de teritorii din corpul țărilor române, făcînd ca situația acestora din urmă și a poporului român să devină și mai complicată. Astfel, la anumite etape istorice dezbinarea politică a țărilor române, a poporului român s-a agravat, iar perspectiva reîntregirii etnice și politice se întrezărea destul de vag.

În aceste condiții, cînd teritoriul românesc era fărîmițat, iar poporul român era dezbinat politic, oamenii de cultură prin operele lor de literatură și cultură scrisă au creat numeroase punți de legătură în spațiul românesc. Pe această cale s-a realizat unitatea de origine și tradiții culturale comune, pe parcursul evului mediu. Tot pe aceeași cale s-a consolidat unitatea de limbă, de forme ale creației populare orale, de mentalitate, de activitate în domeniul artelor, a modului de trai, a experienței de muncă și chiar de odihnă.

O deosebită forță unificatoare de întregire a poporului o avea mai ales literatura din toate cele trei țări românești a cărei operă, fie în forma orală, fie în manuscris sau, mai ales, în variante tipărite, aveau o largă circulație și răspîndire pe întreg spațiul românesc. Dintr-un centru cărturăresc în altul, dintr-o mănăstire în alta, dintr-o țară în alta, de la o persoană la alta indiferent de hotarele medievale, circulau numeroase opere de literatură medievală, de cărți religioase, traduceri, letopisețe și cărți populare, tipărituri adresate întregii „seminții" românești. Astfel, mai cu seamă după trecerea de la limba slavonă la limba română în cultura scrisă pe parcursul secolului XVI și primele

decenii ale secolului XVII aceste opere de literatură medievală de fapt uneau țările române prin cultura cărturărească, prin apropierea formelor lingvistice etc. Dar și în perioada destul de îndelungată a utilizării limbii slavone în cultura scrisă, literatura din cele trei țări românești păstra același caracter unitar prin literatura religioasă și laică pe care o aflăm de o parte și de alta a Carpaților, la Dunărea de Jos, totodată deschizîndu-se mai larg spre culturile sud și est-slave.

Din punct de vedere spiritual, prin credința creștină ortodoxă, prin tradiție și literatură se crease o spiritualitate, o literatură, o singură limbă literară românească. Fenomenul unității naționale a poporului român realizat în evul mediu prin cultura, prin literatura populară orală și prin cea scrisă a fost clar văzut de marii noștri înaintași N. Olahus, Grigore Ureche, Varlaam, M. Costin, C. Cantacuzino ș.a.

Aceste opere cărturărești sînt pătrunse de o înaltă conștiință istorică, politică și națională a unității de neam și au jucat un rol important în consolidarea conștiinței naționale și lupta pentru scuturarea dominației străine.

În perioada de îndelungată lipsă de unitate politică, cultura, literatura era cea care asigura unitatea și chiar înlocuia într-un fel anumit statul unitar. De aceea se poate spune că, alături de credința creștină ortodoxă, literatura, cultura scrisă în general s-au ridicat deasupra situației politice, devenind un adevărat scut apărător al unității noastre naționale, un scut moral al poporului nostru în general pe întreg parcursul evului mediu. În epoca modernă, cînd s-a declanșat pe larg lupta pentru scuturarea dominației străine, pentru

mulți oameni de cultură, conducători politici și de stat, anume marile opere ale cărturarilor medievali au fost acelea care i-au înarmat cu dovezi, cu argumente de cea mai înaltă probă întru apărarea adevărului și intereselor naționale.

În ciuda hotarelor existente, unitatea poporului român a fost asigurată și de procesele demografice, de migrațiile unor mase destul de mari de oameni dintr-o țară românească în alta, în dependență de condițiile istorice concrete: războaie, poveri fiscale, opresiuni religioase etc.

Pentru poporul român pe întreg parcursul evului mediu pluralitatea politică nu a însemnat nicidecum pluralitate etnică și respectiv pluralitate culturală, adică două-trei culturi. Dacă în altă parte, de exemplu, la slavii de răsărit, pluralitatea politică a dus la apariția a cîtorva popoare și limbi, la noi acest lucru nu s-a întîmplat. În spațiul geografic românesc, pluralitatea politică poate fi calificată doar ca una din formele de manifestare a civilizației și culturii sale medievale. Sub acest aspect, istoria poporului român poate fi comparată cu cea a popoarelor italian, german ș.a.

În întreaga epocă de trecere de la antichitate spre evul mediu, precum și în evul mediu, poporul, care s-a plămădit și a viețuit în spațiul „De la Nistru pîn' la Tisa", de la granița cu Regatul polonez pînă la Dunăre și Marea Neagră, indiferent dacă erau locuitori ai Transilvaniei, Valahiei sau Moldovei, s-au autodenumit români. Etnonimul „român" provine de la etnonimul „roman", care pe parcursul secolelor a evoluat treptat în „român" cu mai multe variante: „rumun", „rumân" ș.a. Popoarele vecine ne-au denumit pe noi românii în

aceleaşi epoci prin etnonimul „valahi". Acest din urmă termen avea mai multe variante, sunînd într-un mod puţin diferit de la un popor la altul. De exemplu, autorii bizantini şi greci ne-au numit „vlahi", slavii de răsărit — „volohi", polonezii — „vlosi" ş.a. Şi aceasta se întîmpla indiferent dacă era vorba de locuitori ai Transilvaniei, Valahiei sau Moldovei. Ba mai mult, popoarele vecine denumeau ţările noastre româneşti cu acelaşi nume de „Valahia" ori „Vlahia". Astfel, în izvoarele străine ale vremii se întîlnesc mai multe „Vlahii" ori „Valahii". Pentru a le deosebi, ele sînt denumite „Valahia Mare" pentru Valahia propriu-zisă (Ţara Românească) şi „Valahia Mică" pentru Moldova; Ungrovlahia, pentru Ţara Românească şi Moldovlahia, pentru Moldova ş.a. Astfel, unitatea etnică românească medievală s-a impus în conştiinţa popoarelor europene. Ea a devenit permanentă şi în conştiinţa poporului român.

5. Cristalizarea civilizaţiei medievale româneşti

Poporul român către evul mediu a creat o bogată cultură materială şi spirituală. Aceasta din urmă a străbătut o cale lungă, evoluînd de la forme şi instituţii incipiente, simple ca organizare, la instituţii cu un grad înalt de complexitate. La începuturi cultura spirituală medievală din spaţiul carpato-danubian-nord-pontic era dominată aproape total de anonimat, de forme orale de manifestare. Astfel, pentru o perioadă îndelungată, care a durat mai multe secole, cultura, spiritualitatea sub toate formele ei de viaţă se contopea aproape total

cu marele creator de frumos şi tradiţie de cultură — poporul, definit, de obicei, prin creaţia şi spiritualitatea populară orală. Dar şi în această perioadă lipsită de personalităţi concrete mai ales din cauza răspîndirii rudimentare a culturii scrise şi a utilizării foarte limitate a scrisului, au fost create şi transmise generaţiilor viitoare prin tradiţia populară orală, prin creaţia folclorică, valori de prim rang în cultura şi spiritualitatea poporului nostru. Cu alte cuvinte, chiar şi acele epoci îndepărtate de care ne despart circa un mileniu au fost tot atît de importante pentru consolidarea etnosului şi culturii noastre cu toate particularităţile şi valorile sale irepetabile, contribuind la configurarea definitivă a cugetului şi spiritului original al poporului român în plan european. Aceste valori şi tradiţii au avut la bază viaţa cotidiană, toate frămîntările şi căutările, tot ataşamentul, toată dragostea pentru frumos a strămoşilor noştri. Puţinul care prin veacuri a persistat de la acele generaţii îndepărtate pînă la noi, cei de la sfîrşitul secolului XX, ne răvăşeşte şi azi sufletul şi inima, vorbindu-ne despre o bogată viaţă spirituală şi culturală strîns legată de îndeletnicirile de muncă, de credinţele şi tradiţiile populare care, la rîndul lor, îşi trăgeau seva din vechile culturi şi tradiţii daco-romane. Prin urmare, toate acestea ne duc la ideea că cultura, spiritualitatea şi civilizaţia medievală românească în general cu toate particularităţile ei distincte şi definitorii în ansamblul vechilor civilizaţii europene s-au plămădit în temei în urma unei evoluţii îndelungate a vieţii populaţiei autohtone cu formele sale de organizare politică, economică şi cultural-spirituală.

Un anumit rol în formarea și dezvoltarea culturii și spiritualității noastre, a felului nostru de a fi, a modalității de gîndire a românilor, l-au jucat — în aceleași perioade de care am vorbit mai sus, de exemplu, în perioada evului mediu timpuriu — și contactele, tangențele, schimbul, deseori foarte greu de sesizat, cu popoarele învecinate sau cu cele stabilite pentru un timp ori în trecere prin spațiul carpato-danubian-nordpontic. Se știe că o importanță mare pentru cultura, credința și civilizația oricărui popor l-a avut scrisul. Din păcate, din cauza unor împrejurări istorice mai mult ori mai puțin cunoscute pentru o perioadă foarte mare (sec. IV-XIII), cultura scrisă și-a făcut doar sporadic apariția în spațiul nord-dunărean. De aceea întreaga istorie, viață culturală și religioasă din această epocă nu dispune decît de evenimente, fapte, nume concrete foarte puține la număr, provenind din spațiul nostru și sînt cunoscute din izvoare străine, în special din cronici și alte documente ale vremii din Imperiul bizantin, Ungaria, de la slavii de sud și cei răsăriteni, ba chiar și din unele surse occidentale. Dar oricît de mult am insista asupra rolului tradițiilor și elementelor constitutive ale culturii strămoșilor noștri în dezvoltarea și consolidarea civilizației românești, nicidecum nu trebuie să negăm rolul factorului influențelor străine în constituirea și dezvoltarea de mai departe a culturii și spiritualității poporului nostru. Drept exemplu grăitor în această privință poate servi la diferite epoci influența culturii grecești, a celei romane și a altora în sensul cel mai larg al cuvîntului. Însăși răspîndirea creștinismului cu începere din epoca romană poate reprezenta un exemplu dintre cele mai convingătoare în

această privință. Odată cu scurgerea timpului forța unor influențe străine nu va scădea. De aceea în anumite privințe prezența elementelor străine a devenit destul de frecventă în cultura noastră. Din nou ne vom limita doar la exemple clasice, fiind vorba de astfel de mari fenomene culturale și spirituale ca romanizarea și creștinarea. Receptivitatea strămoșilor noștri la asemenea majore valori ale civilizației și spiritualității din bazinul Mării Mediterane denotă un înalt grad de cultură și organizare a societății din nordul Dunării. Transformările pe care le-au adus cu ele romanizarea, creștinarea și alte fenomene de ordin cultural și spiritual au accelerat procesul de includere a strămoșilor noștri în orbita marilor culturi europene și orientale. La rîndul său, receptarea valorilor creștine de tip bizantin, iar odată cu acestea răspîndirea și încetățenirea în spațiul românesc a scrisului și a limbii slave la o etapă de relații medievale mai evoluate, de apariție și formare a unor destul de puternice formațiuni politice românești sub formă de voievodate, de cnezate, de țări, ne vorbește din nou despre un înalt nivel de dezvoltare sub toate aspectele, de vitalitatea și vigoarea etnosului românesc. De aceea considerăm că strămoșii noștri chiar și în condițiile grele ale unei epoci mai obscure sub raport informațional au trăit, au activat și au creat în strînsă legătură cu marele culturi și valori culturale, spirituale ale spațiilor geografice atît învecinate, cît și mai îndepărtate ale Euroasiei. Deseori în literatură, chiar și cercetătorii cei mai versați în problemele abordate, fără să fie conștienți de acest fapt, prezintă cultura noastră veche doar ca o simplă înlănțuire de influențe străine. În legătură cu aceasta trebuie și este

necesar să atragem atenţia asupra faptului că strămoşii noştri nu numai au preluat mecanic multe din valorile popoarelor vecine, ci şi au ştiut să le asimileze, să le adapteze şi să le imprime multe din valenţele spirituale făurite de ei pe parcursul secolelor. Au reuşit, de asemenea, să le sintetizeze şi să le întreţese în tradiţiile lor culturale şi spirituale. Astfel, ceea ce a fost preluat creator din bogatele culturi ale popoarelor limitrofe devine treptat un bun spiritual al tradiţiilor şi civilizaţiei autohtone. Prin aceasta cultura şi spiritualitatea în sensul cel mai larg al cuvîntului ale poporului român au făcut paşi deosebit de importanţi în integrarea noastră în cultura şi civilizaţia europeană.

Aşadar, civilizaţia medievală românească s-a cristalizat în urma unei îndelungate evoluţii în vatra vechii Dacii. Ea s-a perpetuat de-a lungul secolelor acumulînd un bogat patrimoniu cultural. Acesta din urmă s-a dezvoltat şi s-a diversificat permanent alimentîndu-se atît la izvoarele proprii, cît şi la cele ale popoarelor vecine. Geneza cultului şi civilizaţiei româneşti, ca de altfel a poporului român, se află de mai multe secole în centrul atenţiei a numeroşi cercetători, interes care s-a soldat cu apariţia unor valoroase opere, începînd cu cele ale lui Gr. Ureche, M. Costin, D. Cantemir ş. a.

În capitolele următoare ale lucrării ne propunem să scoatem în relief principalele forme şi fenomene de manifestare a culturii şi civilizaţiei româneşti pe parcursul secolelor XIV-XVII. În prim-planul acestor compartimente sînt evidenţiate principalele aspecte ce ţin de viaţa cultural-spirituală a poporului român, a celor mai reprezentative personalităţi ale culturii româneşti din această epocă.

6. Istoriografia problemei culturii și civilizației românești

Cultura și civilizația medievală românească are o bogată istoriografie, o vastă literatură de valorificare, care s-a cristalizat sub formă de cataloage, multiple serii de documente, cercetări și monografii, investigații și lucrări cu caracter descriptiv ale unui imens material arheologic, obiecte de cultură materială și spirituală, de valoroase studii și ediții ale monumentelor de artă, de cultură scrisă de factură laică și religioasă. Această muncă titanică ce durează mai mult de un secol s-a încununat cu valorificarea acestei moșteniri și includerea ei pe toate direcțiile în circuitul de valori în epoca modernă și contemporană. Valorificarea și integrarea marilor opere de cultură a început încă în primele decenii ale secolului XIX și continuă pînă în prezent. Moștenirea culturală medievală a jucat un rol important în edificarea culturii și spiritualității românești contemporane. De fapt, cultura a constituit un component definitoriu al culturii și civilizației poporului nostru în general. Capodoperele cele mai de seamă ale culturii și civilizației medievale românești reprezintă valori netrecătoare în întreaga cultură românească.

Cercetările și explorările în cultura și civilizația medievală românească s-au desfășurat în două direcții mari: în cea teoretică și cea concret istorică. Problema definirii și delimitării noțiunilor de cultură și civilizație și obiectul lor de studiu în plan teoretic, istoric și filozofic i-a preocupat pe mulți mari gînditori ai istoriei civilizației.

Probleme de filozofie a culturii, filozofie a istoriei, a culturii şi civilizaţiei româneşti, a celei europene şi universale în general sînt în centrul atenţiei marilor titani ai gîndirii româneşti: Constantin Rădulescu-Motru, Lucian Blaga, Tudor Vianu, Mircea Eliade, Ovidiu Drimba ş.a. Ei au lansat în această privinţă cercetări şi lucrări de sinteză de mare importanţă istorică şi teoretică chiar în plan european. Bineînţeles, o atenţie aparte în opera lor a fost acordată unor probleme ce ţin de specificul culturii şi civilizaţiei româneşti, de locul ei în cultura şi civilizaţia europeană şi chiar mondială. Cercetările istoricilor au arătat că şi cultura şi civilizaţia medievală ocupă un loc aparte, deosebit de important în istoria civilizaţiei româneşti. Apariţia ei în spectrul cultural european nu a reprezentat ceva accidental, ci a fost pregătită de întreaga evoluţie istorică anterioară a poporului român. Epoca medievală a fost marcată de mari frămîntări, de multe nenorociri, războaie de apărare în faţa duşmanilor externi, dar în acelaşi timp şi de mari realizări în plan cultural şi spiritual. Aceasta a fost o epocă în care s-a manifestat sub cele mai diverse forme, dezvăluite în capitolele următoare talentul, geniul creator al poporului român, urcînd prin aportul său comun la o nouă treaptă pe scara valorilor şi realizărilor spirituale. În epoca medievală cultura românească a ieşit din anonimat, lansînd personalităţi de mare talent în multe domenii de activitate politică, culturală şi bisericească. Cele mai reprezentative personalităţi prin activitatea lor sînt caracterizate în capitolul 4 al lucrării de faţă. Din marea mulţime de istorici, oameni de cultură, filozofi, literaţi, critici şi istorici literari, muzicologi şi specialişti în studiul

artelor, arheologi ş.a. evidenţiem numele doar a celor mai reprezentative personalităţi care şi-au adus obolul la studierea şi valorificarea moştenirii culturale antice şi medievale a poporului român. Dintre ei fac parte: M. Kogălniceanu, N. Bălcescu, I. Heliade Rădulescu, B.P. Hasdeu, E. Hurmuzaki, A.D. Xenopol, N. Iorga, V. Pârvan, D.P. Bogdan, C. Giurescu, Şt. Ciobanu, C.C. Giurescu, Dinu C. Giurescu, P.P. Panaitescu, Gh. Brătianu, V. Papacostea, D. Onciu, E. Russev, V. Coroban, I. Iordan, G. Ştrempel, A. Duţu, V. Cândea, D. Prodan, Şt. Ştefănescu, P. Mihail, D. Zamfirescu ş.a. Toţi aceşti cercetători au publicat întregi biblioteci de studii, documente, materiale, dintre care o parte sînt incluse în bibliografiile respective ale compartimentelor lucrării noastre.

Studierea culturii şi civilizaţiei medievale româneşti s-a desfăşurat pe mai multe planuri, dintre care evidenţiem valorificarea concret istorică a întregului tezaur al culturii materiale şi spirituale, inventarierea, catalogarea şi sistematizarea lui; apoi cercetarea, pătrunderea şi înţelegerea lui cu puterea minţii; interpretarea, aprecierea valorică a întregii moşteniri culturale şi spirituale. Paralel s-au efectuat lucrări monumentale de sinteză atît în diferite domenii de activitate cît şi sinteze istorice şi istoriografice de ordin general, ajungîndu-se la lucrări teoretice şi de interpretări sociologice şi filozofice de mare talent şi de mare importanţă pentru evaluarea întregii noastre culturi şi civilizaţii, pentru prezentarea unei panorame de ansamblu a prezenţei istorice a poporului român şi a culturii sale în plan european. Dintre cele mai de seamă opere şi lucrări trebuie menţionate îndeosebi cele ale reprezen-

tanților școlii ardelene Samuil Micu, Gheorghe Șincai, Petru Maior și Ioan Budai-Deleanu, care prin scrierile lor istorice l-au continuat pe Dimitrie Cantemir (este vorba de *Hronica românilor* de Gh. Șincai, de *Istoria pentru începutul românilor în Dacia* de P. Maior, *Historia Daco-Romanorum sive Valachorum* de S. Micu, *De originibus populorum Transilvaniae commentatiuncula, cum observationibus historico-criticis* de I. Budai-Deleanu), de cele două ediții ale *Cronicilor României* (a Moldovei și Valahiei), efectuate de M. Kogălniceanu; de operele lui N. Bălcescu *Istoria românilor supt Mihai Vodă Viteazul* ș. a.; de *Scrierile istorice și filologice* ale lui B.P. Hasdeu, de celebrele sinteze *Istoria românilor din Dacia Traiană* (în 13 volume) de A.D. Xenopol și de *Istoria românilor* (în 11 volume) de N. Iorga, de *Istoria românilor* (în 5 volume) de C.C. Giurescu; de celebrele colecții de izvoare istorice *Documente privitoare la istoria românilor* culese de E. Hurmuzaki (în cîteva zeci de volume); *Documente moldovenești înainte de Ștefan cel Mare* (în 2 volume) de M.Costăchescu; de *Documentele lui Ștefan cel Mare* (în 2 volume) de Bogdan I.; de celebra colecție de documente la care se lucrează de cîteva decenii *Documenta Romaniae Historica* în 4 serii: a) Moldova, b) Țara Românească, c) Transilvania, d) Relațiile dintre țările române; de colecția *Călători străini despre țările române* (în 8 volume) și multe altele.

În perioada interbelică și cea postbelică s-au inclus în munca de valorificare și cercetare a moștenirii culturale medievale a poporului nostru noi generații de cercetători din cele mai diverse domenii. Acest efort continuă și în prezent.

Din această din urmă pleiadă de oameni de cultură și istorici menționăm doar valorosul ciclu de studii monografice al lui Gheorghe Brătianu: *Tradiția istorică despre întemeierea Statelor Românești, Originile și formarea unității românești, O enigmă și un miracol istoric: poporul român, Marea Neagră,* vol. I-II; monumentala *Trilogie a culturii* de Lucian Blaga; edițiile fundamentale ale cronicilor slavo-române și românești din secolele XV-XVII precum și seria de studii și contribuții la istoria culturii românești a lui P.P. Panaitescu; *Istoria culturii și civilizației,* dintre care au ieșit de sub tipar primele patru volume, aparținînd lui Ovidiu Drimba, ș. a. Pentru o cunoaștere mai temeinică a culturii și civilizației medievale românești tineretul studios trebuie să facă cunoștință în detaliu cu toate aceste opere.

BIBLIOGRAFIE

1. Vauchez, A., *Spiritualitatea evului mediu occidental,* București, 1994.

Drimba, O., *Pagini despre cultura europeană,* București, 1994.

Drimba, O., *Istoria culturii și civilizației,* vol. 1-4, București, 1984-1995.

Enciclopedia civilizației romane, București, 1982.

Braudel, F., *Gramatica civilizațiilor,* București, vol. I și II, 1995.

Papacostea, V., *Civilizație românească și civilizație balcanică. Studii istorice,* București, 1983.

Civilizaţie medievală şi modernă românească, Bucureşti, 1985.

Dimitriu, A., *Cultură şi civilizaţie,* în Dimitriu A., *Retrospective,* Bucureşti, 1991, p. 146-156.

Новиков, Л.И., *Цивилизация как идея и как объяснительный принцип исторического процесса,* в кн.: *Цивилизации,* вып. I, Москва, 1992, с. 9-26.

Киссель, А.А., *Цивилизация как диалектический процесс (проблемы цивилизации в философии Р.Дж. Коллингвуда),* там же, с. 26-50.

Рейснер, Л.И., *Историческое общество как единство формационного и цивилизационного начал,* там же, с. 50-69.

Хачатурян,В.М.,*Проблема цивилизаций,* в Исследовании истории, *А. Тойнби в оценке западной историографии,* там же, с. 207-255.

Бромлей, Н.Я., *К вопросу о соотношении понятий* "цивилизации" *и* "формации", там же, с. 225-228.

Красная книга культуры, Москва, 1989.

Культура как целостное явление. Проблемы и методология изучения, Ленинград, 1983.

Древние цивилизации, под ред. Бонгард-Левина Г.М., Москва, 1989.

Тойнби, А.Дж., *Постижении истории,* Москва, 1991.

Pelletir, A., *Noţiune de civilizaţie,* în *Materialismul istoric şi istoria civilizaţiilor,* Bucureşti, 1973, p. 14-56.

Goblot J., *Istoria „civilizaţiilor" şi concepţia marxistă despre evoluţia socială,* în *Materialismul istoric şi istoria civilizaţiilor,* Bucureşti, 1973, p. 57-183.

Civilisation, în *Grand Larousse Encyclopédique,* Vol. 3, Paris, 1961.

Culture, în *Grand Larousse Encyclopédique,* Vol. 3, Paris, 1961.

2. Ştefănescu, Şt., *Consideraţiuni asupra termenelor* „vlah" *şi* „rumîn" *pe baza documentelor interne ale Ţării Româneşti*

din veacurile XIV-XVII, în *Studii şi materiale de istorie medie,* vol. IV, 1960, p. 63-77.

Armbruster, A., *Romanitatea românilor. Istoria unei idei,* Ediţia a II-a revăzută şi adăugită, Bucureşti, 1993.

Panaitescu, P.P., *Numele neamului şi al ţării noastre,* în Panaitescu, P.P., *Interpretări româneşti,* Bucureşti, 1994, p. 65-83.

Papacostea, Ş., *Românii în conştiinţa contemporanilor, problema românească în sec. XIII,* în Papacostea Ş., *Românii în secolul al XIII-lea,* Bucureşti, 1993, p. 174-188.

Stoicescu, N., *O falsă problemă istorică — discontinuitatea poporului român pe teritoriul strămoşesc,* Bucureşti, 1993.

Micu, S., Şincai, G., Maior, P., *Despre vechimea şi continuitatea românilor,* Bucureşti, 1989.

Brătianu, G.I., *O enigmă şi un miracol istoric: poporul român,* Chişinău, 1993.

Brătianu, G.I., *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti,* Chişinău, 1991.

Gimbutas, M., *Civilizaţie şi cultură. Vestigii preistorice,* în *Sud-estul european,* Bucureşti, 1989.

3. Raevschi, N.D., *Contactele romanicilor răsăriteni cu slavii. Pe bază de date lingvistice,* Chişinău, 1988.

Spinei, V., *Moldova în secolele XI-XIV,* Chişinău, 1993.

Pârvan, V., *Dacia. Civilizaţiile antice din ţările carpato-danubiene,* ed. a 4-a, Bucureşti, 1967.

Vornicescu, N., *Primele scrieri patristice în literatura română,* sec. IV-XVI, Craiova, 1992.

Postică, Gh., *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu,* Chişinău, 1994.

Eşanu, A., Dragnev, D., *Considerente privind constituirea civilizaţiei medievale româneşti,* în *Moldova: Deschideri ştiinţifice şi culturale spre Vest,* vol. I, Chişinău, 1993, p. 243-244.

Crişan, I.H., *Civilizaţia geto-dacilor,* vol. I-II, 1994.

Ле Гофф, Ж., *Цивилизация средневекового запада,* Москва, 1992.

Щербаков, Вл., *Века "рояновы,* в кн.: *Дорогами тысячилетий,* книга вторая, Москва, 1988, с. 60-117.

Чаплыгина, Н.А., *Римляне на Дунае,* Кишинев, 1990.

4. Popescu, P.-D., *Unitatea românească medievală, preludiul unirii de la sfîrşitul secolului al XVI-lea,* în *Pagini de istorie (Studii şi comunicări ştiinţifice),* vol. II, Bucureşti, 1992, p. 30-36.

Brătianu, G.I., *Originile şi formarea unităţii româneşti,* Bucureşti, 1995.

Toderaşcu, I., *Permanenţe istorice medievale. Factori ai unităţii româneşti,* Iaşi, 1994.

Panaitescu, P.P., *De ce au fost Ţara Românească şi Moldova ţări separate?* în Panaitescu, P.P., *Interpretări româneşti,* Bucureşti, 1994, p. 99-111.

Despre vechimea şi continuitatea românilor, Bucureşti, 1989.

Unitate şi continuitate în istoria poporului român, Bucureşti, 1967.

Sala, M., *Unitatea limbii române din perspectivă romanică,* în revista *Destin românesc,* Chişinău-Bucureşti, 1995, nr. 2, p. 3-8.

Cioculescu, Ş., *Conştiinţa unităţii de neam la umaniştii şi cărturarii veacului de mijloc,* în revista *Memoriile secţiei de ştiinţe filologice, literatură şi arte a Academiei,* Bucureşti, 1983-1984, vol.5, p. 75-79.

Duţu, A., *Conştiinţa europeană în scrierile române din sec. XVI-XVII,* în *Aspecte ale civilizaţiei române în sec. XIII-XVIII.* Supliment IV la Anuarul *Suceava* al Muzeului judeţean, Suceava, 1986, p. 28-30.

Lăudat, I.D., *Conştiinţa de neam şi limbă în spaţiul românesc medieval,* în *Mitropolia Moldovei şi Sucevei,* 1987, vol. 63, nr. 6, p. 67-78.

5. Popescu, E., *Inscripţiile din secolele IV-XIII descoperite în România,* Bucureşti, 1976.

Papacostea, V., *Civilizaţie românească şi civilizaţie balcanică,* Bucureşti, 1983.

Stoicescu, N., *O falsă problemă istorică — discontinuitatea poporului român pe teritoriul strămoşesc,* Bucureşti, 1993.

Dragnev, D., *Destinul populaţiei autohtone pe teritoriul fostei Dacii,* în *Istoria Moldovei din cele mai vechi timpuri pînă în epoca modernă,* Chişinău, 1992, p. 52-65.

Hîncu, I., *Cine sînt strămoşii moldovenilor?* Chişinău, 1990.

Postică, Gh., *Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu,* Chişinău, 1995.

Postică, Gh., *Civilizaţia veche românească din Moldova,* Chişinău, 1995.

Spinei, V., *Moldova în secolele XI-XIV,* Bucureşti, 1982.

Theodorescu, R., *Bizant, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale româneşti (sec. X-XIV),* Bucureşti, 1974.

Theodorescu, R., *Un mileniu de artă la Dunărea de Jos (400-1400),* Bucureşti, 1976.

Diaconu, P., *Les Petchénègues au Bas Danube,* Bucureşti, 1970.

6. Duţu, Al., *Cultura română în civilizaţia europeană modernă,* Bucureşti, 1978.

Drimba, O., *Istoria culturii şi civilizaţiei,* vol. 1-4, Bucureşti, 1984-1995.

Ştefănescu, Şt., *Istoria medie a României,* partea I-II. *Principatele române,* Bucureşti, 1991-1992.

Enciclopedia istoriografiei româneşti, Bucureşti, 1978.

Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900, Bucureşti, 1979.

Eliade, M., *Meşterul Manole,* Iaşi, 1992.

Eşanu, A., *Din vremuri copleşite de greutăţi,* Chişinău, 1991.

Blaga, L., *Trilogia culturii,* Bucureşti, 1969.

Zamfirescu, D., *Istorie şi cultură,* Bucureşti, 1975.

Duţu, A., *L'historiographie de la culture roumaine. Syntèse et monographies,* în *Revue Roumaine d'Histoire,* Bucureşti, 1970, nr. 4, p. 641-650.

Evul mediu timpuriu din Moldova (Probleme de istoriografie şi istorie modernă), Chişinău, 1994.

Valori şi tradiţii culturale în Moldova, Chişinău, 1993.

Popescu, E., *Inscripţiile din secolele IV-XIII descoperite în România,* Bucureşti, 1976.

Ешану, А.И., *Проблемы истории молдавской средневековой культуры в послевоенной историографии (некоторые итоги и задачи),* în *Revista de Istorie a Moldovei,* Chişinău, 1991, nr. 3, p. 26-31.

VALENŢE ALE CIVILIZAŢIEI ROMÂNEŞTI DIN SECOLELE XIV-XVI

I. Modul de trai

Stăpînirea romană în Dacia şi la Dunărea de Jos, care a durat circa două secole, a reprezentat o perioadă extrem de importantă în istoria spaţiului geto-dacic. Ea a adus cu sine schimbări de însemnătate primordială în viaţa populaţiei băştinaşe: se încheiase în linii mari procesul de romanizare, se schimbase esenţial aspectul provinciilor daco-romane şi al regiunilor limitrofe. Aici, ca şi pretutindeni în Imperiul roman, puteai întîlni oraşe, vile, latifundii, centre meşteşugăreşti, de prelucrare a produselor agricole şi de extracţie mineralieră ce purtau întru totul un aspect romano-latin. Însă bogatele provincii romane din această parte a Europei au început să atragă de timpuriu atenţia hoardelor semisălbatice de nomazi şi barbari. Sub presiunea şi loviturile neîncetate ale acestora din urmă, romanii sînt nevoiţi să părăsească în ultimele decenii ale secolului III e.n. provinciile nord-dunărene. Lăsate în voia

soartei, aceste teritorii au devenit în secolele următoare prada invaziilor barbare, invazii însoțite de jafuri și distrugeri colosale. Fostele teritorii geto-dacice și dacoromane s-au pomenit sub stăpînirea a numeroase seminții invadatoare, care rînd pe rînd după perioade de stăpîniri mai mult sau mai puțin îndelungate erau nevoite să părăsească fosta Dacie sub presiunea altor conglomerate de triburi străine venite din răsărit sau din nord.

Fenomenul a durat multe secole la rînd în lipsa administrației și armatei romane, precum și a unei organizări politice temeinice de sine stătătoare, populația băștinașă nereușind să opună rezistență invadatorilor. Străinii au pus stăpînire pe orașe și cetăți, distrugîndu-le în mare parte. Populația băștinașă a fost nevoită să părăsească orașele și localitățile de la șes și să se retragă în locuri mai ferite: în zonele de dealuri cu păduri și cele premontane. În timp de pace aceasta revenea la vetrele de altă dată, fiind nevoită să conveţuiască și să intre în anumite relații tributare cu stăpînii străini.

În aceste împrejurări, după căderea stăpînirii romane și a invaziilor străine, au avut loc schimbări radicale în modul de trai al populației băștinașe. Are loc treptat ruralizarea fostelor provincii romane, se stinge viața urbană; populația se retrage în zonele rurale. Însă o bună parte a populației continuă să rămînă pe la vechile vetre ale satelor. Ca și mai înainte, ocupațiile principale ale populației băștinașe continuă să rămînă agricultura și vităritul. În lipsa produselor meșteșugărești, care altă dată veneau din mediul urban, sînt fabricate în condiții tehnice mult mai rudimentare,

uneltele agricole, precum și cele necesare pentru prelucrarea produselor agricole și animaliere, a țesăturilor, îmbrăcămintei și încălțămintei.

Venind dintr-o tradiție mai veche, populația băștinașă era organizată în comunități sătești, care constituiau celula principală de conviețuire a strămoșilor noștri timp de multe secole. În cadrul obștii sătești familiile de țărani agricultori și păstori foloseau în comun terenurile arabile, pășunile, fînațele, pădurile, apele stătătoare și curgătoare etc., care erau împărțite în mod egal. Relațiile dintre membrii comunității sătești în viața de toate zilele erau reglementate printr-o serie de obiceiuri și tradiții care s-au acumulat în urma unei experiențe seculare a strămoșilor noștri și care au intrat în conștiința generațiilor sub denumirea de „obiceiul pămîntului" — „jus valahicum".

Deja către prima perioadă postromană se constituise întregul spectru al ocupațiilor de bază ale strămoșilor poporului român. De exemplu: a ara - *arare*, a semăna - *seminare*, sămînța - *seminius*, grîu - *granum*, secară - *secale*, oaie - *ovis*, bou - *bovus*, cal - *caballus*, viță de vie - *vitis* sînt termeni de origine latină. Însăși principala formă de viețuire a poporului român — satul — provine de la latinescul *fossatum*.

În fruntea comunităților sătești era un sfat de bătrîni în frunte cu un jude, iar mai tîrziu, în unele zone, în frunte cu un vataman (preponderent în zonele de nord ale spațiului românesc), cnez care cumula aceleași funcții. Aceștia rezolvau toate litigiile dintre membrii obștii sătești.

În acest mediu rural era continuată și îmbogățită o veche tradiție populară, ce ținea de obiceiurile de fami-

lie — naştere, căsătorie, moarte, sărbători străvechi şi mai noi, creştine, de peste an, de educare prin muncă şi stimă între generaţii, între bunici, părinţi şi copii, între bărbaţi şi femei, de primatul bărbatului în familie, de activităţile gospodăreşti etc. Toate acestea erau aureolate de o bogată tradiţie populară folclorică de poveşti, snoave, balade, cîntece, descîntece, superstiţii, observaţii asupra diverselor fenomene naturale, legate de ciclul anual al celor patru anotimpuri, de tradiţiile legate de relaţiile dintre oameni în general. Unele reminiscenţe ale acestor bogate tradiţii, care formau cultura şi spiritualitatea poporului român în epoca postromană şi a evului mediu timpuriu, s-au păstrat printr-o filieră complicată pînă în zilele noastre.

Aceste obiceiuri şi tradiţii populare erau strict respectate şi reglementate de conştiinţa colectivă a comunităţii. Universul etico-moral şi cultural s-a îmbogăţit, s-a diversificat şi chiar s-a schimbat parţial în urma preluării unor elemente de tradiţii şi cultură populară a popoarelor stabilite pe teritoriul populat de români în urma marii migraţii de popoare. Toate aceste obiceiuri, legi şi tradiţii nu erau scrise, transmiţîndu-se din generaţie în generaţie pe cale orală.

Aşezările rurale, adică satele românilor, erau situate pe întreg parcursul secolelor pînă în plin ev mediu în locuri ferite pe văile rîurilor în zonele premontane şi de deal. În condiţii de pace mai îndelungate satele-obşti se organizau în comunităţi de sate pe văile rîurilor, cu un centru uneori întărit, sub formă de cetăţi de pămînt şi bîrne. Treptat, aceste comunităţi de sate puteau să se unească cu alte comunităţi formînd treptat aşa-numitele „ţări", „cnezate", „voievodate", caracteristice pen-

tru evul mediu timpuriu. Astfel apar primele nuclee sau formaţiuni politice cu elemente statale la români. Cele mai vechi dintre ele datează din secolul VI e.n. Însă mai frecvent ele sînt atestate în lumea românească în secolele IX-XIII. Mai cunoscute sînt voievodatele lui Gelu, al lui Menumorut şi al lui Bărbat, care au opus rezistenţă îndîrjită invaziei ungureşti în Transilvania. În spaţiul de la est de Carpaţi şi rîul Prut sînt atestate: „Ţara Şepeniţului", „Ţara Bolohovenilor" (a volohilor, adică a românilor. — A.E.) ş.a. Din aceeaşi epocă datează existenţa „Ţării Bîrsei", „Ţării Maramureşului", „Vrancea", „Tigheciul", „Cîmpulungul", „cnezatul lui Dobrotici" ş.a.

Procesul de organizare politică a românilor era frînat de invaziile şi de dominaţia străină din epoca marii migraţii de popoare din secolele IV-XIII. Fenomenul din urmă a provocat chiar şi o restrîngere considerabilă a ariei de vieţuire a populaţiei romanizate, iar mai tîrziu şi a celei româneşti. Aceasta se referă mai ales la spaţiul romanizat de la sud de Dunăre, unde sub presiunea şi invaziile barbare de lungă durată, românii au rămas ca nişte insule în oceanul seminţiilor străine. Doar către secolele XIII-XIV procesul de unificare şi centralizare se definitivează, proces care a dus la scuturarea dominaţiei străine şi la formarea a două mari state româneşti la est şi la sud de munţii Carpaţi — Moldova şi Valahia. Spaţiul românesc de la vest de Carpaţi, numit Transilvania, a fost cotropit treptat de coroana ungară. În aşa fel poporul român, care s-a plămădit pe parcursul a mai multor secole în vatra vechii Dacii, în virtutea împrejurărilor istorice, s-a pomenit către evul mediu scindat din punct de vedere

politic în trei părți mari: Moldova, care se întindea pînă la Nistru și Marea Neagră, Valahia, care se întindea de-a lungul Dunării de Mijloc și de Jos pînă la Marea Neagră și Transilvania situată în spațiul intracarpatic, cotropită de unguri. În pofida dezbinării politice, poporul român și-a păstrat de-a lungul evului mediu unitatea de obiceiuri și tradiții, de limbă și credință.

Concomitent cu procesul de apariție a formațiunilor politice românești are loc procesul de apariție al unor centre întărite, care cu timpul devin aglomerații de tip urban cu specificul lor în diferite zone ale spațiului românesc. Unele din ele au devenit reședințe voievodale sau cneziale, iar mai tîrziu și capitale ale țărilor românești.

În primele secole de existență a statelor medievale românești în modul de trai al poporului român au survenit unele schimbări cauzate de procesul de consolidare a proprietății private, de feudalizare. Un loc tot mai important în obiceiurile, tradițiile și spiritualitatea poporului îl joacă religia creștină.

Datorită bogatelor obiceiuri și tradiții, datorită modului său de trai, poporul nostru a reușit să supraviețuiască prin secole.

2. Religia

În perioada de trecere de la antichitate către evul mediu timpuriu paralel cu procesul de formare a poporului român și în strînsă legătură cu acest proces are loc abandonarea credințelor păgîne ale geto-dacilor și

de trecere treptată la creştinism. Spre deosebire de alte popoare, care cunosc o dată exactă a creştinării lor, poporul nostru nu are o asemenea dată, deoarece el s-a creştinat treptat pe parcursul unei îndelungate perioade care a durat cîteva secole.

Creştinismul a pătruns în teritoriul vechii Dacii încă din primele secole ale erei noastre. Procesul s-a intensificat odată cu transformarea unei mari părţi a Daciei în provincii romane. Învăţătura creştină pătrunde la nord de Dunăre prin intermediul unor sclavi, oşteni, negustori şi predicatori. La începuturi învăţătura creştină pătrunde în mediul urban, apoi în cel rural din preajma oraşelor. Procesul a decurs lent, pe cale paşnică şi s-a accelerat în secolele IV-V după Hristos, cu începere din epoca împăratului roman Constantin cel Mare (306-337), cînd religia creştină devine oficială şi unica recunoscută de stat în întregul Imperiu roman. Cu toate că în perioada menţionată Dacia în cea mai mare parte nu făcea parte din Imperiul roman sau mai tîrziu din Imperiul bizantin (Imperiul roman de Răsărit), prin intermediul unor episcopate şi eparhii creştine situate în Dobrogea şi de-a lungul Dunării se exercita o influenţă creştină asupra populaţiei daco-romane din spaţiul carpato-dunărean.

În această perioadă îşi desfăşoară activitatea diverşi misionari creştini, episcopi (de exemplu, episcopul Ulfila al goţilor din Dacia), horepiscopi (episcopi de sate, de provincii), preoţi care propovăduiau mai mult pe cale orală Sfînta Evanghelie, adică învăţătura lui Iisus Hristos. Din secolele IV-VI datează cele mai vechi relicve creştine de pe teritoriile populate de români: fundamente de biserici, candele, cruci ş.a. Creştinismul a

fost îmbrățișat de poporul român în procesul de formare prin intermediul limbii latine. De aceea lexicul creștin de bază din limba română este de origine latină. De exemplu, creștin - *cristianus,* Dumnezeu - *Domine Deo,* a boteza - *baptizare,* cruce - *crux,* biserică - *bazilica,* rugăciune - *rogationem,* Sfînta Scriptură - *Sancta Scriptura* ș.a.

Treptat pe parcursul secolelor VII-X creștinismul devine religie dominantă și cuprinde întreg spațiul populat de români. În aceeași perioadă creștinismul pătrunde masiv în spațiul rural. Odată cu apariția unor formațiuni politice statale, voievodate, comunități de sate pe văile unor rîuri se cristalizează și structuri creștine cu propovăduitori și chiar episcopi, care se aflau pe lîngă căpeteniile politice, voievozi ș.a. Bineînțeles, toate aceste structuri aveau un caracter rudimentar. Deoarece cărțile erau foarte scumpe și foarte rare, oficierea cultului creștin, a slujbelor și ceremoniilor creștine se făcea de cele mai multe ori pe cale orală. În urma marilor invazii străine, pe parcursul evului mediu timpuriu românii au fost treptat izolați de civilizația romană apuseană și ca urmare s-au pomenit rupți de centrele culturale, inclusiv și de cele creștine din peninsula Apenină și din alte zone ale culturii europene de tip occidental. În același timp fie direct, grație factorului vecinătății, fie indirect, prin intermediul lumii slave balcanice, românii s-au pomenit în aria de cultură și civilizație greco-bizantină. Astfel românii s-au aflat aproape permanent sub controlul sau influența centrelor creștine din Imperiul bizantin: a Patriarhiei din Constantinopol, a mitropoliilor și episcopiilor creștine situate în Dobrogea și de-a lungul Dunării. Marea

schismă care s-a conturat treptat pe parcursul a mai multor secole între cele două mari centre ale lumii creştine — Constantinopol şi Roma — s-a produs către secolul XI. Lumea românească în urma acestui eveniment a rămas în aria creştină bizantină. Apariţia şi consolidarea unor formaţiuni politice româneşti cu începere din această perioadă au stimulat şi apariţia unor structuri paralele creştine: mitropolii, episcopii, mănăstiri, schituri şi parohii. Drept modele pentru aceasta au servit structurile creştine bizantine, numite ortodoxe. Direct sau indirect, prin intermediul slavilor, în spaţiul românesc pătrunde treptat, în timpul secolelor X-XIV, scrisul slav, în care era tradusă o gamă largă de literatură religioasă provenind din centrele creştine răsăritene. Deja în secolele XI-XIII sînt atestate documentar în spaţiul românesc mai multe mitropolii, episcopii şi mănăstiri. De exemplu, într-un izvor scris provenind din anturajul papei de la Roma (anii '30 ai sec. XIII) sînt atestate mai multe episcopii în frunte cu „episcopii schismatici", în spaţiul din sud-estul Carpaţilor, dintre care unele purtau denumirea de episcopia Milcoviei sau episcopia Cumană. Aceşti episcopi schismatici de neam valah (adică români) conform sursei erau de rit grec ortodox şi nu vroiau să îmbrăţişeze ritul papal catolic.

Din secolele XIII-XIV datează un număr mare de biserici ortodoxe construite pe lîngă reşedinţele lor de către cnejii români din Transilvania. Au fost identificate de asemenea mai multe nume de preoţi şi prelaţi, care păstoreau credincioşii ortodocşi din aceste ţinuturi. Unii din ei sînt: Naneş din Strei Sîngeorgiu (1313), protopopul Petru din Ostrov, judeţul Hune-

doara (1360), preotul Miroslav din Giuleşti, Maramureş (1364) ş.a. Existenţa unui număr considerabil de biserici, mănăstiri şi a unui cler creştin de rit ortodox presupune activitatea unor instituţii religioase de nivel înalt — episcopii şi mitropolii care hirotoneau, sfinţeau şi îndrumau creştini de la oraşe şi sate. De exemplu, într-o inscripţie de la biserica mănăstirii Rîmeţ (judeţul Alba) este pomenit arhiepiscopul Ghelasie (1377). În linii mari structura ierarhică a bisericii ortodoxe din Transilvania nu se deosebeşte de cea din Valahia şi Moldova[1].

Pe la 1353 este atestat numele episcopului Chiril Valahul (adică românul) la episcopia ortodoxă din Przemysl (azi în Polonia), ierarh care se presupune că este originar din spaţiul est-carpatic.

Apariţia şi dezvoltarea statelor medievale româneşti Valahia şi Moldova pe parcursul secolului XIV au stimulat mult viaţa spirituală religioasă a poporului român. În oraşele şi reşedinţele de capitală ale voievozilor români din aceste ţări apar episcopii, apoi mitropolii: Vicina, Curtea de Argeş, Tîrgovişte, Cetatea Albă, Rădăuţi, Suceava, Roman ş.a. Prima mitropolie din Valahia a fost fondată în anul 1359. În fruntea ei a fost invitat mitropolitul Iachint din Vicina. Pe la 1370 a luat naştere a doua mitropolie în Ţara Românească, a „Severinului", cu reşedinţa la Rîmnic. Însă după cîteva decenii de activitate ea a dispărut în urma invaziilor otomane la Dunărea de Mijloc.

---

[1] M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, Chişinău, 1993, p. 79-90.

Pe la 1386 biserica ortodoxă din Moldova a fost ridicată la rang de mitropolie. Sediul mitropoliei se afla în capitala ţării Suceava, iar de pe la mijlocul secolul XVI, în oraşul Iaşi. Printre primii înalţi ierarhi ai bisericii ortodoxe din Moldova sînt episcopii Meletie şi Iosif, hirotoniţi la Mitropolia Haliciului în anii '70 ai secolului XIV. Iosif a fost primul mitropolit al Moldovei (1401) recunoscut de către Patriarhia de la Constantinopol. În cadrul bisericii moldovene au fost instituite episcopii la Rădăuţi şi Roman, iar la sfîrşitul secolului XVI este instituită cea de a treia episcopie la Huşi. În acelaşi timp, dacă în fruntea bisericii din Valahia erau invitaţi în calitate de mitropoliţi episcopi călugări greci, apoi în Moldova aceştia erau, de regulă, băştinaşi. Prin bunăvoinţa şi dărnicia voievozilor români pe teritoriul ţărilor româneşti Moldova, Valahia şi Transilvania apar multe mănăstiri, schituri şi biserici, care cu timpul au devenit importante centre de cultură şi spiritualitate. Dintre cele mai vechi mănăstiri româneşti sînt cele de la Morisena, Cenad, Tismana, Vodiţa, Bistriţa, Neamţ, Căpriana, Vărzăreşti ş.a.

Întreaga ierarhie creştină ortodoxă de la mitropolii pînă la schituri şi biserici s-a format şi a activat neîntrerupt în secolele XIV-XVI pe teritoriul Ţării Moldovei, Valahiei şi al Transilvaniei. Însă spre deosebire de biserica din Moldova şi Valahia, biserica ortodoxă din Transilvania se afla într-o situaţie economică şi confesională mult mai complicată. Aici Biserica ortodoxă nu mai era sprijinită de stat, de marea nobilime, deoarece ţinuturile Transilvaniei erau stăpînite de regii şi nobilimea maghiară catolică. În acelaşi timp, biserica catolică, papalitatea, ordinele catolice exercitau o presi-

une permanentă asupra creştinilor ortodocşi din partea locului, făcîndu-i adesea să-şi părăsească bisericile şi mănăstirile, încercînd pe toate căile să-i convertească la credinţa romano-catolică. Credinţa puternică, precum şi sprijinul acordat de biserica ortodoxă din Moldova şi Valahia, de domnii şi boierii acestor ţări au făcut ca românii din Transilvania să-şi păstreze atît fiinţa naţională, cît şi apartenenţa la ortodoxie.

Astfel, în virtutea unor împrejurări istorice cunoscute, procesul de creştinare a poporului român s-a desfăşurat treptat, avînd loc în strînsă legătură şi paralel cu procesul de formare a poporului român. Aceasta i-a făcut pe istorici să afirme pe deplin întemeiat că poporul român s-a născut creştin. Împrejurările istorice au fost acelea care au făcut ca poporul nostru să devină o comunitate creştină de rit ortodox răsăritean. Poporul român este unicul de origine latină (spre deosebire de celelalte popoare latine care au îmbrăţişat ritul romano-catolic) care a îmbrăţişat creştinismul de rit grec ortodox.

Pe parcursul evului mediu religia ortodoxă creştină a jucat un rol extrem de important în viaţa întregului popor. Biserica a fost alături de popor, sprijinind lupta împotriva cotropitorilor străini. Tot credinţa creştină a fost drapelul luptei de eliberare şi unitate naţională. Multe secole la rînd biserica a jucat un rol deosebit de important în viaţa culturală şi spirituală, a stimulat dezvoltarea învăţămîntului, răspîndirea cărţii şi ştiinţei de carte, a tiparului. În acelaşi timp biserica a lansat personalităţi de prim rang în cultura noastră medievală (vezi cap. IV). Mulţi clerici aveau un rol însemnat în viaţa politică a ţărilor româneşti, în stabilirea şi în-

treținerea unor legături diplomatice, culturale și bisericești cu alte popoare. Concomitent multe instituții ecleziastice, dar mai ales mănăstirile, care posedau mari proprietăți funciare, jucau un rol important în viața economică a țărilor românești. Pornind de la această premisă, mănăstirile românești acordau un mare sprijin material și spiritual multor centre ortodoxe (patriarhi, mitropolii, mănăstiri aflate sub stăpînirea otomanilor și a unor regate catolice). Pe lîngă aceste instituții, se desfășura o intensă viață creștină: se oficiau sărbători, slujbe religioase, se respectau obiceiurile creștinilor, se instruiau copii, se pregătea clerul, se copiau și se tipăreau cărți etc. În timpul invaziilor străine, bisericile și mănăstirile deveneau adevărate cetăți unde își găseau apărare, refugiu și consolare mulți bătrîni, copii și femei. La mănăstiri erau vindecate rănile voinicilor care apărau cu pieptul lor glia strămoșească. Prin aceste activități biserica ortodoxă din țările române s-a bucurat de aprecieri și de un loc aparte în toată lumea ortodoxă, situîndu-se permanent pe o treaptă înaltă în întreaga ierarhie a lumii creștine ortodoxe.

Creștinismul de rit ortodox a rămas credința poporului român pînă în prezent.

3. Creația populară orală

Pe parcursul unei îndelungate perioade a evului mediu timpuriu, pînă la cristalizarea culturii sale naționale scrise, poporul român a avut prin tradiție o bogată și veche cultură populară orală. Existența unei

asemenea culturi ori literaturi orale este atestată doar sporadic în scrierile medievale. Însă existența ei trebuie căutată cu mult înaintea perioadei de formare a statelor medievale românești, adică cu mult înainte de secolele XIII-XIV. Creația populară orală din acele timpuri se întregește în mare parte cu opere de certă valoare în întreaga istorie a culturii românești și europene în general. Odată cu apariția primelor lucrări de literatură scrisă creația populară orală nu a dispărut, nu și-a limitat funcțiile și nici nu și-a pierdut cîtuși de puțin din forța de creativitate, nici nu a trecut pe un plan secundar în viața spirituală și în ierarhia valorilor culturale ale poporului român.

Deoarece folclorul ca specie literară și în același timp ca fenomen cultural poate fi supus unei stratificări cronologice în timp doar cu foarte mare dificultate, este foarte greu de a stabili care din creațiile populare orale, fie în proză sau în versuri, ori cel puțin unele elemente ale lor, ar data încă din perioada prestatală. Fiind povestite și repovestite din generație în generație mulțimea de creații folclorice de cel mai divers gen erau treptat transformate, datorită unor noi elemente, precum și coloritului venit din alte epoci mai recente. Toate aceste schimbări survenite de-a lungul anilor duceau la mutații esențiale în forma și conținutul operei respective.

Poporul nostru a continuat să creeze nestemate folclorice de înaltă ținută artistică și după apariția literaturii scrise. Cultura populară cuprinde un vast spectru de forme de activitate atît în domeniul producției agricole și meșteșugărești, al construcțiilor de locuințe, al

lăcașelor de cult, podurilor, cetăților etc., cît și în domeniul activității spirituale a creației populare orale.

Creația populară orală s-a cristalizat în cultura românească sub cele mai diverse forme de specii și genuri. Bineînțeles, imaginea creației populare milenare românești va rămîne totdeauna incompletă chiar și în cele mai riguroase cercetări științifice, deoarece în virtutea împrejurărilor istorice prea puțin din tot ce a creat poporul nostru a fost fixat în scris și, prin urmare, nu a ajuns pînă în zilele noastre.

Dintre speciile și genurile cele mai productive și mai dezvoltate în cultura populară orală fac parte folclorul obiceiurilor și muncilor de peste an și ale celor legate de momente mai importante din viața de familie, continuînd cu poezia descîntecelor și încheind cu ghicitorile, proverbele și zicătorile. Un loc important l-a ocupat în epoca medievală creația populară orală legată de diverse manifestări cu caracter spectaculos de teatru, apoi urmează legendele, basmele și snoavele, eposul istoric, baladele, cîntecele lirice și strigăturile. Creațiile folclorice sînt adevărate mărturii despre veșnicele năzuințe și căutări insistente ale poporului de a înfrîna, a cunoaște și a pune stăpînire pe forțele naturii. Un capitol aparte îl constituie blocul de creații populare despre lupta împotriva cotropitorilor străini și, mai cu seamă, împotriva turcilor și tătarilor, despre năzuințele poporului spre dreptate și libertate, expresia dorinței firești de a-și făuri un trai avut și o viață fericită.

Creația populară orală este o adevărată enciclopedie poetică vie, un univers complex al vieții maselor largi. Vasta poezie epică reprezintă un important capitol al

moştenirii spirituale a poporului nostru. În tradiţia populară cîntecele epice sînt recunoscute drept bătrîneşti, voiniceşti sau haiduceşti, subliniindu-se astfel vechimea şi conţinutul lor eroic. **Cîntecele bătrîneşti** nu sînt totuşi nişte cronici istorice rimate, de o valoare concret documentară, fiind doar oglindiri ale momentelor istorice prin caractere tipice. Însă unele evocări, ecouri şi elemente concrete istorice nu sînt cu totul excluse, mai ales în cîntecele epice, care reflectă fapte şi împrejurări din mediul curţilor domneşti (Dobrişan, Vartici, Aga Bălăceanu, Constantin Brîncoveanu etc.). Un loc însemnat în trecerea de la eposul eroic la baladă îl ocupă unele cîntece inspirate din viaţa păstorească şi din relaţiile între păstori, haiduci şi hoţomani (Toma Alimoş, Costea, Codreanu, Mocanul etc.)

În planul dezvoltării sale fireşti, un rol deosebit în cristalizarea eposului istoric românesc l-au avut evenimentele şi raporturile din secolele XIV-XVI, ca acestea să atingă apoi deplina lor înflorire în secolele XVI-XVIII. Deşi poate fi caracterizat ca moştenitor al unei vechi tradiţii epice care poate coborî în adîncul veacurilor pînă în comuna patriarhală, cîntecul bătrînesc românesc aparţine în esenţă — prin cele mai frumoase realizări ale sale — epocii medievale, pe parcursul căreia s-au cristalizat unele creaţii tradiţionale mai vechi şi au fost create altele, corespunzătoare noilor condiţii de viaţă istorică. Lupta eroică împotriva cotropitorilor constituie conţinutul istoric principal şi izvorul tematic determinant al dezvoltării eposului nostru cu începere din secolul XIV. Dintre acestea fac parte cîntecele bătrîneşti *Roman Copilul, Novac, Haiducul, Marcu Viteazul* ş.a. În perioada următoare (sec. XVII-XVIII) o deose-

bită dezvoltare şi răspîndire o capătă **eposul haiducesc**. Valoarea artistică a eposului, a baladei este deosebit de înaltă.

Un alt important domeniu al creaţiei populare orale este **poezia lirică**. În formele în care a fost cunoscută de cînd a început să fie culeasă, poezia lirică reprezintă unul din straturile mai noi ale creaţiei populare româneşti, căci aspectele de limbă, detaliile de moravuri, reminiscenţele istorice ş.a. care să ateste o mare vechime lipsesc aproape cu totul. Cu toate acestea este pe deplin posibil ca lirica populară să se fi individualizat într-o epocă de mare vechime, desprinzîndu-se din alte specii artistice, cum ar fi poezia obiceiurilor.

Existenţa **cîntecului păstoresc** elegiac al fetei care şi-a pierdut oile este atestată cel puţin ca melodie în Transilvania în secolul XVI. D. Cantemir cunoştea *Doina* ca poezie lirică, menţionînd-o în *Descrierea Moldovei* (1716). Unele din versurile incluse de acelaşi autor în *Istoria ieroglifică* (1705) sună, după aprecierea specialiştilor, aproape de tiparele versului popular.

Lirica populară pe parcursul secolelor a suferit o evoluţie destul de însemnată. Ea s-a înnoit necontenit, căutîndu-şi expresia cît mai grabnic şi mai spontan. Forma ei de artă se întemeiază pretutindeni la poporul român pe anumite constante tradiţionale străvechi: versul de 5-8 silabe, rimele în asonanţă etc. Totodată se impune folosirea unor procedee stilistice care facilitează expresia: marcarea începutului şi a pauzelor interioare prin versuri cu „frunză verde" etc. Datorită universalităţii acestor scheme poetice, lirica noastră populară reprezintă un proces intens de circulaţie şi o remarcabilă unitate pe întreg teritoriul românesc. Cea

mai cunoscută specie din lirica populară românească este *Doina*, care a devenit un sinonim al cîntecului popular însuşi. Astfel un sinonim apropiat al verbului a cînta a devenit cuvîntul „a doini".

Mioriţa reprezintă una din cele mai de seamă creaţii folclorice ale poporului nostru. Bogata varietate a ideilor şi sentimentelor, precum şi nesfîrşita gamă de nuanţare, procedeele artistice fac din modestul (ca proporţii) poem păstoresc „al mioarei" o piesă cu adevărat clasică, unicală prin valoarea sa artistică.

Balada *Mioriţa* a fost descoperită de clasicul literaturii române Alecu Russo, originar din Basarabia, în timpul aflării sale în exil la mănăstirea Soveja, şi a fost publicată pentru prima dată într-o variantă de Vasile Alecsandri, alt mare clasic al literaturii române, cu unele modificări, foarte greu de identificat, astăzi după aprecierile cercetătorilor. Cercetările posterioare au arătat că încercările de înnobilare ale celebrului poet şi dramaturg nu au afectat totuşi fondul baladei, nici esenţa ei artistică. Astăzi ştiinţa cunoaşte mai mult de 900 de variante şi fragmente de variante, precum şi numeroase informaţii referitoare la viaţa folclorică a textului, culese la intervale de timp deosebite, din regiuni ce ţin de zone folclorice diferite şi folosind metode ştiinţifice inegale. Acest imens tezaur folcloric arată că această baladă este una dintre cele mai răspîndite şi una din cele mai mari realizări artistice ale poporului român. În cultura noastră *Mioriţa* este momentul cel mai de seamă în evoluţia baladei. *Mioriţa* este considerată în acelaşi timp drept cel mai desăvîrşit produs al măiestriei artistice a poporului român, al capacităţii sale creatoare. Balada *Mioriţa* a luat naştere în lumea

păstorilor români, pe o temă strîns legată de teritoriul românesc și nu are corespondente la alte popoare. Permanent înnoit de-a lungul secolelor, așa încît de fiecare dată conținutul să corespundă necesităților artistice ale altor generații de interpreți sau ascultători și să se reconstituie unitatea dialectică dintre conținut și formă — în procesul contradictoriu de contemporaneitate individuală a tradiției — textul *Mioriței* și-a demonstrat cuceritoarea sa trăinicie, definindu-se ca unul dintre cele mai de seamă produse spirituale ale poporului român.

Legendele, prin varietatea și bogăția temelor, prin importanța lor funcțională, ocupă în cadrul prozei populare românești locul al doilea după basmul fantastic și povestea animalieră. Un rol important revine legendei istorice. Aceasta, deși apelează de asemenea la miraculos, își grupează conținutul în jurul unui sîmbure real care este în general un personaj istoric, o întîmplare petrecută aievea, un loc geografic concret. Putem apela, cu titlu de exemplu, la succesele extraordinare ale lui Ștefan cel Mare obținute în luptele împotriva cotropitorilor turci. Glorificîndu-l pe celebrul domnitor și cîntînd meritele sale deosebite în apărarea pămîntului străbun, creatorul anonim a recurs la asistența divinității, pentru a explica totodată „miracolul" unor asemenea victorii. Astfel, dintre personajele reale istorice, nu au intrat în legendă decît cele care au putut întreține viu peste veacuri interesul poporului. Dintre alți voievozi ai țărilor românești s-au învrednicit să fie slăviți în legende Dragoș Vodă, Negru Vodă, Ștefan cel Mare, Neagoe Basarab ș.a. Toate aceste mari person-

alităţi ale istoriei noastre au devenit personaje îndrăgite ale eposului popular.

Pe întreg parcursul evului mediu, cînd marea majoritatea a populaţiei era analfabetă, fiind astfel ruptă în mare parte de valorile culturii scrise, creaţia populară orală a jucat un rol educativ şi instructiv definitoriu în viaţa spirituală a poporului nostru.

4. Cultura scrisă

Unul din indicii, dar în acelaşi timp şi unul din factorii de bază ai dezvoltării culturii şi spiritualităţii unui popor este scrisul şi cultura scrisă.

E cunoscut faptul că scrisul ca fenomen cultural şi ca purtător al culturii a început să se răspîndească pe teritoriul vechii Dacii în primele secole ale erei noastre. Încă din acea epocă în diferite regiuni ale spaţiului geto-dacic de la Nistru pînă la Tisa, cum s-a exprimat atît de frumos mai tîrziu poetul, a început să se răspîndească pe diverse căi scrisul grecesc (alfabetul grecesc şi scrisul în limba greacă) din oraşele-state-colonii greceşti de pe ţărmul de vest şi nord-vest al Mării Negre — Tiras, Tomis, Histria ş.a., ba poate chiar şi direct din Grecia. Aproape concomitent în spaţiul carpato-dunărean a început să pătrundă şi scrisul latin (alfabetul latin şi scrisul în limba latină) din provinciile romane învecinate cu Dacia, iar din secolul II e.n., după cucerirea Daciei de către romani, răspîndirea alfabetului latin şi a scrisului în limba latină în teritoriul nord-dunărean a devenit covîrşitoare. Astfel, pe teritoriul

Daciei romane au fost descoperite pînă în prezent cîteva mii de inscripţii în limba latină.

Scrisul grecesc şi cel latinesc reprezentau de fapt cele mai bogate şi mai puternice culturi scrise europene ce s-au dezvoltat pe parcursul a mai multor secole în vecinătatea imediată cu spaţiile geografice nord-pontice şi nord-dunărene populate de geto-daci, iar mai tîrziu de populaţia romanizată, strămoşii direcţi ai românilor. Legăturile politice, economice şi culturale cu aceste popoare au favorizat în mare măsură răspîndirea scrisului grecesc, a culturii greceşti, apoi şi a scrisului latin pe meleagurile noastre. Dar cuceririle romane urmate de formarea unor noi provincii la Dunărea de Jos, precum şi în spaţiul nord-dunărean au dus la răspîndirea în spaţiu nu numai a culturii, a scrisului latin, ci şi la răspîndirea şi utilizarea frecventă a limbii latine, mai ales a celei vulgare, vorbite de numeroşi colonişti veniţi din toate provinciile vastului Imperiu roman, fenomene care au determinat în mare măsură soarta de mai departe a limbii vorbite de populaţia băştinaşă din aceste provincii.

Perioada de dominaţie romană la Dunărea de Jos şi în Dacia a constituit aici în acelaşi timp o epocă de maximă dezvoltare şi răspîndire a culturii scrise în limba latină, de intense relaţii culturale cu vechile centre de cultură latină din Balcani şi chiar din peninsula Apenină şi alte provincii de vest ale imperiului. Toate acestea au grăbit procesul de apropiere şi integrare culturală a Daciei în cultura, spiritualitatea şi sistemul de valori ale întregului Imperiu roman. La rîndul său, fenomenul a avut drept urmare romanizarea şi latinizarea într-un ritm accelerat a Daciei. Însă toate aceste

procese de răspîndire a culturii scrise latine au fost frînate sau chiar în mare parte anihilate de invaziile barbare la Dunărea de Jos în epocile posterioare.

După căderea stăpînirii romane, a evacuării administrației și armatei din Dacia, după cît se pare, unicul păstrător și continuator al focarelor de cultură scrisă, al scrisului latin a fost creștinismul în formele sale incipiente de organizare și răspîndire, iar mai apoi și instituțiile bisericii creștine care, cîștigînd treptat teren, se consolidează prin secolele III-IV e.n. Majoritatea monumentelor de cultură scrisă creștină care a început să se răspîndească în mediul populației romanizate din nordul Dunării erau, după toate probabilitățile, în limba latină. Iată de ce o bună parte din termenii și noțiunile legate de biserica și credința nouă creștină din limba română sînt de origine latină (cruce, creștin, biserică, sfînt, Dumnezeu, botezare, cuminecare, scriptură și multe altele). Mai tîrziu, de-a lungul a mai multor secole, în lipsa unor forme de organizare politică a populației băștinașe romanice pînă în prag de ev mediu, pînă la formarea statelor medievale românești, scrisul latin nu era răspîndit decît în forme cu totul și cu totul rudimentare. Astfel, chiar dacă după constituirea statului medieval Moldova, pe la mijlocul secolului XIV s-a folosit pentru necesitățile aparatului de stat scrisul latin în limba latină, aceasta se datorează în mai mare măsură nu atît păstrării, conservării și perpetuării tradițiilor și originii romane a populației băștinașe și a culturii sale scrise, cît mai curînd legăturilor de dată mult mai recentă stabilite de țările române cu statele vecine de rit romano-catolic Ungaria, Polonia, Veneția, și cu minoritățile naționale conlocuitoare de

rit catolic (germani, unguri, polonezi ş. a.) în primele decenii de existenţă ale statelor medievale româneşti de o parte şi de alta a Carpaţilor. În continuare pe parcursul evului mediu scrisul de expresie latină devine dominant în Transilvania datorită dominaţiei coroanei ungare. Scrisul latin era menţinut aici prin activitatea administraţiei de stat a Regatului Ungariei, prin episcopiile şi instituţiile de instruire catolice ş. a. Cît priveşte Moldova şi Ţara Românească, limba latină a fost folosită doar sporadic în cancelariile domneşti şi era cunoscută de oameni de cultură din rîndurile orăşenilor şi boerimii locale, care îşi făcuseră studiile prin universităţi şi colegii din ţările limitrofe. În acelaşi timp, dacă limba de instruire pentru populaţia majoritară românească era cea slavonă, iar mai tîrziu cea română, apoi pentru populaţia catolică limba instruirii în instituţiile de învăţămînt era, de regulă, cea latină.

Astfel limba şi cultura de expresie latină a fost aproape permanent prezentă pe toată durata evului mediu.

5. Recepţia scrisului de expresie slavonă de către români

O etapă nouă în răspîndirea scrisului şi a culturii scrise pe meleagurile populate de români, de astă dată a celui chirilic în limba slavonă bisericească ori mediobulgară, începe din secolul X, de cînd datează cele mai vechi inscripţii în această limbă de pe teritoriul populat de români, însă scrisul chirilic în limba slavonă a avut

răspîndirea cea mai largă în acest spațiu mai ales după întemeierea țărilor românești.

Alfabetul și scrisul în limba slavă veche a fost inventat de marii cărturari bizantini și bulgari Chiril și Metodiu în deceniile 7-8 ale secolului IX. Meritul fraților Chiril și Metodiu constă în faptul că ei nu numai că au alcătuit alfabetul chirilic, utilizînd în acest scop alfabetul grecesc, ci și au tradus mai multe cărți bisericești creștine din limba greacă în cea slavonă ori limba bulgară medievală, punînd, de fapt, pe această cale bazele limbii literare slave, a literaturii vechi slave scrise. În afară de aceasta, ei au efectuat importanți pași în răspîndirea acestui scris și acestei literaturi de rit grecesc ortodox nu numai la bulgari, ci și în Moravia Mare, în Serbia și în alte state slave de pe cursul de mijloc al Dunării, unde atît ei, cît și discipolii lor direcți au întemeiat importante centre de cultură scrisă slavonească, au pus temeliile unor literaturi naționale ale popoarelor slave. Treptat, scrisul în limba slavă veche capătă o răspîndire largă în mediul populației slave din sud-estul și estul Europei, care cunoștea această limbă prin originea sa etnică. Astfel, către sfîrșitul secolului X scrisul chirilic slavon prinde rădăcini nu numai la popoarele sud-slave, ci și în una dintre cele mai mari țări europene de atunci —Rusia Kieveană, vecina de la nord-est a românilor. Treptat, românii către secolul X devin în mare parte o insulă înconjurată de țări și popoare care vorbeau și scriau în limba slavă veche cu caractere chirilice. Legăturile frecvente cu popoarele slave vecine și intrarea temporară a unor spații geografice populate de români în zona de influență și de dominație politică a diferitelor state slave, precum și

prezența și conviețuirea cu populația românească a unor grupuri de populație slavă precipitate în cursul marii migrații a populațiilor în bazinul carpato-danubian-nord-pontic, a dus la desprinderea și ruperea de lumea romanică, de cultura latină, inclusiv și de cea scrisă. Pe de altă parte, această situație politică, culturală și religioasă a dus la răspîndirea scrisului chirilic în limba slavă și în mediul românesc. Cea mai sigură cale de pătrundere și afirmare a scrisului chirilic în limba slavă printre populația românească a fost biserica ortodoxă, care din această perioadă începe să-și consolideze pozițiile prin crearea unor destul de bine organizate ierarhii bisericești, după modelul celei bizantine și sub supravegherea directă a influenței Patriarhiei de la Constantinopol. Toate acestea se fac, după toate probabilitățile, prin intermediul unor misionari și propovăduitori de origine sud-slavă, care aduceau cu ei nu numai formele de organizare bisericească, ci și cărți religioase în limba slavă veche scrise cu litere chirilice. Bineînțeles, nu trebuie negate și alte căi de pătrundere, răspîndire și afirmare a scrisului chirilic pe teritoriile românești, cum ar fi legăturile economice, politice și culturale în general. Începuturile, atestate documentar, ale scrisului slavonesc în Țările Române datează, după cum am menționat mai sus, din secolul X. Astfel, la Bucov, lîngă Ploiești, s-au descoperit inscripții fragmentare în limba slavonă cu caractere chirilice zgîriate pe peretele unui atelier de fierărie, care au fost atribuite secolului X. Lor le corespund inscripțiile slave din același veac, din localitatea Mircea Vodă (anul 943), în care este pomenit un jupan pe nume Dobrotici, și inscripția de la Basarabi din Dobrogea. Cercetătorii con-

sideră că inscripţiile acestea (dintre care unele au un conţinut laic) nu erau ale unei populaţii slave aşezate între români, ci consemnau limba utilizată de pătura feudală în proces de formare pe teritoriul românesc.

Cele mai vechi manuscrise bisericeşti din spaţiul românesc în limba slavă care s-au păstrat pînă în zilele noastre datează din secolele XIII-XIV. În cancelariile domneşti din Ţara Românească şi Moldova scrisul cu caractere chirilice în limba slavonă devine precumpănitor din ultimele decenii ale secolului XIV. În Ţara Românească şi în Moldova importante centre ale culturii scrise au devenit mănăstirile ortodoxe, care au început să apară în număr tot mai mare din a doua jumătate a secolului XIV, căci unele centre monastice, mai ales din Transilvania, ba poate şi la est şi la sud de Carpaţi au putut să existe la o dată şi mai timpurie. Cele mai vechi şi totodată cele mai importante centre nu numai de cultură religioasă, ci şi de cultură scrisă au fost mănăstirile Tismana, Vodiţa în Ţara Românească, mănăstirile Neamţ, Bistriţa, Moldoviţa, Putna în Moldova, precum şi unele mănăstiri din Transilvania. Pe lîngă mai multe din ele au fost întemeiate scriptorii, în care era copiat un vast spectru de literatură bisericească, istorică, juridică, cărţi populare de înţelepciune. Totuşi, în ceea ce priveşte Transilvania, lipsa unor mari şi bogate mănăstiri, cum ar fi cele din Ţara Românească şi Moldova, precum şi lipsa unor curţi monarhice româneşti i-a făcut pe unii cercetători să admită o mai slabă răspîndire şi înrădăcinare a limbii slavone în această veche provincie istorică românească. Cercetările din ultima vreme, valorificarea depozitelor de manuscrise slavone transilvănene de la Cluj, Braşov,

Sibiu, Arad și Năsăud, din Maramureș, precum și cercetarea inscripțiilor slave din Transilvania din secolele XIV-XVI au arătat cu prisosință că cultura scrisă slavonă a avut o largă răspîndire și în Transilvania. Faptul că păturile stăpînitoare și clerul din Transilvania au folosit aceeași limbă slavă ca și cele din Țara Românească și din Moldova este o dovadă că adoptarea acestei limbi scrise de către români este anterioară extinderii dominației statului feudal unguresc în Transilvania în secolele XI-XIII. Regatul Ungariei cu biserica sa romano-catolică, dacă nu ar fi găsit aici o puternică instituție feudală bazată pe utilizarea scrisului chirilic în limba slavă, nicidecum n-ar fi oferit condițiile economice și cultural-religioase proprii unei pătrunderi masive, ulterioare, a slavonismului cultural ortodox. Este clar că nici liturghia slavo-bizantină nu a putut să fie adoptată de românii din Transilvania în perioada cuceririlor și apoi a stăpînirii statului ungar catolic, cînd aceste ținuturi se aflau sub influența directă a episcopatelor latino-catolice de la Oradea și Alba-Iulia, ci mult mai înainte, cînd erau condiții mai prielnice pentru aceasta.

Limba slavonă literară, folosită de păturile bogate ale societății, de cler, de reprezentanți ai orășenimii și meșteșugarilor mai avuți de-a lungul a mai multor secole (în linii mari cu deosebire de la o țară românească la alta din secolul X pînă în primele decenii ale secolului XVII) a avut același rol ca și limba latină în vestul și centrul Europei, ca și limba elină la greci și ca limba slavonă scrisă la popoarele slave ortodoxe: bulgari, sîrbi, ruși ș.a. Limba slavonă se folosea nu numai ca limbă liturgică, ci și ca limbă a literaturii, a textelor

juridice, ca limbă a cancelariilor statelor medievale românești și a nobilimii, în tranzacțiile și corespondența internă și internațională.

Scrisul în limba slavă veche a ocupat un loc primordial în cultura medievală românească din secolul X pînă către mijlocul secolului XVII cu anumite devieri de la o țară românească la alta. În această epocă a fost creată o bogată literatură slavo-română religioasă și laică, literatură care este caracterizată mai amănunțit în alte compartimente ale manualului de față.

6. Cronografia românească în limba slavonă

Unul din principalii indici ai maturizării depline a culturii medievale românești și în special a celei scrise este apariția în secolul XV a unor valoroase monumente de istoriografie românească în limba slavonă sub formă de anale și cronici. Istoriografia românească în limba slavonă avea ca scop să păstreze pentru urmași faptele eroice ale înaintașilor, domnitorilor, voievozilor și boierilor pentru a le confirma dreptul la stăpînirea tronului, iar uneori și ca documente diplomatice. Cronografia în limba slavonă, în special cea din Moldova, s-a dezvoltat după modelele istoriografice din țările slave ortodoxe (Bulgaria, Serbia etc.) care, la rîndul lor, se inspiraseră, evident, mai cu seamă din istoriografia bizantină. Cele mai vechi cronici românești au fost alcătuite în Moldova în timpul domniei lui Ștefan cel Mare (1457-1504) și au utilizat izvoare, inscripții cu caracter cronicăresc din perioadele anterioare. Aceste anale, fiind alcătuite la îndemnul personal al ilustru-

lui domn, trebuiau să-i consemneze faptele şi să-i slujească întru totul politica internă şi externă.

Cele dintîi cronici: *Letopiseţul anonim al Moldovei,* numit şi de la Bistriţa (este vorba de celebra mănăstire Bistriţa din Moldova), *Letopiseţul de la Putna* şi prelucrările lor posterioare, cronicile moldo-germană, moldo-polonă şi moldo-rusă, care cuprind istoria Ţării Moldovei de la întemeiere, de la cel de-al doilea descălecat, dacă e să recurgem la expresia cronicărească, pornesc toate de la un arhetip (care nu a ajuns pînă în zilele noastre), întocmit în timpul lui Ştefan cel Mare şi a cărui domnie este înfăţişată ceva mai pe larg. Figura voievodului moldovean, luptător înflăcărat pentru independenţă şi cîrmuitor atotputernic al Moldovei, este glorificată de cronicarul anonim (un monah, un slujitor-scriitor), un funcţionar de la curtea sau cancelaria domnească), care nu ezita să întrebuinţeze un atribut — acel de „purtător de biruinţă" — rezervat de biserică unui sfînt militar, Gheorghe.

În secolul XVI în Moldova au fost alcătuite încă trei cronici în limba slavonă. Cronologic ele continuă letopiseţul început în timpul domniei lui Ştefan cel Mare. Şi cronicile de curte din secolul XVI îndeplinesc acelaşi rol de sprijinire a autorităţii centrale şi de apologie a domnului, din porunca căruia se redacta cronica. Prima în ordine cronologică este *Letopiseţul lui Macarie,* episcop al Romanului, şi a fost întocmit din porunca lui Petru Rareş, domn al Ţării Moldovei în două rînduri (1527-1538, 1541-1546). Ea cuprinde istoria Moldovei în perioada dintre anii 1504 şi 1551 şi în linii mari reflectă conflictul dintre domnie şi marea boierime a ţării din unghiul de vedere al celui dintîi. Totuşi

valoarea istorică și literară a cronicii este diminuată de împrumuturile frecvente pe care autorul le face din versiunea în limba slavă a cronografului alcătuit de autorul bizantin Constantin Manasses.

Letopisețul lui Macarie a fost continuată de o altă față bisericească, Eftimie, egumenul mănăstirei Căpriana, care în *Letopisețul* său cuprinde istoria Moldovei din anii 1541-1554. Spre deosebire de Macarie, Eftimie s-a lăsat mai puțin influențat de anumite modele bizantino-slave.

Evenimentele din anii 1552-1574 sînt consemnate în *Cronica lui Azarie,* care continuă scrierea istoriei Țării Moldovei din porunca domnului Petru Șchiopul (1574-1577, 1578-1579, 1582-1591). Fiind discipol al lui Macarie, el procedează ca și învățătorul său, copiind frecvent formule din cunoscutul cronograf al lui Manasses.

În Țara Românească, probabil mai mult ca urmare a căderii mai timpurii în orbita dominației otomane, literatura istorică nu cunoaște realizări pe potriva celor moldovenești. Cercetătorii istoriografiei au la îndemînă numai textele în traducerea românească inclusă în compilațiile istorice alcătuite în veacul XVII, ceea ce permite doar cu mari dificultăți să fie apreciată limba și stilul acestor opere în original. Istoriografia slavonă a statului medieval Țara Românească nu a avut nici un început, căci nici o cronică internă nu a păstrat istoria acestei țări în secolul XIV-XV și de aceea autorii compilației alcătuite în românește în secolul XVII au recurs pentru descrierea acestei epoci la cronici străine, la legende și la inscripții de pe la mănăstiri.

La începutul secolului XVI se scrie *Viața patriarhului Nifon*, operă care cuprinde numeroase știri privitoare la evenimentele petrecute în Țara Românească în această perioadă. Această scriere, reprodusă în traducere în compilațiile de cronici din secolul XVII, se integrează în istoriografia Țării Românești. *Viața...* a fost scrisă de Gavril Protul în limba greacă bizantină și apoi tradusă în greacă populară, iar ulterior, după toate probabilitățile, a fost tradusă și în limba română.

O altă operă de mare importanță scrisă în această epocă este *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie. Învățăturile...* alcătuiesc în totalitatea lor un manual de educație morală și politică menit a servi viitorilor domni. Lucrarea a avut răspîndire în Valahia și Moldova.

O lucrare cronicărească elaborată în această epocă o constituie *Analele Țării Românești* pînă la urcarea în scaun a lui Mihai Viteazul (1593). Acestea sînt, evident, traduse din slavonește, fiind găsite și incluse în compilația din secolul XVII intitulată *Letopisețul Cantacuzinesc.* Numărul mare de cuvinte slavone rămase în text, cît și întorsăturile de frază și înțelesul dat unor expresii indică într-adevăr, după opinia cercetătorilor, folosirea unui original slavon.

Aceste anale din Țara Românească din secolul XVI nu sînt unitare; ele se datorează mai multor autori succesivi. Cercetătorii disting ca formă două cronici. Una, pînă la 1546, se remarcă prin lipsa cronologiei, cu excepția unor foarte rare date. Autorul sau autorii anonimi iau atitudine, uneori pasionată, în expunerea faptelor. Ei sînt în special partizanii lui Radu de la Afumați, domn al Țării Românești în mai multe rîn-

duri (1524-1525, 1525-1529). Ideea politică a luptei pentru eliberarea de sub dominația otomană este pusă pe plan religios. Cronica reprezintă un anumit punct de vedere politic, care își află adversari între boieri.

A doua cronică, de la 1545 pînă la 1593, cuprinzînd date exacte, pare a fi opera unui contemporan. Este vorba de o scriere fără patimă, rezumîndu-se la fapte care vorbesc singure prin alegerea lor. Lucru caracteristic, cronicarul nici nu amintește de crunta stăpînire turcească din acele vremuri, o consideră un lucru firesc; el se rezumă la faptele interne, care se reduc mai ales la două aspecte: creșterea dărilor către domni și tăierea fără motiv a boierilor de către aceiași domni.

Condițiile create românilor sub stăpînirea regatului ungar în Transilvania nu au îngăduit literaturii istorice să cunoască aici o dezvoltare asemănătoare celei din Moldova. Opera istoriografică cea mai de seamă e partea finală a *Cronicii de la Dubnic,* consacrată anilor 1474-1479. Lumina favorabilă în care este prezentat Ștefan cel Mare și elogiile aduse lui Bartolomeu Dragfi, voievod al Transilvaniei (1493-1499), și Pavel Chinezul, comitele Timișoarei, par să indice că autorul este un român.

Cronografia în limba slavă a constituit o etapă importantă în dezvoltarea istoriografiei medievale românești. Ea a servit drept temelie, izvor de inspirație și în același timp drept model pentru istoriografia românească din secolul XVII.

7. Cultura scrisă greacă şi latină în ţările române

Deşii find de origine latină, poporul român a folosit mult timp în evul mediu preponderent limba de cultură scrisă limba slavonă cu caractere chirilice. Această limbă, precum şi scrisul cu caractere chirilice, s-a impus în ţările româneşti, atît datorită contactelor culturale strînse cu popoarele slave vecine, cît şi în virtutea activităţii misionare a bisericii ortodoxe, al cărei sistem de organizare şi limbă de cult au fost împrumutate de la popoarele slave din sudul Dunării.

În aceeaşi perioadă, alături de limba slavonă, a căpătat treptat răspîndire şi utilizare în ţările române scrisul în limbile greacă şi latină.

După cum se ştie, în antichitate şi în special în epoca romană spaţiul vechii Dacii era cuprins în sfera de răspîndire a culturii scrise greceşti şi mai ales a celei latine. În evul mediu poporul român a folosit în cultura scrisă în afară de limba slavonă şi cele două limbi clasice — cea greacă şi cea latină. Aceste împrejurări au făcut ca cei mai reprezentativi oameni ai culturii noastre nu numai să aibă acces la multe din capodoperele de cultură scrisă antică şi medievală europeană, ci şi să creeze, să lanseze celebre lucrări scrise în aceste limbi, să fie utilizate aceste limbi în cancelariile domneşti, a autorităţilor din Transilvania ca limbi de instruire de cult în diferite şcoli: cea greacă în biserica ortodoxă, iar cea latină în biserica catolică. Atît această împrejurare, cît şi poziţia geografică a ţărilor române, au făcut ca ele să devină pentru secole la rînd o zonă de interferenţă culturală chiar în plan european, fapt care a determinat, în mare măsură, formarea unei interesante şi origi-

nale civilizații medievale în aria de viețuire a poporului român.

Stabilirea relațiilor directe ale țărilor românești cu Bizanțul, cu Muntele Athos, precum și obiceiul unor boieri și domni de a închina prin tradiție mănăstirile întemeiate de ei și înzestrate cu moșii și alte averi la Sfîntul Munte și la patriarhiile din Orientul Ortodox, a început chiar din ultimul deceniu al secolului XIV. Cu timpul fenomenul ia proporții considerabile. Călugării trimiși în centrele ecleziastice respective pentru a administra averile mănăstirilor închinate aduceau cu ei cărți grecești manuscrise. Pe această cale lăcașele românești deveneau cu timpul focare de cultură de limbă greacă. Centrele de comunicare între mănăstirile, episcopiile și patriarhiile grecești și din Orient devin adevărate canale prin care cultura și chiar mentalitatea bizantină pătrundeau masiv în țările române. Tot în această epocă limba și cultura greacă pătrund în țările românești și prin intermediul unor ierarhi bisericești, călugări, care se infiltrau prin concursul direct sau indirect al Patriarhiei din Constantinopol. Căderea Bizanțului i-a silit de asemenea pe mulți reprezentanți ai clerului și păturilor avute grecești să se refugieze în mai multe țări europene, între care și în Principatele române. În timpul stăpînirii otomane mulți greci încep să ocupe, nu fără sprijinul turcilor, ranguri tot mai înalte în Moldova și Valahia. Toate aceste elemente aduc cu sine scrisul, limba, cartea și spiritualitatea greacă. Aceste împrejurări, precum și legăturile permanente ale românilor cu spațiul cultural și religios postbizantin, îi fac tot mai frecvent să recurgă la marile valori ale culturii grecești. Astfel, limba greacă devine destul de

timpuriu limbă de instruire şi de slujbă religioasă în bisericile şi mănăstirile româneşti.

Cu începere din secolul XV, în unele scriptorii din ţările române sînt copiate sau chiar alcătuite opere ecleziastice în limba greacă (de exemplu la mănăstirile Neamţ, Putna ş. a.). În secolul XVI şi mai ales în secolul XVII, în ţările române pătrunde pe cale tot mai largă cartea manuscrisă, iar apoi şi cea tipărită în limba greacă. Din a doua jumătate a secolului XVII în unele tipografii din spaţiul românesc se tipăresc cărţi în limba greacă. De rînd cu limba slavonă şi latină, limba greacă devine limbă de instruire în şcolile mănăstireşti şi orăşeneşti, inclusiv în cele de nivel înalt. Recurgem doar la unele exemple în această privinţă. Precum se ştie, Gavriil Uric a copiat în 1429 la mănăstirea Neamţ un frumos *Tetraevanghel* bilingv cu text paralel în limba slavonă şi greacă pentru cneaghina Marina, soţia lui Alexandru cel Bun. Pe la sfîrşitul secolului XV şi începutul celui următor la mănăstirea Putna sînt alcătuite manuale şi opere muzicale cu texte în limba greacă. Odată cu creşterea influenţei economice şi politice a grecilor, în ţările române se intensifică treptat rolul limbii şi culturii greceşti, care ajunge la apogeu în a doua jumătate a secolului XVII şi mai cu seamă în timpul domniilor fanariote. Cele arătate mai sus ne vorbesc convingător că în secolele XIV-XVII limba greacă şi scrisul grecesc au jucat un rol important în cultura românească din această epocă.

În spaţiul românesc intracarpatic pentru populaţia românească ortodoxă limba de cult religios devine foarte timpuriu limba slavonă. Însă în aparatul de stat şi administraţia locală, datorită includerii acestor teritorii

în componența Regatului ungar, se impune practic pentru cea mai mare parte a evului mediu limba latină. Tot latina devine limba de cult și de instruire pentru populația catolică ungurească și germană care se stabilise pe teritoriul Transilvaniei. De asemenea în limba latină sînt elaborate multe opere literare, tratate științifice, sînt copiate, iar ulterior și tipărite, cărți pentru serviciul divin catolic. Răspîndirea largă a limbii și a scrisului latin la vest de Carpați le-a dat posibilitate atît românilor, cît și minorităților naționale conlocuitoare să stabilească legături cu multe centre culturale și religioase din centrul și vestul Europei, unde limba latină era utilizată foarte larg ca limbă de instruire și de cult religios, ca limbă a științei și culturii, ca purtătoare a celor mai înaintate idei. Datorită limbii latine, în Transilvania pătrund multe opere literare ale autorilor latini ai antichității și evului mediu european, capătă răspîndire incunabule și tipărituri vechi din secolul XVI. Prin intermediul limbii latine au fost lansate mari personalități culturale, cum ar fi I. Honterus și N. Olahus, s-au răspîndit ideile renascentriste și umaniste europene.

În primele decenii după constituirea Țării Moldovei, s-a utilizat pentru necesitățile aparatului de stat și scrisul cu caractere latine, dar aceasta se datorează, probabil, în mare parte nu atît păstrării și conservării tradițiilor și originii romane a populației autohtone, cît mai degrabă legăturilor cu statele vecine catolice — Ungaria, Polonia, Veneția etc., care foloseau ca limbă de cultură limba latină și scrisul de expresie latină. Pe parcursul secolelor XV-XVI scrisul latin și limba latină au continuat să fie utilizate în Moldova și Țara

Românească atît de cancelariile domneşti pentru a face legătura cu ţările şi centrele de cultură latină catolică, în unele şcoli de atunci, cît şi de biserica catolică din ţările româneşti de care ţinea populaţia maghiară, germană ş.a. Prin intermediul episcopiilor catolice, al diferiţilor misionari ai papalităţii, în Moldova şi Valahia capătă răspîndire şi diverse monumente de cultură scrisă latină religioasă, dar şi laică, nu numai în rîndurile populaţiei catolice, ci şi în ale celei băştinaşe. În aceeaşi epocă mai mulţi tineri plecaţi la şcolile înalte din străinătate s-au familiarizat nu numai cu limba şi cultura latină, ci şi cu multe din operele de cultură latină antică şi medievală. Ca urmare, cei mai de seamă cărturari din această perioadă, ca de exemplu Nicolaus Olahus, au ajuns la înţelegerea originii latine şi a unităţii poporului român. Principalele centre ale culturii umaniste în Transilvania au fost episcopiile catolice de la Oradea şi Alba-Iulia. Preocupat deopotrivă de ştiinţă, literatură şi artă, episcopul Ioan Vitez s-a remarcat prin mecenatul său care a atras la Oradea mulţi oameni de cultură străini. Umaniştii din Alba-Iulia, care beneficiază mai ales de grija episcopului Francisc Várdai, s-au interesat de vestigiile stăpînirii şi civilizaţiei romane din Dacia, fosta provincie a Imperiului roman. Din a doua jumătate a secolului XVI, datează primele încercări de a scrie în limba maternă cu caractere latine în Moldova. Astfel, cunoscutul boier moldovean Luca Stroici, care îşi făcuse studiile în Polonia, a scris rugăciunea *Tatăl nostru* în limba română cu litere latine. Dar, după cum se pare, o rezistenţă destul de îndîrjită a opus acestui fenomen în evul mediu (de a scrie cu caractere latine în limba română) biserica locală ortodoxă, care vedea în

scrisul latin şi limba latină o formă de propagandă a catolicismului şi a curentelor reformatoare bisericeşti care avea ecouri destul de puternice şi în ţările române. De aceea scrisului cu caractere latine multă vreme i-a fost foarte greu de a se impune în condiţiile în care monopolul asupra culturii scrise şi învăţământului îl deţinea în mare parte biserica ortodoxă locală.

În secolul XVII limba latină este cunoscută de marile personalităţi ale culturii româneşti, cum ar fi Nicolaus Olahus, Luca Stroici, Eustratie Logofătul, Grigore Ureche, Miron Costin şi Nicolae Costin, mitropoliţii Varlaam, Petru Movilă, Dosoftei, episcopul Mitrofan, Nicolae Milescu ş.a.

Aşadar, pe parcursul evului mediu limba latină, scrisul de expresie latină joacă un rol important în viaţa politică, culturală şi spirituală a poporului român şi a minorităţilor etnice conlocuitoare. Acelaşi rol i-a revenit în această epocă la noi şi culturii de limbă greacă, mai cu seamă celei bizantine şi postbizantine.

8. Tipărirea cărţilor

Apariţia tiparului în Europa (1440-1450) se datorează muncii şi talentului marelui învăţat german Iohann Gutenberg. Teascul de tipărit cărţi s-a răspîndit nespus de repede în Europa în a doua jumătate a secolului XV. Fenomenul cărţii tipărite a constituit şi în acelaşi timp a provocat o adevărată explozie culturală, un mare salt în dezvoltarea şi răspîndirea ştiinţei de carte, a cunoştinţelor laice şi ştiinţifice în proporţii de neînchipuit în epocile anterioare, dominate în totali-

tate de cartea manuscrisă. Apariția și răspîndirea cărții tipărite au contribuit mult la efectuarea acelor mari transformări de ordin social-economic, politic și cultural care au avut loc într-un șir de țări în epoca Renașterii în Europa secolelor XIV-XVI. Inventarea tiparului, tipărirea de cărți a devenit în scurtă vreme unul dintre cei mai importanți factori ai progresului, ai dezvoltării societății umane. Către sfîrșitul secolului XV existau deja aproximativ 250 de centre europene în care funcționau tipografii și care au tipărit numai în a doua jumătate a secolului XV, după unele calcule, circa 35 mii de titluri de carte cu un tiraj total de aproximativ 1,5-2,0 mln. exemplare. Aceste succese incontestabile în editarea cărților au pus bazele acelei excepționale epoci care a intrat în istorie sub denumirea de epoca Renașterii în Europa.

Către sfîrșitul secolului XV apar și primele tipografii care au tipărit cărți cu caractere chirilice în limba slavonă și care, în virtutea unor împrejurări cunoscute, puteau să aibă răspîndire și în țările române. Primele tipografii în limba slavonă au funcționat la Cracovia, capitala de atunci a Poloniei (1491-1493), și Muntenegru (1494). A treia în ordine cronologică tipografie în limba slavonă a fost întemeiată în Țara Românească. Înființarea unei tipografii în Valahia la începutul secolului XVI însemna un eveniment cu importante consecințe pentru istoria culturii românești în general. Meșterul tipograf Macarie venit din Muntenegru, care învățase arta tipografiei la Veneția și tipărise cărți în limba slavonă la Cetinje în Muntenegru, a fost adus de voievodul Radu cel Mare (1495-1508) în Țara Românească unde a tipărit în 1508 prima carte ieșită de sub

teascurile tipografice pe teritoriul României, un *Liturghier* în limba slavonă. În aceeași tipografie și prin activitatea aceluiași meșter, au văzut lumina tiparului încă două cărți, de asemenea în limba slavonă: *Octoihul,* cartea cîntărilor bisericești (1510), și *Evanghelia* (1512). După 1512, murind probabil Macarie sau, după alți cercetători, plecînd la Muntele Athos și negăsindu-se alt meșter, tipografia și-a încetat activitatea.

O altă tipografie și-a început activitatea de asemenea în Țara Românească în 1545. În acest an și în 1547 s-au tipărit două cărți în slavonește: *Molitvenicul* și *Apostolul,* apărute la Tîrgoviște sub conducerea tipografului sîrb Dimitrie Liubavici. Acesta a folosit viniete și inițiale din vechea tipografie, cea a lui Macarie, urmînd în fond același program de înzestrare a bisericii cu cărți strict necesare de cult. Pentru istoria culturii în genere, această a doua fază a tipografiei în țările românești prezintă anumite particularități interesante. Aceste prime opere tipografice din Muntenia s-au răspîndit în Transilvania și Moldova. Același D. Liubavici a efectuat tipărirea pentru Ilie Rareș a *Apostolului* slav din 1547 care, în afară de introducerea și dedicația pentru domnul Moldovei, cu stema acestei țări, este o reeditare a celui muntean. Pentru Moldova s-a mai tipărit o carte, se pare, de către meșterul Filip Moldoveanul, care semnează și gravurile. Este vorba de un *Tetraevanghel* în 1546. D. Liubavici și ajutorul său Moisi și-au luat ucenici români, după care probabil au cumpărat tipografia tîrgovișteană și tipăresc un *Octoih* la Brașov în 1557, unde se mutaseră de curînd. Această lucrare este realizată împreună cu diaconul Coresi, fostul său ucenic. A existat, deci, o continuitate în mește-

şugul tipăririi cărţilor în ţările române, atît prin folosirea aceloraşi meşteri, cît şi în parte a aceleiaşi tipografii în Ţara Românească, în Moldova şi în cele din urmă în Transilvania.

În general, tiparul şi-a făcut apariţia în Transilvania în 1528. Deja în 1530 s-a imprimat la Sibiu de către sasul Luca Trapoldner un tratat despre ciumă. Tot la Sibiu a apărut în 1544 prima carte în limba română, *Catehismul românesc,* datorită lui Filip Moldoveanul, căruia i se atribuie şi tipărirea *Evangheliarului slavo-român* din 1551-1553. În a doua jumătate a secolului XVI, activitatea tipografică din Transilvania este legată mai ales de numele diaconului Coresi. Activitatea lui Coresi reprezintă o continuare şi o desăvîrşire a mişcării culturale care ne-a dat primele cărţi traduse în româneşte.

Coresi se trăgea dintr-o familie de meşteşugari de origine din Tîrgovişte (Valahia). A învăţat ca ucenic la tipografia lui Oprea Logofătul, apoi a ajuns el însuşi tipograf şi conducător al unei tipografii. Prima carte pe care apare numele lui Coresi este *Octoihul mic,* tipărit în slavoneşte la Braşov. În 1558 el scoate de sub tipar la Tîrgovişte un *Triod-Penticostar. Tetraevanghelul* românesc tipărit de Coresi în 1561 este urmat în 1562 de o ediţie a aceleiaşi cărţi în limba slavonă. A urmat o serie de alte tipărituri mai ales în limba română. Tipăriturile din Ţara Românească şi Transilvania au avut o anumită răspîndire în secolul XVI şi în Moldova. În acelaşi timp, se pare că unii cărturari din Moldova au participat şi s-au manifestat destul de puternic în opera de tipărire a cărţilor din celelalte două ţări româneşti. Acest fenomen poate fi mai uşor urmărit în activitatea

tipografică din Transilvania. Drept exemplu ne poate servi celebrul cărturar Filip Moldoveanul, căruia îi aparţine, se pare, meritul fondării primei tiparniţe de cărţi din Transilvania.

Pe parcursul secolului XVI, cartea tipărită în limba slavonă, apoi şi în cea română a jucat un rol important la intensificarea legăturilor culturale şi bisericeşti între ţările române, a constituit un pas important în trecerea la limba română în cultura scrisă, în procesul de formare a limbii române literare pe întreg spaţiul populat de români, la răspîndirea cărţii şi ştiinţei de carte.

O notă aparte în atmosfera cărturărească şi culturală din ţările române în secolele XV-XVI au înscris şi cărţile străine care au început să pătrundă din afara spaţiului românesc încă din ultimele decenii ale secolului XV. Din acea perioadă în Transilvania pătrunde un număr destul de mare de incunabule şi vechi tipărituri din secolele XV-XVI, mai cu seamă din centrele tipografice din Italia, Ungaria şi spaţiul german. Majoritatea acestor cărţi erau în limba latină şi conţineau opere ecleziastice romano-catolice, precum şi lucrări ale autorilor antici şi ai evului mediu european. Acelaşi fenomen, dar în proporţii mai mici, se observă în Moldova şi în Valahia.

Paralel, are loc pătrunderea şi răspîndirea încă din ultimul deceniu al secolului XV a tipăriturilor în limba slavă, care proveneau din centrele tipografice sud-slave, din Cracovia, iar din a doua jumătate a secolului XVI, din tipografiile din Rusia şi Ucraina. De regulă, acestea reprezentau lucrări cu conţinut creştin ortodox şi literatură didactică.

În totalitatea lor cărțile tipărite, deși au înviorat evident viața culturală și spiritual-religioasă din țările române din această perioadă, totuși ele nu au reușit să plaseze pe un plan secundar cartea manuscrisă. Procesul de răspîndire a cărții tipărite în țările române capătă proporții mai mari în secolul XVII, cînd sînt întemeiate noi tipografii și se intensifică torentul de carte tipărită din țările vecine. Fenomenul acesta este examinat în capitolul următor.

9. Începuturile scrisului în limba română

Trecerea de la scrisul în limba slavă veche la scrisul în limba maternă în țările române a început după o perioadă destul de îndelungată de utilizare în toate domeniile posibile de activitate de stat, în biserică, învățămînt ș.a. a limbii slavone. Procesul apariției scrisului în limba maternă a început încă de la sfîrșitul secolului XV, cînd pe la unele mănăstiri din Maramureș sînt efectuate primele traduceri ale unor cărți bisericești și care ulterior au avut răspîndire la est de Carpați în Moldova și s-a încheiat în linii mari în deceniile 3-4 ale secolului XVII. Dar și după această din urmă limită cronologică limba slavonă nu a fost dată definitiv uitării, continuînd să fie utilizată în dependență de necesitate cu diferite ocazii chiar pînă către începutul secolului XIX.

Recunoscînd întru totul rolul scrisului în limba slavă veche pentru cultura românească pe parcursul a mai multor veacuri, totuși la o anumită etapă aceasta nu mai poate satisface păturile tot mai largi ale societății

românești, care aveau nevoie de a ști carte, deoarece ea era o limbă străină, neînțeleasă de marea majoritate a populației, vorbitoare a limbii *Cărții românești de învățătură* a lui Varlaam. Paralel cu dezvoltarea social-economică a țărilor române, a societății românești în general, avea nevoie de a citi și a scrie un număr tot mai mare de oameni de proveniență socială mai modestă (mici proprietari funciari, dregători de stat, tot felul de slujitori, meșteșugari și tîrgoveți) care trebuiau să-și apere interesele cu ajutorul unor documente scrise, întocmite fie în cancelaria domnească, fie pe la ținuturi, prin orașe, tîrguri și sate, unde oamenii cărturari cunoscători de limbă slavonă erau foarte puțini. De trecerea cît mai grabnică la limba maternă avea acută nevoie și biserica ortodoxă, care trebuia să țină tot mai mult piept concurenței din partea curentelor religioase reformatoare care oficiau deja slujbe în limbile naționale vorbite de popoarele din Europa Centrală.

Astfel apariția scrisului în limba națională reprezintă un fenomen de mare importanță în dezvoltarea culturii românești. Apariția primelor scrieri în limba maternă a fost consecința directă a transformărilor din cadrul societății românești care au permis micii boierimi, orășenilor, altor categorii sociale mai modeste să aibă acces la cultura scrisă. Străine de vechea cultură în limba slavonă, aceste stări sociale au întrebuințat limba națională și au încurajat utilizarea ei. Transilvania și mai ales Maramureșul sînt regiunile unde apar încă de la sfîrșitul secolului XV - începutul secolului XVI primele scrieri în limba română. Este vorba de *Codicele Voronețean, Psaltirea Voronețeană, Psaltirea Șcheiană, Psaltirea Hurmuzachi,* caracteristice prin rotacismul

consecvent şi care reprezentau nişte traduceri efectuate în mănăstirile maramureşene din limba slavonă.

Cel dintîi text exact datat în limba română cunoscut în Ţara Românească este scrisoarea unui orăşean din Cîmpulung, Neacşu, care se adresează judelui Braşovului, Iohannes Benkner, şi poartă data de 1521.

Primele texte cunoscute astăzi în limba română în Moldova datează din a doua jumătate a secolului XVI şi sînt texte religioase, juridice şi mai ales diverse acte particulare scrise de modeşti scriitori de „zapise" pe la oraşe şi sate, iar apoi şi de cărţi domneşti ieşite din cancelaria ţării. Unele date indirecte, cum ar fi jurămîntul făcut de Ştefan cel Mare la Colomeia în 1485, regelui Poloniei, ne vorbeşte de utilizarea limbii materne în scris cu cel puţin un secol mai înainte. Ca şi în alte ţări româneşti, rolul hotărîtor în trecerea la scrisul în limba română în Moldova l-au jucat acei modeşti scriitori de acte funciare de proprietate, de vînzare-cumpărare, de zestre şi de împărţire a moştenirii din ţinuturile, tîrgurile şi satele moldoveneşti. Aceştia, însuşind elementar scrisul şi cititul cu litere slavoneşti chirilice pe la şcoli bisericeşti ori mănăstireşti, de obicei pe vreme de iarnă şi nemaiavînd nici timp şi nici mijloace, nu aveau posibilitate să însuşească scrisul în limba slavonă — limbă obligatorie pentru oamenii ştiutori de care de atunci. Cu toate acestea, în lipsa acută de ştiutori de carte slavonească, ei deveneau cu timpul preoţi, dascăli ori simpli dieci — scriitori de diverse documente prin sate şi oraşe. Anume aceşti modeşti caligrafi ieşiţi din popor, impuşi de situaţie, au început a scrie pe un petec de hîrtie o mulţime de „zapise" şi „ispisoace", cum erau numite pe atunci diverse acte de

proprietate, utilizînd în acest scop caracterele (literele) alfabetului chirilic cu ajutorul cărora se scria pînă odinioară diverse texte în limba slavonă.

La aceştia mai trebuie adăugat un grup destul de numeros de traducători şi copişti de manuscrise religioase de pe la mănăstiri şi chiar de pe la unele schituri şi biserici. O parte din această producţie scrisă a ajuns pînă în zilele noastre. Astfel, adevărata trecere masivă de la limba slavonă la cea maternă în scris s-a declanşat în ţările româneşti mai cu seamă în a doua jumătate a secolului XVI şi a pornit mai ales din păturile de jos ale societăţii, din sînul maselor largi şi al clerului. Treptat, limba maternă pătrunde prin activitatea acestor modeşti scribi şi în cancelaria domnească de stat. De vechea limbă şi cultură mai aminteau în aceste documente doar unele formule în limba slavă şi, bineînţeles, caracterele chirilice.

În Transilvania trecerea la limba maternă în scris a avut unele particularităţi. În condiţiile răspîndirii Reformei bisericii, pledoaria ei pentru oficierea serviciului divin în limba credincioşilor şi prozelitismul noii confesiuni au stimulat traducerea şi tipărirea de cărţi în limba română. Un rol deosebit în răspîndirea limbii româneşti l-a jucat diaconul Coresi, sprijinit de comunitatea românească din Şcheii Braşovului şi de domnii Moldovei şi Ţării Româneşti. Bogata activitate de tipograf desfăşurată de diaconul Coresi la Braşov între 1559, cînd apare prima carte românească tipărită de el, şi 1583 a contribuit la aşezarea temeliilor limbii literare române şi a constituit o fază importantă în desprinderea de cadrele înguste ale slavonismului cultural.

Trecerea masivă la scrisul în limba română s-a încheiat în secolul XVII. Apariţia scrisului în limba română a avut o mare importanţă pentru dezvoltarea de mai departe a culturii româneşti. Fenomenul apariţiei scrisului în limba maternă a înlesnit cu mult accesul la carte a unor pături mai largi, reprezentînd categorii sociale cu o stare materială mai modestă. Pe această cale are loc o democratizare evidentă a culturii scrise, care a prilejuit un mare salt în cultura noastră în secolul XVII. Tot în acest secol au fost efectuate masive traduceri ale cărţilor religioase de cult ortodox, realizîndu-se pe această cale trecerea la oficierea slujbelor bisericeşti în limba maternă. Secolul XVII a adus cu sine şi elaborarea unor opere ecleziastice şi mai ales laice (cronici, scrieri literare în versuri ş.a.) în limba română de primă importanţă, opere care au pus temeliile limbii literare române contemporane.

10. Instituţii de învăţămînt

Apariţia statelor medievale româneşti şi consolidarea lor pe arena internaţională au favorizat şi dezvoltarea învăţămîntului, căci în aceste condiţii era nevoie de un număr tot mai mare de oameni ştiutori de carte. Pentru instituţiile de stat, cancelariile domneşti, vistierii etc., pentru stabilirea şi menţinerea relaţiilor diplomatice cu alte ţări era necesar un anumit număr de oameni cărturari. Negustorii, meşteşugarii, precum şi o parte de orăşeni trebuiau de asemenea, pentru practica lor cotidiană, să ştie carte. De oameni cărturari avea neapărată nevoie şi biserica. Oficierea serviciului re-

ligios de pe cărți scrise, copierea și răspîndirea cărților de cult, pregătirea elementară a clerului erau de neînchipuit fără preoți, călugări, stareți și episcopi cărturari. Atestarea în documentele vremii a diferitelor categorii de oameni știutori de carte ne permite să presupunem existența în țările române a unor forme de instituire într-o perioadă destul de timpurie a secolului XIV - începutul secolului XV. Apariția unui sistem mai mult sau mai puțin organizat de instruire și educație trebuie raportată la perioada de după formarea statelor medievale românești. Cu toate acestea nu poate fi pusă la îndoială o anumită răspîndire a științei de carte, iar odată cu aceasta și existența unor forme de instruire și educație în perioada anterioară. Unele dovezi în această privință sînt aduse de arheologi, care au scos în evidență o serie de obiecte de uz cotidian și de cult cu inscripții pe ele datînd din perioada premergătoare constituirii statelor medievale românești. Același lucru ne confirmă și unele manuscrise slave din secolele XIII-XIV, care după opinia cercetătorilor au fost scrise și au circulat pe teritoriul populat de români.

În Țara Românească și Moldova, la fel ca și în alte țări medievale, primele centre de cultură scrisă și de instruire au devenit instituțiile religioase — mănăstirile și bisericile. Se știe că pe pămînturile românești creștinismul are rădăcini împlîntate în adîncul veacurilor, însă abia către secolul XIV - începutul secolului XV aici se încheie formarea procesului de organizare bisericească de rit ortodox după modelele bizantine prin filiera sud-slavă, formarea principalelor instituții religioase, începînd de la cele de rang inferior și terminînd cu cele mai înalte: bisericile, schiturile, mănăstirile,

episcopiile şi mitropoliile din Transilvania, Ţara Românească şi Moldova.

Aproximativ din secolul XIV (în Transilvania probabil dintr-o perioadă mai timpurie) îşi încep activitatea cele mai vechi mănăstiri ortodoxe: Tismana, Vodiţa ş.a. în Muntenia, şi Neamţ, Bistriţa, Moldoviţa în Moldova. În spaţiul istoric al aceleiaşi Moldove, dar de astă dată dintre Prut şi Nistru, cele mai vechi sînt mănăstirile Vărzăreşti şi Căpriana, care datează din prima treime a secolului XV.

La 1359 este recunoscută de către Patriarhia ecumenică de la Constantinopol mitropolia Ţării Româneşti. Din a doua jumătate a secolului XIV îşi încep probabil activitatea cele mai vechi episcopii ortodoxe din Ţara Moldovei — cea de la Rădăuţi, apoi şi cea a Romanului. Tot în această perioadă se desfăşoară dramatica luptă pentru recunoaşterea Mitropoliei Moldovei de către Patriarhia de la Constantinopol. Ea a fost încununată de succes pe la 1401, cînd pe tronul ţării româneşti de la est de Carpaţi urcase unul dintre cei mai înţelepţi domni pe care i-a fost dat să-i aibă vreodată Moldova, Alexandru cel Bun (1399-1432), iar scaunul Patriarhiei din Constantinopol a fost ocupat de patriarhul Matei I (1397-1410), mai îngăduitor şi mai cu înţelegere faţă de cerinţele bisericii moldoveneşti.

Totodată trebuie să menţionăm că din a doua jumătate a secolului XIV populaţia catolică, destul de numeroasă de altfel (maghiari, germani, polonezi) din Moldova îşi avea în oraşele Baia, Siret ş.a. episcopiile sale catolice. Încă pe la 1401 o episcopie armeană de la Suceava era recunoscută în toate drepturile sale asupra populaţiei armene din ţară de către domnul Moldovei

Alexandru cel Bun. Pe parcursul secolelor XV-XVI, atît în Ţara Românească, cît şi în Moldova iau fiinţă un şir de alte mari mănăstiri: Cozia, Cotmeana (Ţara Românească), Putna, Humor, Coşula, Probota ş.a. (Moldova).

Cele mai vechi acte slavo-române emise de cancelariile domneşti ale ţărilor române datează din secolul XIV. Faptul că aceste documente conţin anumite formule stereotipe şi sînt scrise într-o limbă cărturărească mai mult sau mai puţin formată, arată că deja din această perioadă în ţările române exista o anumită tradiţie a scrisului slavon, care într-o formă sau alta trebuia învăţat, însuşit prin instruire în anumite centre cărturăreşti şi de învăţămînt. Una dintre primele forme de educaţie şi instruire orală cunoscute în ţările române erau predicile. S-a constatat că dintr-o perioadă timpurie clerul desfăşura în rîndurile populaţiei o largă activitate educativă prin intermediul propovăduitorilor. În 1384 domnul Moldovei Petru Muşat dăruieşte unei mănăstiri din oraşul Siret venitul cîntarului local, menţionînd că el acordă acest venit „fraţilor propovăduitori". Rolul principal în procesul de instruire l-au avut în ţările române mănăstirile, care aveau pe lîngă cele legate de credinţă un important rol de culturalizare şi de răspîndire a ştiinţei de carte. În primul rînd pe lîngă mănăstiri se formau scriptorii, biblioteci, era copiat un număr destul de mare de cărţi pentru serviciul religios. Tot pe lîngă mănăstiri se formează acea atmosferă favorabilă pentru apariţia primelor şcoli, unde erau instruiţi viitorii clerici (monahi, preoţi, episcopi) şi slujitori ai aparatului de stat, precum şi odraslele celor bogaţi. Asemenea şcoli apar sporadic şi pe lîngă

mitropolii, episcopii şi chiar pe lîngă unele biserici orăşeneşti şi sătești. Alături de învățămîntul bisericesc, în țările române capătă o anumită răspîndire şcolile orăşeneşti, care atrăgeau şi populaţia de rit romano-catolică. Tot din primele secole de existenţă a ţărilor româneşti este atestată practica instruirii copiilor în familii. În acest scop erau invitaţi profesori din ţară şi de peste hotare mai ales de către domnitori şi boieri. Lipsa unor şcoli de rang mai înalt în ţările române în secolele XIV-XVI a determinat o parte din tineri să plece la studii în instituţii de învăţămînt din străinătate. În această perioadă mai frecvent găsim tineri din ţările române la Universităţile din Europa centrală: Cracovia, Viena, Praga ş.a. Toate aceste forme de instruire şi educaţie au jucat un rol pozitiv în răspîndirea ştiinţei de carte, în dezvoltarea culturii scrise şi a culturii teologice în secolele XIV-XVI.

Dintre aşezămintele de învăţămînt mai importante din această perioadă trebuie menţionate şcoala de slavonie din Şcheii Braşovului, care şi-a început activitatea încă din ultimele decenii ale secolului XV, şcoala latină de la Cotnari întemeiată de Despot Vodă (1561-1563), precum şi unele şcoli mănăstireşti dintre care cele mai importante în Moldova sînt cele de la Neamţ şi Putna. Aceste şcoli ajungeau adesea la un nivel mediu în comparaţie cu instituţiile similare de învăţămînt din ţările vecine. Aici se învăţa a citi şi a scrie, carte slavonească, latinească şi grecească. Paralel se studiau destul de temeinic literatura teologică, gramaticile, cîntarea bisericească, se predau elemente matematice ş. a.

Într-o fază superioară va intra învăţămîntul din ţările române în secolul XVII.

11. Artele. Arhitectura și pictura

Transilvania. În dependență de condițiile istorice diferite din această perioadă în țările române se dezvoltă și artele. În Transilvania, aflată de mai multă vreme sub stăpînirea coroanei ungare, populația românească permanent majoritară a continuat să desfășoare în condiții politice și sociale vitrege o activitate artistică fidelă tradițiilor sale populare și ortodoxe, păstrînd mereu legăturile cu Moldova și Țara Românească. Mica nobilime din partea locului a promovat pînă prin secolul XV arta românească modestă, dar originală și interesantă. Meșteri, în majoritatea lor autohtoni, au construit pentru ei biserici de piatră care, începînd cu cele ce se păstrează de la finele secolului XIII: Sfînta Marie Orlea, Strei, și începînd cu cele din secolul XV: Strei Singeorgiu, Criscior, Ribița ș.a., vădesc, toate, aceeași viziune arhitectonică dedusă, prin simplificare, din forma bazilică și care impresionează totuși prin aspectul lor pitoresc. Frescele care decorează interiorul se numără printre cele mai vechi picturi executate de zugravi români din cele cunoscute astăzi în țările române. Pe un fond tradițional bizantin — reprezentat prin picturile după aprecierile cercetătorilor de factură paleologică de la Sfînta Marie Orlea (sec. XIV), zugravi locali de nivel destul de modest au îmbinat, într-un limbaj apropiat de spiritul popular, elementele romanice tîrzii și gotice, realizînd la răscrucea secolelor XIV-XV o artă interesantă și plină de prospețime, specifică climatului cultural complex în care trăiau pe atunci românii din Transilvania. Mai tîrziu, cele mai de preț valori ale artei românești din Transilvania sînt

reprezentate de minunatele biserici de lemn construite de țărani prin satele lor, îmbinînd elemente tradiționale ortodoxe cu elemente de influență gotică apuseană într-o sinteză dominată de viziunea casei țărănești. Meșterii anonimi ai satului românesc au înălțat în Transilvania și mai ales în Maramureș elegante construcții din lemn, considerate în literatura de specialitate ca unele din cele mai originale creații ale arhitecturii din lemn din Europa.

Țara Românească. Ruinele unor modeste biserici din secolele X-XIII, diverse piese de ceramică și obiecte de metal găsite de arheologi arată că multă vreme pînă la constituirea statului medieval, în perioada voievodatelor, meșterii zidari se familiarizează cu formele de artă ale tradiției bizantine. În pragul secolului XIV meșterii din partea locului ating un anumit nivel de gusturi și cerințe artistice, la un anumit orizont cultural. Astfel se explică fastul și bogăția vieții de curte pe care au trăit-o chiar de la început voievozii Țării Românești, cît și amploarea monumentelor arhitectonice pe care le-au înălțat într-o perioadă destul de timpurie a istoriei statului medieval, întărind legăturile tradiționale ale mediului românesc cu lumea balcanică bulgară, sîrbă și bizantină. Este lesne de înțeles că întemeietorii Țării Românești au adus din sudul bizantino-slav meșteri care au construit primele lor monumente de anvergură. Cunoscuta biserică domnească de la Argeș (mijl. sec. XIV) este o frumoasă și sobră construcție de tip bizantin, pe plan centralizat, iar în bogatul ansamblu de fresce interioare sînt constatate asemănări cu așa-numitul „curent grecofil" din pictura sîrbească contemporană, ilustrînd convingător intrarea

Țării Românești chiar de la bun început în sfera culturii artistice iradiate în secolul XIV de Imperiul bizantin și de artiștii curții imperiale de la Constantinopol.

Cîteva decenii mai tîrziu, meșteri din Serbia aduc în Muntenia un nou tip de construcție, triconcul sîrbesc. Un exemplu viu în această privință îl constituie eleganta biserică a mănăstirii Cozia, construită pe la 1389 de Mircea cel Bătrîn (1386-1418). Această ctitorie, cu bogatul ei decor de piatră cioplită și ceramică, constituie o realizare arhitectonică perfectă a școlii sîrbe de meșteri. Anume triconcul de origine sîrbească — adaptat cu timpul unei viziuni locale — devine treptat tipul fundamental al arhitecturii medievale a Țării Românești. De remarcat — din punctul de vedere al istoriei culturii — cum tînărul stat românesc de la Dunăre prelua, pe măsura dezvoltării sale și capacității de asimilare, moștenirea artistică a lumii balcanice contemporane, salvînd pe această cale de la distrugere și ducînd mai departe idealul de frumos și cultură al popoarelor din Balcani cotropite în întregime către sfîrșitul secolului XIV de Imperiul otoman.

Astfel, în timp ce în Transilvania arta medievală românească debutase sub semnul unei puternice interferențe între Orient și Occident, în vreme ce în Moldova originalul stil arhitectonic va prezenta, după cum vom încerca să arătăm mai jos, notabile influențe romanice și gotice. Țara Românească va rămîne fidelă tradiției și culturii bizantine. În contrast cu acoperișul ascuțit al turlelor bisericilor moldovenești, acoperișul în calotă sferică al turlelor vechilor biserici din Țara Românească uimește și astazi cu o imagine familială și caracteristică realităților balcanice.

În secolul XV, din cauza întețirii dominației otomane, în Țara Românească se constată o perioadă de activitate redusă, biserica din Brădeț — replică modestă a edificiilor ecleziastice ale mănăstirii Cozia — fiind singurul monument păstrat în stare bună pînă azi. La începutul secolului XVI se construiesc alte cîteva monumente arhitectonice ecleziastice de mare anvergură. Ele sînt foarte diferite unele de altele ca tipuri de construcție și ca decorație, așa încît se poate spune că în Țara Românească către această vreme nu se formase o concepție arhitectonică unitară și un stil propriu. Cele mai interesante sînt sub acest aspect biserica mănăstirii Dealu (1500) și biserica episcopală din Argeș (1517) pentru că, în ciuda unui decor de piatră cioplită de tip caucazian armeano-georgian, aceste biserici se integrează totuși, prin planul lor triconc, tradiției locale. Acestea vor impresiona și vor servi drept modele pentru vestitele construcții din secolele XVII-XVIII.

Tot în Muntenia mai interesante din punctul de vedere al închegării treptate a unei viziuni românești sînt modestele biserici construite pe parcursul secolului XVI cu aspectul lor atractiv și plin de farmec. În afară de planul triconc, căruia toate aceste biserici îi rămîn fidele, caracteristica lor principală constă în tratarea din ce în ce mai vie și mai specifică a fațadelor. Lucrate după principiul bizantin tradițional, în straturi alternative de cărămizi și tencuială, aceste fațade încep să se împodobească cu decorul în relief al arcadelor oarbe. Avînd ca modele imitații ale bisericii din Argeș, dar transpuse din piatră și cărămidă și împărțite, spre finele secolului, printr-un brîu ce încinge întreaga biserică în două registre suprapuse, arcadele oarbe vor de-

veni elementul caracteristic al fațadelor bisericilor din Țara Românească, pînă spre sfîrșitul evului mediu. Ca exemplu concret poate servi biserica Mihai Vodă din București, construită în 1600 de Mihai Viteazul.

Dacă în arhitectura Țării Românești elementele unei viziuni românești încep să se facă simțite în secolul XVI, în pictură acest fenomen apare mai tîrziu. Pictura Valahiei din secolul XVI prezintă aspectul unei arte de bun meșteșug, uneori virtuoasă, cu forme elegante, dar rece și îmbătrînită, caracteristică epocii de declin în care se află pictura contemporană a țărilor balcanice. De altfel, înșiși meșterii care o fac sînt străini. Schimbări radicale vor surveni în pictura Țării Românești în secolul XVII.

Moldova. Cît privește Țara Moldovei, aceasta s-a aflat din primele decenii de existență în mult mai strînse legături — prin Maramureș — cu lumea occidentală decît cu lumea și cultura balcanică. Așa se și explică de ce prima biserică de zid, ridicată de primul voievod al Moldovei — biserica necropolă de la Rădăuți — este un edificiu de tip occidental, mai exact o bazilică romanică cu trei nave și boltă cilindrică, împărțită însă, după ritul ortodox, în naos și pronaos. Mai tîrziu Țara Moldovei, prin mijlocirea Valahiei, devine receptivă la formele artistice ale lumii balcanice. Așa se face că triconcul de origine sîrbească — împămîntenit în Țara Românească — a pătruns în aceeași vreme și în Moldova, cum o dovedește biserica Sf. Treime din Siret construită de Petru Mușat (1375-1391). Totuși, spre deosebire de biserica mănăstirii Cozia din Valahia, fidelă întru totul tradiției arhitecturale a școlii balcanice, biserica din Siret prezintă deja unele deosebiri față de

această tradiție, ca de pildă renunțarea la nișele și pilaștrii de sprijin din naos, această încăpere căpătînd astfel o formă mai simplă și mai unitară.

Spre sfîrșitul secolului XIV, cînd Petru Mușat începe o adevărată campanie de construcții militare și bisericești, și mai ales în vremea lui Alexandru cel Bun, cînd Moldova cunoaște un avînt considerabil al economiei și culturii, începe tot mai mult să se contureze originalitatea ei arhitectonică. Din ruinele unor biserici care vădesc o perioadă de experimentări, din frumoasele manuscrise, cu sau fără miniaturi, realizate de celebrul Gavriil Uric, călugăr de la Neamț și scrib al cneaghinei Marina, precum și din cîteva piese remarcabile de broderie ajunse pînă la noi, se vede că aceasta a fost perioada în care mediul artistic moldovenesc, în plin proces de formare, începuse să-și imprime, în toate genurile de artă, o viziune proprie despre frumos, punînd astfel bazele celui mai original fenomen de cultură al poporului român din evul mediu: arta moldovenească. Ea va atinge apogeul în epoca lui Ștefan cel Mare, perioadă de maximă înflorire politică și culturală a statului moldovenesc. Geniul militar al lui Ștefan cel Mare a fost echivalat de zelul cu care voievodul a sprijinit dezvoltarea artistică și culturală a țării: în timpul domniei sale Moldova umplîndu-se de cetăți, palate, mănăstiri și biserici.

A doua perioadă de înflorire a artei moldovenești a avut loc în timpul lui Petru Rareș (1527-1546). În continuare, pe parcursul secolului XVI, odată cu intensificarea dependenței față de Imperiul otoman, arta moldovenească se află sub pecetea unui declin care se adîncește în secolele XVII-XVIII.

Prin constituirea în Moldova a celor două tipuri de biserică: cea romanică de la Rădăuți, și cea de plan triconc din Siret, premisele dezvoltării ulterioare a arhitecturii moldovenești erau determinate. Tipul triconc, centrat pe ideea de cupolă, va deveni tipul fundamental al acestei arhitecturi, tip în care se va construi marea majoritate a bisericilor de oraș, de sat și de curte în secolele XV-XVI. Alături de el va continua să existe și tipul dreptunghiular de la Rădăuți redus la o singură navă cu arcade laterale, rezultate din alipirea pilonilor de la pereții de nord și de sud ai bisericii. Datorită prestigiului tradiției imprimate de Bogdan I, tipul dreptunghiular va rămîne, pînă în primele decenii ale secolului XVI, tipul fundamental al necropolelor, exemplul cel mai vechi care se păstrează fiind Biserica din Dolhești (1470-1480). Prin construirea bisericii din Hîrlău (1492) meșterii moldoveni au dus la ultima expresie procesul de romanizare și perfecționare asupra tipului dreptunghiular, pentru a-l adapta și pe acesta unei viziuni locale. Drept exemplu în această privință pot servi lăcașele ecleziastice de la Borzești (1493), Războieni (1496), Piatra-Neamț (1498). Meșterii lui Ștefan cel Mare au mers mai departe, realizînd, într-o construcție de dimensiuni impunătoare, un triconc de forme complexe: celebra biserică a mănăstirii Neamț (1497). Această biserică este apogeul arhitecturii moldovene, ba poate și românești în general, din secolul XV și devine prototipul celor mai mari construcții de acest fel din secolul XVI.

Sinteza pe care au realizat-o meșterii constructori ai lui Ștefan cel Mare între arhitectura Occidentului și cea a Orientului, nu s-a oprit, în opinia specialiștilor, doar

la probleme de structură. Ea a efectuat și aspectul decorativ al monumentelor. Familiarizîndu-se optic cu formele exterioare ale construcțiilor gotice pe care le înălțaseră comunitățile catolice din Moldova la răscrucea secolelor XIV-XV, meșterii moldoveni au integrat treptat în viziunea lor arhitectonică cîteva din elementele specifice goticului: contraforții și chenarele de uși, ferestre și portaluri. Adaptate ca forme și dimensiuni noilor monumente, aceste elemente apar în a doua jumătate a secolului XV ca unul din componentele caracteristice ale stilului moldovenesc, încadrîndu-se admirabil în plastica fațadelor.

Imaginația creatoare a constructorilor din secolul XV s-a manifestat și în utilizarea unor sisteme de construcții unicale, neîntîlnite nici în Orient, nici în Occident. Exemplul cel mai convingător sînt așa-numitele bolți moldovenești. Ceea ce atrage mai ales atenția la bisericile moldovenești, și în special la cele de plan triconc, este, în afară de impecabila proporționare a părților componente, tocmai silueta lor înaltă și zveltă, în contrast cu silueta mai joasă și mai adunată a bisericilor din aria balcanică. Adăugînd la toate acestea decorația plastică a fațadelor, cu firidele lungi ale absidelor, cu șirurile de ocníțe care înconjoară sub streașină întregul edificiu, cu policromia somptuoasă a cărămizilor și a brîurilor late de discuri smălțuite, contrastînd cu aspectul aspru, ca de cetate, al zidurilor de piatră brută, căpătăm imaginea completă a unui stil arhitectonic considerat ca una din cele mai originale creații ale arhitecturii din întreg Estul ortodox.

În secolul XVI arhitectura moldovenească evoluează pe linia tradițională a veacului precedent, cu deose-

birea că la unele dintre bisericile importante, zidite după exemplul Neamțului, cu o cameră a mormintelor și cu pridvor, acesta din urmă va fi tratat ca un portic sprijinit pe mari piloni de zidărie ce vor aduce un ritm nou și neașteptat în plastica fațadelor (bisericile de la Humor, Moldovița ș.a.). Pe la mijlocul secolului, bisericile de tip mixt vor primi o turlă pe naos — Zăhărești (1542), Slatina (1568) — și devin prin această adaptare prototipul majorității bisericilor de mari dimensiuni ce se vor construi în secolul XVII.

Spre sfîrșitul secolului XVI, unitatea stilului moldovenesc din perioada clasică este tulburată de influențe exterioare, care pe lîngă unele modificări arhitecturale, aduc noi principii în decorarea fațadelor. Astfel, o dată cu biserica mănăstirii Galata (1582) pătrunde în Moldova influența muntenească, influență caracterizată în primul rînd prin dotarea bisericilor cu două turle în loc de una și prin dotarea fațadelor cu cele două registre de arcade oarbe.

Spre deosebire de arhitectură, în care elementul occidental joacă un rol important, pictura moldovenească a rămas fidelă esteticii bizantine. Pornită de la premisele bizantino-slave puternic modificate sub acțiunea creatoare a geniului local, ea a cunoscut o primă perioadă de înflorire la începutul secolului XV din care însă, datorită dărîmării monumentelor arhitectonice, au rămas doar frumoasele miniaturi ale lui Gavriil Uric. În vremea lui Ștefan cel Mare pictura moldovenească apare dintr-o dată ca o școală națională pe deplin cristalizată, cu principii unitare atît în programul iconografic-decorativ, cît și din punct de vedere estetic. Un remarcabil pictor român din această perioadă este

Gavriil Ieromonahul, care a pictat biserica din Bălinești (1493). După aprecierile unanime ale specialiștilor, veritabile capodopere de pictură moldovenească sînt picturile interioare de la mănăstirea Voroneț, de la Sf. Ilie, Pătrăuți, Popăuți, la care elegantele fresce de la Bălinești adaugă o notă de lux și de subtilă poezie.

Pictura secolului XVI, mai puțin interiorizată, mai aplecată spre efecte formale, cu imagini de sfinți militari ce par în costumele lor somptuoase adevărați paji de curte, reflectă strălucirea vieții de palat din vremea lui Petru Rareș, tendința zugravilor de a introduce în etica severă a esteticii medievale elementele unei libertăți laice. Spre deosebire de epoca precedentă în această perioadă cei mai mari artiști nu mai sînt clerici ci laici (zugravii Toma de la Humor — 1535, Dragoș, Coman de la Arbure — 1541). Nu întîmplător tocmai în această vreme a apărut cel mai original fenomen al artei medievale românești, unic în lume: pictura exterioară, care acoperă în întregime fațadele bisericilor. În vreme ce pictura interioară continuă să rămînă, ca pretutindeni în evul mediu, dedicată unui scop religios: salvarea sufletelor după moarte, pictura exterioară, apărută în momentul dramatic în care primejdia cotropirii otomane devenise mai gravă ca oricînd, a fost concepută ca o rugăciune menită să însuflețească poporul în lupta pentru independență. Puternic influențată de folclor, pictura exterioară moldovenească impresionează de departe atît prin ritmul siluetelor elegante, larg decupate pe fondul albastru al absidelor, cît și prin strălucirea inegalabilă a coloritului ei, țîșnit din seva artei populare. Pictura exterioară se integrează desăvîrșit în peisaj. Un exemplu grăitor în toate aceste

privinţe ne poate servi bisericile mănăstirilor Voroneţ, Moldoviţa ş. a.

Dar odată cu declinul statului moldovenesc, pictura murală începe să reflecte o stare de spirit evazionistă, temele eroice de odinioară fiind înlocuite cu teme de abstractă meditaţie teologică. Un exemplu în această privinţă îl constituie pictura interioară şi exterioară a bisericii mănăstirii Suceviţa. În secolele XVII-XVIII asistăm la decăderea treptată a artei moldoveneşti, ca urmare a dominaţiei otomane.

12. Cultura muzicală

Cultura muzicală a poporului român îşi trage rădăcinile din cărunta antichitate, din straturile tracice, cînd începe nu numai individualizarea epică cu trăsăturile sale principale dar şi cea muzicală. Aceste procese au început cu mult timp înainte de era noastră, durînd secole la rînd şi ajungînd să se cristalizeze în anumite forme şi specii bine conturate ale artei muzicale în lumea getodacică din ultimul secol î.e.n. şi primul secol e.n. În această epocă cultura muzicală a strămoşilor noştri avea tangenţă puternică cu mitologia, se împletea strîns cu întreaga gamă de obiceiuri şi tradiţii, cu serbările populare de peste an, cu întreg spectrul de credinţe, superstiţii şi evenimente din viaţa oamenilor de atunci. În legătură cu aceasta, cunoscutul cercetător al culturii noastre muzicale P. Brâncuşi subliniază că „Ethosul specific al cîntecului strămoşilor noştri avea o audienţă şi forţă emoţională neaşteptate, vădea o imensă înrîurire morală, el condensa o exper-

ienţă istorică unică şi exercita reflecţii definitorii pentru geniul artistic străvechi."[2]

Materialele arheologice, precum şi autorii antici, mitologia ne scot în vileag frînturi din cultura muzicală a traco-geto-dacilor. Ele ne vorbesc despre celebrii interpreţi şi cîntăreţi, cum ar fi Orfeu, despre cîntările corale şi de ritual, despre hore ş.a., care stîrneau multă uimire şi admiraţie din partea contemporanilor şi străinilor. Însă, după cum arată specialiştii, în concepţia tracogeţilor, muzica nu era considerată un divertisment, o formă de amuzament, ci un mijloc de supunere a forţelor naturii, de educare morală a auditorilor, de îmbărbătare a lor în lupta pentru existenţă, de purificare a sufletelor şi înnobilare a caracterelor, de slăvire în serviciile divine atunci cînd zeităţile cereau jertfe omeneşti[3].

Din acele epoci străvechi, datează şi multe instrumente populare muzicale ale strămoşilor noştri: cimpoiul, fluierul, chitara, lira, cavalul, naiul, buciumul ş.a., toate aceste comori ale culturii muzicale perpetuîndu-se prin secole datorită geto-dacilor din epocile de vîrf ale istoriei lor pe timpul lui Burebista şi Decebal. Pentru geto-daci însă, muzica şi cîntul nu erau doar o simplă delectare. Ei cunosc cîntecul social, de muncă, cel dedicat monarhului sau conducătorului de oşti, de dragoste, de petrecere ş.a.

În urma cuceririlor romane, are loc procesul de romanizare a dacilor, elementele de viaţă şi tradiţiile

---

[2] P. Brâncuşi, *Muzica românească şi marile ei primeniri*, vol. 1, Chişinău, 1993, p. 75.

[3] G. Breazul, *Die Musikerzeihung în Rumänien*, în *Luceafărul*, Bucureşti, 1936. Citat după: Brâncuşi, P., Op. cit., p. 75.

artistice autohtone împletindu-se cu obiceiurile și felul de trai al coloniștilor. O astfel de împletire strînsă are loc și în domeniul creației muzicale. Cercetătorul Gh. Ciobanu arată de exemplu că muzica noastră populară este dacică, prin fondul muzical și prin sensibilitatea muzicală transmisă, și latină, ca și limba, prin modul de organizare structurală a melodiei și a ritmului și prin preferința pentru anumite intervale.

În epoca postromană, în procesul de individualizare a poporului român, un factor important în evoluția culturii noastre muzicale devine cultura creștină și în special cea muzicală creștină. Un rol hotărîtor în această privință l-a jucat vecinătatea Imperiului bizantin, a unor mari centre creștine, cum ar fi Constantinopolul, Muntele Athos, precum și încorporarea pentru un timp îndelungat a unor teritorii românești în componența Imperiului bizantin. Influența creștinătății greco-bizantine este amplificată și de activitatea unor mari personalități ale bisericii creștine răsăritene. Odată cu răspîndirea creștinismului în largul spațiu românesc, muzica bisericească la români se înfiripă acum, sub forma unor psalmi, imnuri, invocații aproape ca factură de melodiile care circulau în popor. Totuși despre o cultură muzicală de tip bizantin se poate vorbi începînd cu secolul VI. La prima etapă de răspîndire și încetățenire a creștinismului, care durează pînă în secolul X, propovăduirea religioasă are loc în limbile greacă, latină și probabil română, prin intermediul muzicii de factură românească predominînd asupra celei de cult religios creștin. În această perioadă cîntările bisericești se învățau după auz, perpetuîndu-se din generație în generație, modificîndu-se sub puternica în-

rîurire a folclorului muzical românesc. Pe de altă parte specialiştii în materie nu atestă o influenţă inversă, adică a muzicii, cîntărilor bizantine religioase asupra cîntecului şi melodiilor de orice gen popular.

Din această perioadă (sec. VI-X) datează elaborarea celor mai vechi tratate şi cărţi de muzică religioasă creştină în Bizanţ: *Troparul, Condacul, Canonul* şi *Octoihul. Troparul* a apărut încă pe la mijlocul secolului V şi reprezintă o culegere de scurte imnuri religioase dedicate unor sfinţi, Sfintei Cruci, Maicii Domnului ş.a. *Condacul* a apărut în a doua jumătate a secolului V - prima jumătate a secolului VI şi reprezintă un fel de imnuri, cîntece, psalmi, rugăciuni cîntate în versuri. *Canonul* s-a impus în Biserica creştină prin secolele VII-IX, avîndu-i ca autori pe Andrei Cretanul, Ioan Damaschinul ş.a. Este o lucrare muzicală poetică alcătuită din 9 ode, fiecare odă conţinînd de la 6 pînă la 9 tropare. O răspîndire largă în spaţiul românesc a căpătat şi *Octoihul* lui Ioan Damaschinul, care ulterior a suportat schimbări şi îmbunătăţiri. El conţine pe lîngă orînduirea şi organizarea cîntărilor serviciului cult şi normative referitoare la compunerea cîntărilor în diferite glasuri. În spaţiul românesc se impun şi alte cîntări creştine între care şi *Prosomidiile.*

Însă din secolele X-XIV, ba poate şi mai devreme, în spaţiul românesc a căpătat răspîndire sistemul de notaţie muzicală bizantin, numit neumatic, care a evoluat avînd mai multe ramificaţii. Cea mai mare răspîndire această notaţie a muzicii creştine şi cărţile menţionate mai sus a căpătat-o în arealul nostru mai ales după întemeierea statelor medievale româneşti. Pe la mănăstirile şi bisericile din Valahia, Moldova şi Transilvania

au apărut multe centre-scriptorii de copiere şi de alcătuire, adică de compoziţie a muzicii creştine ortodoxe de tip bizantin. Pînă astăzi au ajuns la noi mii de exemplare de tropare, condace, canoane, octoihuri, catavasiere ş.a. copiate în ţările române în secolele XIV-XVIII. Numărul lor mare ne vorbeşte de o largă circulaţie şi întrebuinţare. Centrele muzicale ortodoxe mai ales din Moldova au exercitat o mare influenţă asupra muzicii de cult din întreaga lume ortodoxă în secolele XV-XVIII.

Paralel cu muzica religioasă de tip bizantin, care răsuna mai ales în mănăstiri, catedrale, mitropolii şi episcopii, schituri şi biserici (în secolele XIV-XVIII acest lucru se făcea în temei nu pe cale orală ca mai înainte, ci de pe cărţi scrise manual sau tipărite), în viaţa cotidiană a tuturor păturilor sociale, atît cele de jos cît şi cele de sus, se continua o tradiţie muzicală aparte de cea religioasă. Mai mult decît atît, pe parcursul evului mediu dezvoltat (sec. XIV-XVII) zestrea muzicală a poporului român s-a îmbogăţit mult pe seama unor fenomene noi culturale şi spirituale la temelia cărora stăteau noile realităţi istorice. Este vorba, în primul rînd, de viaţa politică din ţările române şi lupta lor pentru neatîrnare, de lupta împotriva cotropitorilor străini, de atmosfera de la curţile domneşti şi boiereşti ş.a.

Dacă în muzica bisericească din această perioadă a fost depăşit aproape total cadrul creaţiei şi tradiţiei orale, în muzica populară în această privinţă nu s-a schimbat aproape nimic. Aici, ca şi în epocile precedente, dominau creatorii, cîntăreţii şi interpreţii la instrumentele muzicale anonimi. Încă din epoca

premergătoare evului mediu se conturaseră zonele folclorice de mai tîrziu, inclusiv şi cele muzicale, în limita viitoarelor ţări şi voievodate româneşti din secolele IX-XIII: Ţara Făgăraşului, Ţara Maramureşului, Ţara Bîrsei, Ţara Moldovei, Ţara Vrancei ş.a. Din această perioadă timpurie datează cîntecul de stil vechi sau dialectal; apar graiurile muzicale regionale care în totalitatea lor formează cultura muzicală populară românească. Una dintre cele mai puternice manifestări ale acestei culturi sînt obiceiurile folclorice ale sărbătorilor de peste an, ale evenimentelor familiale şi din viaţa unor mari personalităţi — voievozi, haiduci, voinici. Dintre acestea exemplificăm: colindatul, urarea, pluguşorul, sorcova, jocul şi dansul, teatrul popular sau laic, de păpuşi, teatrul religios. Un loc aparte în creaţia muzicală orală îl ocupă colindele religioase creştine, care la origini, după cum se admite, aveau un conţinut fie laic, fie păgîn.

Însă coloana vertebrală a culturii muzicalşe româneşti o constituie **Doina**. Istoricii culturii muzicale arată că Doina este un gen aparte al culturii noastre muzicale de o înaltă vibraţie sufletească. „Nu poate fi stabilită cu exactitate perioada apariţiei Doinei; oricum, folclorul românesc se cristalizase definitiv intrînd în avanscena istoriei medievale întocmai ca un spectacol pasionant emanat de geniul înălţător al neamului nostru"[4] Un alt istoric al muzicii româneşti scria despre acelaşi fenomen: „Doina — cea mai autentică şi mai caracteristică formă de expresie a muzicii populare

[4] P. Brînculşi, *Muzica românească şi marile ei primeniri*, vol. 1, Chişinău, 1993, p. 9.

românești — are aceeași funcție ca și plînsetul, e tot atît de legată de natură, tot atît de pură din punct de vedere psihic, tot atît de spontană, tot atît de originală și de adevărată ca și o exclamație, ca și un geamăt, ca și un strigăt..."[5]. Caracteristice pentru folclorul muzical medieval românesc devin **balada, cîntecul epic, cîntecul bătrînesc** ș.a.

Astfel, întreaga perioadă din antichitate pînă în evul mediu a fost marcată în istoria poporului român de o bogată viață muzicală. Comorile muzicale acumulate au fost transmise prin tradiție din generație în generație, multe din ele perpetuîndu-se pînă în zilele noastre, și au intrat pentru totdeauna în patrimoniul muzical și cultural al poporului român.

13. Legăturile culturale externe

Pe parcursul evului mediu poporul român a avut permanente legături cu popoarele vecine, între care și legături culturale, spirituale bisericești. Astfel, încă în perioada evului mediu timpuriu cultura românească ne apare în strînsă conlucrare cu unele dintre cele mai bogate culturi europene de atunci. În urma unor îndelungate contacte culturale românii au intrat treptat în aria culturii bizantino-slave, care a avut ca urmare răspîndirea culturii scrise în limba slavonă, iar prin intermediul acesteia a avut loc recepționarea unui important număr de valori culturale bizantine și bizantino-slave. Prin intermediul lor are loc includerea

[5] O. Cosma, *Hronicul muzicii românești*, vol. 1, București, 1973, p. 16.

treptată a românilor și a culturii românești din evul mediu în aria unor puternici fermenți ai culturii bizantine, care au lăsat o puternică amprentă asupra culturii scrise și spiritual-religioase a românilor. Încă din secolul XIV domnii români atît din Țara Românească, cît și din Moldova au căutat să aibă legături directe cu Bizanțul. În 1359 Nicolae Alexandru, voievodul Valahiei, organizînd mitropolia Ungrovlahiei, a cerut de la Patriarhia din Constantinopol, prin scrisori, să-i trimită un mitropolit, care să depindă de patriarhia ecumenică. Domnii valahi își trimiteau la învățătură copiii la școlile din Bizanț, cea mai mare putere culturală a Europei de atunci. De la sfîrșitul secolului XIV datează și cele mai vechi legături bisericești și culturale ale lumii românești cu mănăstirile de la Sf. Munte Athos. După cum ne mărturisesc documentele istorice, după căderea Constantinopolului și prăbușirea Imperiului bizantin, în afară de Italia, o parte din intelectualii greci s-au refugiat și în țările române, mai ales dintre clerici, care se ocupau în noua lor patrie de organizarea vieții religioase. Prin intermediul unor cărturari bizantini și sud-slavi, prin Nicodim de la Tismana, fondatorul primei mănăstiri din Valahia, o largă răspîndire în țările române o capătă monumentele literaturii religioase, filozofice, juridice, istorice, cărți populare, venite din Imperiul Bizantin.

În secolul XV, datorită legăturilor țărilor române cu țările din centrul Europei, odată cu plecarea mai multor tineri la studii la Universitățile din Italia, Cracovia, Praga, Viena are loc pătrunderea ideilor mișcării husite, ale Reformei în Transilvania, pledoaria ei pentru oficierea serviciului religios în limba credincioșilor și

prozelitismul adepților noii confesiuni au stimulat tipărirea de cărți în limba română la românii din Transilvania, cărți care chiar în secolul XVI au avut o răspîndire și peste Carpați, în Moldova și Țara Românească. Reforma a fost precedată și în același timp favorizată în Transilvania de răspîndirea culturii umaniste de tip renascentist, al cărei reprezentant ilustru a fost Nicolaus Olahus (1493-1568), coborîtor din domni români din Valahia și refugiat în Transilvania. Aici a ajuns la înalte funcții ecleziastice și laice; a întreținut strînse legături cu cercurile umanistice din Europa, în special cu Erasmus din Roterdam. În lucrarea sa *Hungaria* (1535), pe lîngă informații istorico-geografice despre țările române, el amintește, de altfel primul dintre autorii români, de originea romană a poporului român. Principalele centre ale culturii umaniste în Transilvania au fost curțile episcopale de Oradea și Alba-Iulia. Din a doua jumătate a secolului XVI, împrejurările locale implică o reflectare tot mai puternică în umanismul transilvănean în detrimentul spiritului cosmopolit, fapt care explică și înmulțirea scrierilor în limba maternă. Suflului novator al Reformei i se datorează și progresele în organizarea și reorganizarea pe temeiuri noi a învățămîntului. De exemplu, în Transilvania, umanistul Iohannes Honterus, reformatorul bisericii săsești, stabilește în 1543 reguli noi, inspirate de cele ale școlii umaniste din Nürenberg.

Țările române întrețin legături culturale destul de intense în secolele XV-XVI cu Polonia și lumea estslavă. Aceste relații devin aproape permanente datorită unor boieri, negustori, fețe bisericești, care circulau cu

diferite misiuni dintr-o țară în alta. Are loc răspîndirea și schimbul reciproc de valori culturale dintre poporul român, cel polonez, cel ucrainean și cel rus. Un imbold al legăturilor culturale reciproce l-au dat legăturile dinastice. Cu începere mai ales din a doua jumătate a sec. XVI-lea se conturează interesante legături culturale, cărturărești și bisericești ale Moldovei cu Lvovul, în special cu Frăția ortodoxă din acest oraș, care a avut rezultate dintre cele mai fructuoase atît pentru români, cît și pentru comunitatea ortodoxă a populației ucrainene în domeniul vieții religioase, învățămîntului, tipăririi de cărți și altele. În general pe parcursul acestei perioade domnii și boierii din Moldova și Valahia devin mari sprijinitori ai populației ortodoxe din Transilvania, peninsula Balcanică, Orientul Apropiat, din Polonia ș.a. Sînt sprijinite material patriarhiile ortodoxe, în special cea de la Constantinopol, mănăstiri și biserici de la Muntele Athos, din Orient, din Ucraina. Cu sprijinul domnilor, al boierilor moldoveni și munteni sînt înălțate biserici și mănăstiri, sînt copiate și tipărite cărți, sînt instruiți tineri și clerici pentru popoarele creștine aflate sub stăpînire păgînă. Pe aceste căi se stabilesc și se întrețin ample legături culturale.

Prin intermediul legăturilor culturale, politice, dinastice și bisericești multe monumente de literatură și cultură scrisă au ajuns din țările române în centrele culturale și ecleziastice din țările vecine și mai îndepărtate. Astfel monumentele de literatură cronicărească au ajuns în Germania, Polonia, Rusia. Tot în Rusia Moscovită a ajuns și a avut o circulație destul de mare *Povestirea despre Vlad Dracul,* venită din Țara Românească. Însă de la răscrucea secolelor XV-XVI în Mare-

le cnezat al Moscovei capătă răspîndire cîntarea putneană („Putnîi raspev" — de la mănăstirea Putna din Moldova) de muzică bisericească, precum şi multe mostre de broderie manuală, venite, eventual, împreună cu Elena, fiica lui Ştefan cel Mare, care s-a măritat cu Ivan al III-lea. Pe diferite căi au ajuns în Balcani, în Răsăritul Ortodox un mare număr de cărţi manuscrise şi tipărite, venite din ţările române. Paralel, un şir de opere de artă, de scrieri româneşti medievale ajung în Ţările Occidentului. Pe parcursul secolelor XIX-XX au fost identificate şi catalogate în bibliotecile, muzeele şi colecţiile particulare din Europa şi de pe alte continente mii de exemplare de opere de cultură şi artă medievală românească. În acelaşi timp multe din valorile culturii noastre s-au pomenit departe de hotarele ţărilor româneşti în urma unor circumstanţe nefavorabile, cum ar fi incursiunile de jaf ale turcilor, tătarilor, cazacilor, leşilor, războaielor ruso-turce din secolele XVIII-XIX. De exemplu, s-a pierdut fără urmă întreg tezaurul de documente şi obiecte bisericeşti ale Mitropoliei Moldovei luate de poloni în timpul campaniilor în Moldova în 1686; în urma răpirii Bucovinei (1775) de către Imperiul habsburgic multe mănăstiri din nordul Moldovei au fost jefuite şi bogatele lor colecţii de cărţi s-au pomenit pentru totdeauna în bibliotecile din Constantinopol, Viena şi Lemberg.

Pe parcursul secolelor XIV-XVI cultura românească şi-a consolidat caracterul său unitar. În ciuda hotarelor existente, legăturile dintre ţările române erau destul de strînse şi permanente. La aceasta contribuie atît unitatea de neam şi de credinţă, utilizarea aceleiaşi limbi în cultura scrisă, cît şi vecinătatea lor imediată. Manus-

crisele, cărțile tipărite circulau dintr-o țară în alta, tineri dintr-o țară românească plecau la studii în altă țară ș.a. Toate acestea contribuiau la schimbul permanent de valori, la înviorarea vieții culturale, cărturărești în spațiul istoric și geografic românesc și au dus la dezvoltarea și afirmarea culturii românești, la manifestarea geniului creator al poporului român în evul mediu. În epocile următoare legăturile culturale ale poporului român cu alte popoare capătă proporții impunătoare. O piedică serioasă în întreținerea acestor raporturi a reprezentat-o stăpînirea străină asupra țărilor române.

BIBLIOGRAFIE

1. Panaitescu, P.P., *De ce au fost Țara Românească și Moldova țări separate?*, în Panaitescu, P.P., *Interpretări românești*, București, 1994, p. 99-111.

Panaitescu, P.P., *Comunele medievale în Principatele Române*, în Panaitescu, P.P., *Interpretări românești*, București, 1994, p. 119-160.

Constituirea statelor feudale românești, București, 1980.

Nunta la români. Antologie din poezia ceremonialului nunții, ed. îngrijită de Moanța, I., București, 1977.

Panaitescu, P.P., *Obștea țărănească în Țara Românească și Moldova. Orînduirea feudală*, București, 1964.

Ștefănescu, Șt., Mioc, D., *Țărănimea din Principatele Române în secolele XIV-XVI. Privire sintetică*, în *Studii și materiale de istorie medie*, vol. XI, *Evul mediu românesc. O nouă abordare*, București, 1992, p. 9-21.

Iorga, I., *Istoria românilor în chipuri şi icoane,* Bucureşti, 1992, p. 82-128; 203-219.

Brătianu, G., *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor româneşti,* Bucureşti, 1992.

Călători străini despre Ţările Române, în 6 volume, Bucureşti, 1968-1975.

2. Păcurariu, Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române,* Chişinău, 1993, p. 17-258.

Papacostea, Ş., *Înfruntări politice şi spirituale în sud-estul Europei (1204-1241),* în Papacostea, Ş., *Românii în secolul al XIII-lea,* Bucureşti, 1993, p. 11-55.

Papacostea, Ş., *Românii nord-dunăreni faţă cu expansiunea Regatului ungar şi cu ofensiva catolicilor pînă în vremea marii invazii tătare (1204-1241),* în Papacostea, Ş., *Românii în secolul al XIII-lea,* Bucureşti, 1993, p. 56-84.

Eliade, M., *Istoria credinţelor şi ideilor religioase,* vol. 2, Chişinău, 1992, p. 321-351; vol. 3, Chişinău, 1992, p. 44-69, 190-232.

Ciobanu, Şt., *Creştinismul la români,* în Ciobanu Şt., *Istoria literaturii române vechi,* Chişinău, 1992, p. 34-36.

Ipate, I., *Mărturii despre răspîndirea creştinismului în Moldova pînă în secolul al XV-lea,* în revista *Cugetul,* 1995, nr. 1-2, p. 27-30.

Parasca, P., *Episcopia cumanilor sau episcopia de Milcov?* în revista *Cugetul,* 1995, nr. 1-2, p. 31-37.

Negrei, I., *Înfiinţarea Mitropoliei Moldovei. Iosif — primul mitropolit al Moldovei,* în revista *Cugetul,* 1995, nr. 1-2, p. 39-45.

Teodorescu, B., *Lumea românească în secolele al XIV-lea şi al XV-lea. Organizarea internă a ţărilor române. Statul şi biserica,* în *Pagini de istorie (Studii şi comunicări ştiinţifice),* vol. II, Bucureşti, 1992, p. 22-30.

Zaharia, C., *Iosif I Muşat, întîiul mai mare ierarh român,* Roman, 1987.

Eşanu, A., *Focare de cultură medievală,* în *Revista de Istorie a Moldovei,* 1990, nr. 1, p. 68-74.

3. *Folclor din ţara fagilor,* Chişinău, 1993.

Balade populare româneşti, Bucureşti, 1977.

Legende istorice din Bucovina, Iaşi, 1981.

Canciovici, M.-Al., *Ştefan cel Mare în tradiţia populară românească,* Chişinău, 1994.

Eposul eroic, alcăt. Gaţac, V., red. Botezatu, G., Chişinău, 1983.

Legende şi cîntece bătrîneşti, alcăt. Hîncu, A., Botezatu, G., Chişinău, 1988.

Rotaru, I., *O istorie a literaturii române,* vol. I, Galaţi, 1994, p. 49-56.

Cojocaru, N., *Ştefan cel Mare şi Sfînt. Legende,* Bucureşti, 1992.

Istoria literaturii române, în 2 volume, vol. 1, Bucureşti, cap. I, 1970.

Theodorescu, C., *Izvoare fermecate. Culegere de folclor,* Bucureşti, 1958.

Pe-un picior de plai. Balade populare, Chişinău, 1991.

Cirimpei, V., *Soare nou răsare,* Chişinău,1990.

Legende, tradiţii şi povestiri orale moldoveneşti, alcăt. G. Botezatu, Chişinău, 1975.

Cirimpei, V., *Realizări ale folcloristicii timpurii moldoveneşti,* Chişinău, 1978.

Драгнев, Д.М., Гайдуки - народные мстители, Кишинев, 1962.

4. Stănescu, E., *Cultura scrisă moldovenească în vremea lui Ştefan cel Mare,* în *Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare,* Bucureşti, 1964, p. 9-47.

Simonescu, D., Buluţă, G., *Scurtă istorie a cărţii româneşti,* Bucureşti, 1994.

Eşanu, A., *Din vremuri copleşite de greutăţi,* Chişinău, 1991, p. 8-20.

Manolescu, R., *Scrierea latină în Moldova şi Ţara Românească în Evul Mediu,* în *Revista arhivelor,* Bucureşti, 1966, nr. 2, p. 67-82.

Jaco, S., Manolescu, R., *Scrierea latină în evul mediu,* Bucureşti, 1971.

Jaco, S., *Paleografia latină cu referire la Transilvania,* în *Documente privind istoria României. Introducere,* vol. 1, Bucureşti, 1956, p. 159-229.

Jaco, S., *Organizarea cancelariei voievodale ardelene la începutul secolului al XVI-lea,* în revista *Hrisovul,* VI, 1946, nr. 2, p. 111-148.

Bârsănescu, Şt., Schola latina *de la Cotnari,* Bucureşti, 1957.

Bârsănescu, Şt., *Pagini nescrise din istoria culturii româneşti (sec. X-XVI),* Bucureşti, 1971.

Ешану, А.И., Школа и просвящение в Молдавии (XV- начало XIII в.), Кишинев, 1983, с. 28-65, 74-84.

Popescu, F., *Inscripţiile din secolele IV-XIII descoperite în România,* Bucureşti, 1976.

5. Panaitescu, P.P., *Perioada slavonă la români şi ruperea de cultura Apusului,* în Panaitescu, P.P., *Interpretări româneşti,* Bucureşti, 1994, p. 13-31.

Xenopol, A.D., *Istoria românilor din Dacia Traiană,* vol. III, Bucureşti, 1988, p. 490-498.

Bogdan, D., *Paleografia româno-slavă,* Bucureşti, 1978.

Documente şi însemnări româneşti din sec. XVI, Bucureşti, 1979.

Eşanu, A., *Din vremuri copleşite de greutăţi,* Chişinău, 1991, p. 20-60.

Rotaru, I., *O istorie a literaturii române,* în 2 volume, vol. 1, Galaţi, 1994, p. 56-93.

Cartojan, N., *Istoria literaturii române vechi,* Bucureşti, 1996, p. 56-85.

Bogdan, D., *La vie et l'œuvre des frères Constantin Cyrille et Méthode,* Tesalonic, 1968.

Bogdan, D., *L'œuvre de Constantin Cyrille et de son frère Méthode en Roumanie,* Tesalonic, 1968.

История русской литературы, в 4-х томах. Том. 1, Ленинград, 1980, с. 19-290.

Андреев, В.Д., *История болгарской литературы,* Москва, 1978, с. 10-49.

История всемирной литературы, в 9-ти томах. Том 2, Москва, 1984, с. 369-438.

История южных и западных славян, Москва, 1969, с. 53-57.

Славянские культуры и Балканы, в 2-х томах. Том 1, София, 1978.

Милюков, П.Н., *Очерки по истории русской культуры,* в 3-х томах. Том 2, часть I, Москва, 1994.

6. Ciobanu Şt., *Istoria literaturii române vechi,* Chişinău, 1992, p. 50-75, 103-125.

Rotaru, I., *O istorie a literaturii române,* vol. I, Galaţi, 1994, p. 56-93.

Boldişor, C. I., *Literatura istorică din Moldova (sec. XVI). Reconstituită pornind de la cronica lui Gr. Ureche,* Bucureşti, 1992.

Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI. Publicate de I. Bogdan. Ediţie rev. şi completată de Panaitescu P. P., Bucureşti, 1959.

Russev, E., *Cronografia moldovenească din veacurile XV-XVIII,* Chişinău, 1977, p. 21-130.

Cronicari munteni, în 2 volume, vol.1, Bucureşti, 1961.

Mihăilă, G., *Cultură şi literatură română veche în context european,* Bucureşti, 1979, p. 380-405.

Berza, M., *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti,* Bucureşti, 1985, p. 40-44.

Velculescu, C., *Între scriere şi oralitate,* Bucureşti, 1988, p. 7-112.

Florescu, N., *Istoriografia literaturii române vechi,* vol. 1, Bucureşti, 1996.

Cartojan, N., *Istoria literaturii române vechi,* Bucureşti, 1996, p. 58-85.

Славяно-молдавские летописи XV-XVI вв., Москва, 1976.

Среднеболгарский перевод хроники Константина Манассии в славянских литературах, София,1988.

7. Eşanu, A., *Din vremuri copleşite de greutăţi,* Chişinău, 1991, p. 185-189, 139-212.

Intelectuali din Balcani în România (sec. XVII-XIX), Bucureşti, 1984.

Jaco, S., *Scrierea latină în evul mediu,* Bucureşti, 1956.

Jaco, S., *Paleografia latină cu referire la Transilvania,* în *Documente privind istoria României. Introducere,* vol. I, Bucureşti, 1956, p. 159-229.

Ciurea, D., *Observaţii pe marginea documentelor latine româneşti. Studii de diplomatică,* în *Apulum,* II, 1943-1945, p. 215-250.

Manolescu, R., *Scrierea latină în Moldova şi Ţara Românească în evul mediu,* în *Revista arhivelor,* 1966, nr. 2, p. 67-82.

Iorga, N., *Pietrele de mormînd ale saşilor din Baia,* în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice,* a. XXIV (1931), fasc. 67, p. 1-6.

Ţepelea, G., *Pentru o nouă istorie a literaturii şi culturii române vechi,* Bucureşti, 1994, p. 30-81.

Tsourkas, C., *Les débuts de l'enseignement philosophique et de la libre pensée dans les Balkans. La vie et l'œuvre de Théophile Corydalée (1563-1646),* Bucarest, 1948.

Limona, D., *Catalogul documentelor greceşti din Arhivele Statului de la Braşov,* Bucureşti, 1958.

Russo, D., Elenismul în România, Bucureşti, 1912.

Turdeanu, E., *Etudes de littérature roumaine et d'écrits slaves et grecs des Principautés roumaines,* Leiden, 1985.

8. Ligor, Al., *Vechi tipărituri în limba română şi unitatea naţională,* Chişinău, 1994.

Ciobanu, Şt., *Istoria literaturii române vechi,* Chişinău, 1992, p. 129-137.

Simonescu, D., Buluţă, D., *Scurtă istorie a cărţii româneşti,* Bucureşti, 1994.

Demeny, L., Demeny, L.A., *Carte, tipar, societate la români în secolul al XVI-lea,* Bucureşti, 1986.

Olteanu, V., *Din istoria şi arta cărţii,* Bucureşti, 1992.

Dudaş, F., *Vechi cărţi româneşti călătoare,* Bucureşti, 1987.

Turdeanu, E., *Le livre roumain à travers les siècles,* Paris, 1959.

Кестнер, И., *Иоганн Гутенберг,* Львов, 1987.

Запаско, Я., Исаевич, Я., *Памятники книжного мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга перша (1574-1700),* Львов, 1981.

Немировский, Е.А., *Иоганн Гутенберг. Около 1399-1468,* Москва, 1989.

Oprea, M., *Plimbare pe uliţa tipografiei,* Bucureşti, 1996.

9. Panaitescu, P.P., *Începuturile literaturii în limba română,* în Panaitescu, P.P., *Interpretări româneşti,* Bucureşti, 1994, p. 171-189.

Panaitescu, P.P., *Începuturile scrisului în limba română,* în *Studii şi materiale de istorie medie,* vol. IV, Bucureşti, 1960, p. 117-191.

Xenopol, A.D., *Istoria românilor din Dacia Traiană,* vol. III, Bucureşti, 1988, p. 490-498.

Istoria literaturii moldoveneşti, vol. I, Chişinău, 1986, p. 77-88.

Codicele Voroneţean, ed. îngr. de Costinescu, M., Bucureşti, 1981.

Dicţionarul elementelor româneşti din documentele slavo-române, Bucureşti, 1981.

Eşanu, A., *Din vremuri copleşite de greutăţi,* Chişinău, 1991, p. 60-68.

Panaitescu, P.P., *Începuturile şi biruinţa scrisului în limba română,* Bucureşti, 1965.

Gheţie, I., *Începuturile scrisului în limba română,* Bucureşti, 1977.

Munteanu, Ş., Ţîra, V.D., *Istoria limbii române literare,* Bucureşti, 1983.

Ciobanu, Şt., *Istoria literaturii române vechi,* Chişinău, 1992, p. 137-166.

Istoria literaturii române, în 2 volume, vol 1, Bucureşti, 1970.

Codex Sturdzanus, ed. de Chiyu Gh., Bucureşti, 1993.

10. Xenopol, A.D., *Istoria românilor din Dacia Traiană,* vol. III, Bucureşti, 1988, p. 515-522.

Cihodaru, C., *Învăţămîntul în Moldova în sec. XV-XVIII. Şcoala domnească din Iaşi,* Bucureşti, 1960.

Istoria învăţămîntului în România, Bucureşti, 1971.

Istoria învăţămîntului şi a gîndirii pedagogice în Moldova, Chişinău, 1991, p. 58-108.

Oltean, V., *Şcoala românească din Şcheii Braşovului,* Bucureşti, 1989.

Iorga, N., *Istoria învăţămîntului românesc,* Bucureşti, 1971.

Eşanu, A., *Din vremuri copleşite de greutăţi,* Chişinău, 1991, p. 74-138.

Ешану, А.И., Школа и просвящение в Молдавии (XV - нач. XVIII), Кишинев, 1983.

Pârnuţă, Gh., *Şcolile din oraşele Ţării Româneşti (secolele XVI-XVIII),* în *Contribuţii la istoria învăţămîntului românesc,* Culegere de studii, Bucureşti, 1970, p. 115-149.

Cartojan, N., *Mănăstirile, focare de cultură,* în Cartojan, N., *Istoria literaturii române vechi,* Bucureşti, 1996, p. 44-55.

Bârsănescu, Şt., *Primele şcoli în Ţările Române,* în revista *Magazin istoric,* Bucureşti, 1967, nr. 4, p. 15-16.

Bârsănescu, Şt., Şcoala latină *de la Cotnari,* Bucureşti, 1957.

Bârsănescu, Şt., *Pagini nescrise din istoria culturii româneşti (sec. X-XVI),* Bucureşti, 1971.

Albu, N., *Istoria învăţământului românesc din Transilvania pînă la 1800,* Blaj, 1944.

Ешану, А.И., *Учебная книга в Молдавии конца XVI - начало XVIII в.,* в кн. *Проблемы школьного учебника.* Выпуск 19. *История школьных учебных книг,* Москва, 1990, с. 116-126.

11. Draguţ, V., *Creaţia artistică în epoca întemeietorilor de ţară,* în *Constituirea statelor feudale româneşti,* Bucureşti, 1980, p. 261-325.

Xenopol, A.D., *Istoria românilor din Dacia Traiană,* vol. III, Bucureşti, 1988, p. 522-531.

Paradais, C., *Comori ale spiritualităţii Româneşti la Putna,* Iaşi, 1988.

Poliptic moldav. Arta moldovenească din veacurile XIV-XIX, Alcăt. Balan, P., Druc, V., Chişinău, 1985.

Pictura murală din Moldova. Sec. XV-XVI, Bucureşti, 1982.

Repertoriul monumentelor şi obiectelor de artă din timpul lui Ştefan cel Mare, Bucureşti, 1958.

Popescu, M., *Sculptura Medievală în piatră din ţările române,*Bucureşti, 1985.

Cultura moldovenească în timpul lui Ştefan cel Mare. Culegere de studii îngrij. de Berza, M., Bucureşti, 1964.

Ştefănescu, Şt., *Cultura în Principatele Române în secolele XIV-XVI,* în Ştefănescu, Şt., *Istoria medie a României, Partea a II-a, Principatele Române. Secolele XIV-XVI,* Bucureşti, 1992, p. 190-217.

Iorga, N., *Istoria românilor în chipuri şi icoane,* Bucureşti, 1992, p. 149-171.

Drăgut, V., *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească,* Bucureşti, 1976.

Buluță, Gh., *Manuscrise miniate și ornate românești în colecții din Austria,* București, 1990.

Pungă, Gh., *Țara Moldovei în vremea lui Alexandru Lăpușneanu,* Iași, 1994, p. 214-245.

Husar, Al., *Izvoarele artei,* București, 1988.

Rodnin, C., *Din istoria artelor plastice moldovenești (sec. XIV-XVIII),* în revista *Nistru,* Chișinău, 1966, nr. 3, p. 137-148.

12. Brâncuși, P., *Muzica românească și marile ei primeniri,* vol. 1, Chișinău, 1993.

Breazul, G., *Pagini din istoria muzicii românești,* vol. 1, București, 1966.

Cosma, O., *Hronicul muzicii românești,* vol. I. București, 1973.

Breazul, G., *Curs de istorie a muzicii românești,* București, 1956.

Cristian, G., *Din trecutul culturii muzicale românești,* București, 1965.

Ciobanu, Gh., *Geneza muzicii populare românești,* în *Studii și cercetări de istoria artei,* tom. 19, nr. 2, 1972.

Alexandru, T., *Muzica populară românească,* București, 1975.

Comișel, E., *Folclor muzical,* București, 1967.

Eșanu, A., *Valori bibliofile în colecții particulare din Republica Moldova (Un* Catavasier tipărit la Iași în 1972), în *Revista de istorie a Moldovei,* 1993, nr. 4, p. 41-48.

Ciobanu, Gh., *Școala muzicală de la Putna,* în revista *Muzica,* București, 1966, nr. 9, p. 14-20.

Vasile, V., *Pagini nescrise din istoria pedagogiei și a culturii românești. O istorie a învățământului muzical,* București, 1995, p. 13-89.

13. Ciobanu, Șt., *Istoria literaturii române vechi,* Chișinău, 1992, p. 357-381.

Elian, Al., *Moldova și Bizanțul în secolul al XV-lea,* în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare,* București, 1964, p. 97-181.

Iorga, N., *Istoria românilor în chipuri şi icoane,* Bucureşti, 1992, p. 128-145.

Ciobanu, V., *Ţările române şi Polonia. Secolele XIV-XVI,* Bucureşti, 1985.

Constantinescu-Iaşi, P., *Relaţiile culturale româno-ruse din trecut,* Bucureşti, 1954.

Candea, V., *Mărturii româneşti peste hotare. Mică enciclopedie I,* Bucureşti, 1991.

Simionescu, C., *Prezenţe culturale româneşti. Bulgaria, Iugoslavia, Grecia,* Bucureşti, 1987.

Исторические связи народов СССР и Румынии в XV - начале XVII в., в: *Документы и материалы. В 3-х томах,* Москва, 1965-1970.

Istoria învăţământului şi a gîndirii pedagogice în Moldova, Chişinău, 1991, p. 81-84.

Giurescu, C., *Ţările Româneşti sprijinitoare ale învăţământului din Peninsula Balcanică şi Orientul Apropiat,* în *Contribuţii la istoria învăţământului românesc,* Culegere de studii, Bucureşti, 1970, p. 7-19.

Molin, V., *Cărţi şcolare tipărite în Ţările Româneşti pentru popoarele învecinate: sîrbi, bulgari şi greci,* în Giurescu, C., op. cit., p. 19-50.

Bezviconi, Gh., *Contribuţii la istoria relaţiilor româno-ruse,* Bucureşti, 1962.

Moldova în contextul relaţiilor politice internaţionale, 1387-1858. Tratate, Chişinău, 1992, p. 9-247.

Relaţii româno-bulgare de-a lungul veacurilor (sec. XII-XIX), în 2 volume, Bucureşti, 1971-1984.

REPERE ALE CULTURII ROMÂNEŞTI DÎN SECOLUL XVII

1. Caracterul unitar al culturii şi modul de trai al poporului român

Secolul XVII a reprezentat o epocă aparte în istoria poporului român. În această perioadă au avut loc mari evenimente politice, reprezentînd o epocă de vîrf a culturii şi spiritualităţii româneşti. Epoca dată a constituit un mare salt calitativ în istoria culturii româneşti fiind lansate personalităţi şi opere de prim rang în cultura noastră. Secolul XVII a constituit o etapă deosebit de importantă în dezvoltarea culturii româneşti, fie că e vorba de cultura şi arta populară, de cultura scrisă laică sau bisericească ş.a. La fel ca şi în perioada precedentă, în cultura românească, în ciuda hotarelor existente, tot mai pronunţat se evidenţiază caracterul ei unitar. Legăturile culturale dintre ţările române în diverse domenii de activitate devin şi mai strînse. Mai cu seamă în această perioadă în cultura scrisă se impune definitiv limba română. Caracterul unitar al culturii

românești își găsește reflectare directă în modul de trai, în folclor, în arta populară, în normele juridice orale — „Obiceiul pămîntului". Cartea manuscrisă sau tipărită, ieșită din centrele culturale din Țara Românească, Transilvania sau Moldova, se răspîndește nestingherit în întreg spațiul locuit de români. Cronicarii și istoriii din secolul XVII arată cu deosebită claritate că aceste țări sînt locuite de unul și același popor, avînd aceeași limbă și origine, aceleași tradiții de muncă, cultură și aceeași spiritualitate. În același timp, nu pot fi trecute cu vederea și anumite particularități specifice locale, nu numai de la o țară românească la alta, ci și de la o zonă a uneia și aceleiași țări la alta, exprimate în grai, port popular, îndeletniciri casnice și gospodărești, deosebiri care persistă din evul mediu pînă în prezent aproape la toate popoarele europene, fiind, de fapt, unul din indicii de bază ai bogăției și varietății culturii și spiritualității poporului român.

În virtutea unei evoluții relativ lente a societății în epoca medievală, modul de trai al poporului român nu a avut de suportat mari schimbări. În această perioadă poporul nostru continuă să viețuiască în mare parte în aceleași vetre străvechi de sate și orașe, avînd în linii mari același mod de trai ca și în epocile precedente. Pe întreg spațiul românesc marea majoritate a populației continuă să locuiască la sate, deși pe parcursul acestui secol se observă o creștere evidentă a numărului orașelor și populației orășenești. Casele de locuit cu toate anexele unei gospodării, fie rurale, fie urbane, aproape indiferent de zona geografică, erau construite în mare majoritate din lemn. Din același material erau edificate morile de vînt și de apă, diverse alte instalații tehnice

de prelucrare a strugurilor, țarcuri și adăposturi pentru animale, mobilierul, unelte și arme, mijloace de transport pe uscat și pe apă, precum și un mare număr de obiecte de uz casnic. Toate acestea erau în mare parte confecționate din lemn, piele, metale și alte materiale. În construcția de locuințe țăranii, orășenii, tîrgoveții, alți locuitori ai satelor și orașelor continuau să recurgă la cîteva tipuri de plan și la aceeași tehnică străveche, a căror elemente poartă și pînă astăzi nume latin: casă - *casa,* perete - *parietis,* acoperiș - *acoperire,* ușă - *ustia,* poartă - *porta* ș.a. Pentru confecționarea veselei, altor obiecte de uz casnic era folosită pe larg ceramica. Hainele erau confecționate de oamenii de rînd din țesături de casă și din piei de animale, iar cei bogați îmbrăcau deseori haine scumpe, aduse din Polonia, din Orient ori confecționate din stofe aduse special din vestite tîrguri apusene, cum ar fi cele din Țările de Jos ș. a. Comunitățile sătești, care includeau majoritatea absolută a populației țărilor române, în secolul XVII continuă să ducă același mod de trai, cu aceleași tradiții de muncă și odihnă, cu aceleași credințe și obiceiuri străvechi, mai ales cele ce țin de momentele principale ale vieții omului — nașterea, căsătoria și moartea. Aceleași trăsături caracteristice purtau obiceiurile și datinile ce țineau de toate îndeletnicirile agrare, pastorale, a căror semnificație inițială era de a asigura recolte bogate și turme numeroase. Dintre acestea fac parte tradițiile sărbătorilor de Anul Nou și de Crăciun (ziua de naștere a Domnului Iisus Hristos), diferite colinde, plugușorul și semănatul, apoi cîntecele, dansurile și datinile populare din cursul anului — Drăgaica, Brezoaia, Paparuda care aveau menirea să aducă ploi, Călușul ce invoca

fertilitatea pămîntului. Tot comunităţile săteşti sînt creatoarele diferitelor dansuri numite în popor „jocuri" (lat. *jocus*), însoţite de cîntece şi strigături. În secolul XVII a continuat să fie aplicată pe larg pe întreg spaţiul populat de români legea ţării, ori „obiceiul pămîntului", în care s-a cristalizat experienţa de secole a poporului bazată pe îndeletnicirile principale — cultivarea pămîntului şi creşterea animalelor. Aceste legi-obiceiuri străvechi nescrise reglementau întregul complex de relaţii sociale, de proprietate dintre oameni într-o comunitate sau alta.

Pe parcursul secolului XVII nu s-au produs schimbări esenţiale nici în viaţa oraşelor şi a modului de trai al populaţiei orăşeneşti. În acelaşi timp, în pofida unor pierderi teritoriale în perioadele precedente, în acest secol se produce o creştere evidentă a numărului de oraşe şi respectiv de populaţie urbană. Printre centrele urbane apărute în această perioadă se numără şi Chişinăul. Oraşele şi tîrgurile din Moldova şi Valahia continuau să aibă un caracter semiagrar şi prin aspectul lor general se deosebeau de localităţile rurale prin numărul de case şi prin întinderea lor pe o suprafaţă mult mai mare. Lipsite de ziduri de apărare, ele cădeau uşor pradă incursiunilor de jaf ale străinilor. Oraşele se mai deosebeau de sate şi prin aceea că aici apăruseră centre civice, unele cu curţi domneşti, reşedinţe mitropolitane şi episcopale, multe edificii ecleziastice, precum şi mai multe ulicioare de meşteşugari şi negustori: de exemplu, uliţa ciubotarilor, cojocarilor, zugravilor, fierarilor ş.a. Aproape toate oraşele şi tîrgurile româneşti continuă să rămînă centre comerciale de diferit rang. O bună parte a populaţiei urbane, în afară de meşteşugari

şi tîrgoveţi, avea ocupaţii agrare. Un capitol aparte în istoria civilizaţiei medievale româneşti l-au înscris oraşele şi tîrgurile din Transilvania care prin aspectul lor general se asemănau mult cu centrele similare din Europa de Vest. La edificarea lor au participat în egală măsură atît populaţia autohtonă, cît şi cei stabiliţi cu traiul pe aceste meleaguri mai tîrziu, fiind vorba de unguri, germani, secui ş. a. Oraşele medievale transilvănene se distingeau printr-o puternică dezvoltare a meşteşugurilor şi comerţului. Aici era aşezată o bogată aristocraţie urbană, care construia case de locuit cu nivele, pava cu piatră uliţele, înălţa ziduri de apărare şi castele. Tot aici îşi aveau reşedinţă episcopate catolice şi reformate, instituţii de învăţămînt, tipografii, mori de hîrtie (fabrici — A. E.), numeroase şi variate ateliere meşteşugăreşti. Centrele urbane din Transilvania aveau strînse legături comerciale şi culturale cu Moldova şi Ţara Românească. Majoritatea populaţiei urbane locuia în case de lemn şi în bordeie. Păturile avute, bogate, îşi construiau case de piatră. În privinţa obiectelor de uz casnic şi a vestimentaţiei majoritatea populaţiei de la oraşe se deosebea prea puţin de masele de ţărani. Negustorii, meşteşugarii înstăriţi şi boierii îşi procurau adesea haine şi încălţăminte străină de lux.

Astfel, pe parcursul secolului XVII modul de trai al poporului român decurgea în albia obişnuită a vremurilor şi nu a suportat schimbări esenţiale faţă de epoca precedentă.

2. Creaţia populară orală

Într-unul din comparimentele de mai sus s-a arătat că în secolele XIV-XVI o mare dezvoltare a căpătat în ţările române diferite genuri de literatură scrisă. Cu toate acestea, ca şi în perioadele precedente, un rol important în cultura şi viaţa spirituală a marii majorităţi a populaţiei continua să-l joace tradiţiile populare, creaţia populară orală. În secolul XVII au fost continuate şi dezvoltate bogatele tradiţii folclorice ale poporului din epocile precedente. Din tată în fiu povestitori talentaţi transmiteau şi creau adevărate capodopere de poezie orală, legende, basme, balade şi snoave, versuri de cîntece lirice şi strigături, ghicitori şi proverbe de mare valoare artistică. Creaţia populară orală a avut o influenţă binefăcătoare asupra marilor cărturari români din secolul XVII, lăsînd o urmă adîncă în limbajul, forma, stilul şi conţinutul operelor lor. Căci odată cu apariţia primelor cărţi scrise în cultura română, ba chiar şi în secolul XVII, cînd apar un şir de monumentale lucrări scrise, cum ar fi marile pînze cronicăreşti, operele lui Varlaam, Dosoftei ş.a., literatura populară, creaţia populară orală nu a încetat să existe şi nu a trecut în viaţa culturală şi spirituală a poporului pe un plan secundar. Poporul nostru a continuat să creeze opere literare şi muzicale valoroase de factură folclorică şi după apariţia literaturii scrise, pe parcursul secolelor XIV-XVI şi în secolul XVII în special. Şi în această perioadă folclorul continua să rămînă principala formă de manifestare artistico-literară şi muzicală a maselor populare.

Se ştie că spre deosebire de literatura scrisă creaţia populară orală este mult mai greu de a fi stratificată cronologic. Cu toate acestea, unele din ele pot fi aproximativ datate, între care şi unele din secolul XVII. Astfel, despre circulaţia şi prezenţa în cultura poporului a diferitelor capodopere de creaţie populară orală ne vorbesc diferiţi călători străini prin ţările române, cronicarii noştri, care au presărat letopiseţele lor cu multe legende, zicători şi alte creaţii populare.

După mărturiile unui cronicar maghiar, lăutarii, care însoţeau armata lui Mihai Viteazul la intrarea lui în Alba-Iulia, cîntau cîntecul unei fete de român care şi-a pierdut oile sau caprele şi le căuta plîngînd.

Încă pe la 1574 cronicarul polon M. Strykowski, trecînd prin ţările româneşti, menţionează existenţa unui „glorios şi antic obicei" de a cînta în toate adunările cîntece acompaniate de viori, alăute, cobze şi harfe, povestind faptele de vitejie ale principilor şi voinicilor şi desfătînd peste măsură poporul de jos. Pe la 1630 un diplomat suedez în trecere prin Muntenia aude cîntăreţi ce ziceau cîntece bătrîneşti. Din prima jumătate a secolului XVII datează întîile notaţii de cîntece populare româneşti făcute de călugărul Ioan Caioni (1629-1667) şi primele date mai ample asupra obiceiurilor noastre de Anul Nou şi de Crăciun.

Din aceeaşi perioadă datează şi cea dintîi încercare de a folosi scheme ale poeziei populare drept model pentru poezia cultă românească în celebra *Psaltire în versuri* a mitropolitului Dosoftei care a văzut lumina tiparului în 1673.

În secolul XVII a avut o largă răspîndire poezia obiceiurilor de Crăciun şi de Anul Nou: colindele, ură-

rile cu pluguşorul, buhaiul şi jocurile cu măşti, menţionate atît de cărturari străini (Paul de Alep), cît şi de băştinaşi (D. Cantemir), precum obiceiurile primăverii şi ale verii cu toate formele de folclor, de literatură întîlnite în perioadele precedente. Dintre acestea pentru prima dată sînt menţionate în izvoarele scrise de celebrul nostru om de ştiinţă D. Cantemir în „Descrierea Moldovei": *Paparuda, Caloianul* ş.a. „În Moldova..., scria vestitul cărturar, poporul de rînd... Şi acum pomenesc în cîntecele lor de la nunţi, înmormîntări şi din anumite zile ale anului, zeităţi necunoscute în care răsună un ecou al credinţelor dacilor... Acestea sînt Lado şi Mano, Zîna, Drăgaica... Ursitele, Frumoasele, Sînzienele, Joimăriţele, Păpăluga, Chiraleisa, Colinda, Turca, Sburătorul, Miază-Noapte, Striga, Tricolici, Legătura, Dezlegătura, Farmec, Descîntec, Vergelat şi altele asemănătoare"[1].

O variată şi bogată creaţie populară orală este legată de obiceiurile evenimentelor celor mai importante din viaţa omului: naşterea, căsătoria, înmormîntarea ş.a. În atmosfera spirituală a vieţii poporului erau permanent prezente multe descîntece, diferite jocuri şi spectacole de teatru folcloric, dintre care, de exemplu, *Vicliemul* este pomenit de M. Costin la curtea lui Vasile Lupu.

Capitole aparte în creaţia folclorică aparţin prozei populare, poveştilor, legendelor, snoavelor, poeziei epice cu eposul eroic (cîntecul bătrînesc), istoric, ş.a. Din punct de vedere istoric un rol deosebit în formarea eposului nostru eroic l-au avut evenimentele din se-

[1] Dimitrie Cantemir, *Descrierea Moldovei*, Chişinău, 1982, p. 187.

colele XIV-XVI legate de formarea statelor medievale românești, de lupta împotriva cotropitorilor străini. Cîntecul nostru bătrînesc a atins deplina sa înflorire în secolele XVI-XVII și are ca temă principală lupta împotriva cotropitorilor străini.

Așadar, modul de trai și creația populară orală reprezintă una din temeliile întregii spiritualități și civilizații a poporului român pe parcursul întreg evului mediu.

3. Școala și învățămîntul

Secolul XVII a constituit o etapă importantă în dezvoltarea în țările române a învățămîntului. În această perioadă continuă să se manifeste din plin principalele forme de instruire și educație care s-au manifestat în perioada precedentă. Un loc deosebit ca și mai înainte îi revine învățămîntului religios de pe lîngă centrele episcopale și mitropolitane, mănăstiri și biserici din orașe și chiar din unele sate. Unul dintre cei mai de seamă cărturari români care s-a format în școlile mănăstirești (de la mănăstirea Secu) este mitropolitul Țării Moldovei Varlaam. Mai mulți domni și boieri își instruiau odraslele în familie invitînd în acest scop uneori profesori dintre cei mai vestiți din străinătate. De exemplu, domnul Țării Moldovei Constantin Cantemir l-a invitat la curtea sa pe celebrul profesor grec Ieremia Cacavelas, care l-a educat pe viitorul mare învățat român Dimitrie Cantemir.

Nevoile societății însă i-au determinat pe cei de la cîrma țărilor române, pe înalte fețe bisericești — mitropoliți, episcopi ș.a. — să înființeze școli domnești în

capitalele Iaşi, Bucureşti, în mănăstiri şi chiar în unele centre de ţinuturi şi centre episcopale din Ţara Românească şi Moldova, precum şi gimnazii catolice în oraşele din Transilvania. Academii domneşti sînt întemeiate la Iaşi (1639-1640) pe timpul domniei lui Vasile Lupu (1634-1653) şi la Tîrgovişte (1646 - şcoală greco-latină), pe timpul domniei lui Matei Basarab (1632-1654). Un rol important la întemeierea Academiei slavo-greco-latine de pe lîngă mănăstirea Trei Ierarhi din capitala Moldovei, oraşul Iaşi, l-au jucat mitropoliţii Varlaam al Moldovei şi Petru Movilă al Kievului, care s-au bucurat de susţinerea deplină a lui Vasile Lupu. În aceste instituţii înalte se studia temeinic unele părţi din ciclurile colegiilor iezuite „trivium" şi „cvadrivium": gramatica, retorica, oratorica, limbile greacă, latină şi slavonă, multe discipline teologice între care operele sfinţilor părinţi ai bisericii, muzica religioasă ş. a. O parte dintre acestea erau studiate în limba română. Drept model pentru academiile domneşti din Iaşi şi Tîrgovişte a servit colegiul movilean din Kiev.

În Transilvania, încă pe la 1622, este întemeiat un Colegiu academic la Alba-Iulia. Către sfîrşitul secolului XVII este reorganizată Universitatea de la Cluj sub supravegherea Ordinului iezuiţilor. Locul principal îl ocupă aici teologia şi retorica. O anumită atenţie se acordă în această instituţie de învăţămînt ştiinţelor naturale.

Mai mulţi tineri ieşiţi din şcolile domneşti sau din cele orăşeneşti şi episcopale îşi desăvîrşesc studiile la şcoli superioare din străinătate: Lvov, Constantinopol, Kiev, Roma, Viena etc. Dintre marile personalităţi ale culturii noastre, care şi-au continuat studiile în aceste centre europene, fac parte Gr. Ureche, Petru Movilă, N.

Milescu, C. Cantacuzino Stolnicul, M. Costin, D. Cantemir etc.

Drept modele pentru instituţiile de învăţământ din ţările române din această perioadă au servit unele şcoli, colegii şi chiar universităţi din Europa Centrală şi de Est. Mai ales din secolul XVII în şcolile româneşti se afirmă tot mai puternic limba vorbită de popor. Aici încep tot mai mult să pătrundă multe idei ale ştiinţei europene prin intermediul unor profesori invitaţi, al unor manuale şi cărţi de studii în diverse domenii, dar mai ales al celor umaniste. Această literatură era în cea mai mare parte în limbile greacă şi latină. Pe această cale pătrund de asemenea multe cărţi laice, opere ale autorilor antici şi ale culturii europene. Prin intermediul acestora, precum şi pe alte căi (plecarea la studii în străinătate, legături comerciale, culturale ş.a.) în ţările române pătrund ideile renaşterii europene, ale reformaţiei ş.a. Toate aceste fenomene ne permit să considerăm că secolul XVII a reprezentat un jalon important în dezvoltarea învăţământului românesc sub toate formele sale. Din acest punct de vedere, asemenea şcoli cum ar fi colegiul de la Trei Ierarhi din Iaşi, şcoala greco-latină de la Tîrgovişte pot fi calificate ca instituţii de învăţământ superior medieval din ţările române.

4. Activitatea tipografică

Într-unul din compartimentele precedente am aflat că primele tipografii au apărut în ţările române destul de timpuriu, încă de la începutul secolului XVI. Aceste tiparniţe, adevărate centre de cultură, au jucat un rol

deosebit de important în răspîndirea luminii cărții tipărite, a științei de carte, a cunoștințelor laice în toate țările române, inclusiv în Moldova, care pe atunci încă nu avusese o tipografie.

Pe parcursul secolului XVII activează cu anumite întreruperi tipografii mai întîi în Transilvania: la Sibiu (dintre meșteri menționăm pe Iacob Thilo, Ștefan Jungling și Toha Teutsch, gravor); la Oradea, dintre tipografii din acest centru sînt cunoscuți Szenczi Kertesz, Nicolae Misztotfalusi Kis); la Blaj, Bălgrad (Alba-Iulia). În Țara Românească au funcționat tipografii în secolul XVII la Govora, la Cîmpulung Muscel, la mănăstirea Dealul, la Tîrgoviște, Snagov ș.a. De exemplu, la 1635 celebrul cărturar valah Udrișteă Năsturel compune, în limba slavonă, primele versuri dedicate stemei Țării Românești și domnilor Basarabi. Ele vor fi incluse și vor apărea în *Molitvenicul slavonesc* tipărit la Cîmpulung Muscel. În 1640 apare prima carte tipărită în limba română în Țara Românească. Este vorba de *Pravila bisericească,* tradusă de călugărul Mihail Moxa din limba slavonă, iar apoi tipărită la mănăstirea Govora. Tot în Țara Românească, în 1645 a fost tipărită, după cum admit unii cercetători, la mănăstirea Dealul *Cartea care se cheamă răspunsul împotriva catihismului calvinesc,* scrisă de mitropolitul Moldovei și Sucevei Varlaam. La Tîrgoviște în anul 1652 este tipărită cartea *Îndreptarea legii.*

Cît privește Moldova, cartea tipărită devine tot mai cunoscută aici mai ales pe parcursul secolului XVI și era adusă încoace în primul rînd din Transilvania și Țara Românească, iar mai tîrziu capătă răspîndire aici cărți din Ucraina și Rusia. Prima tipografie pe terito-

riul Ţării Moldovei a început să funcţioneze pe timpul domniei lui Vasile Lupu, din anul 1642. Această tiparniţă a fost instalată în incinta mănăstirii Trei Ierarhi din Iaşi din grija şi cu sprijinul direct al mitropoliţilor Petru Modvilă al Kievului şi Varlaam al Moldovei. Deşi această primă tipografie din Moldova nu a funcţionat decît cîţiva ani, totuşi de sub teascurile ei au ieşit cîteva tipărituri cu adevărat celebre, care au avut o largă circulaţie nu numai în Moldova, ci şi în toate ţinuturile locuite de români. Dintre acestea trebuie menţionată în primul rînd vestita *Carte românească de învăţătură dumenecile preste an şi la praznice împărăteşti şi la sfenţii mari cu zisa şi cu toatî cheltuiala lui Vasile voievodul şi domnul Ţării Moldovei din multe scripturi tălmăcitî din limba slavonească pre limba românească de Varlaam Mitropolitul de Ţara Moldovei. În tiparul domnesc în Iaşi în mănăstirea a Trei Svetitelei de la Hristos 1643. Cartea românească de învăţătură* sau *Cazania,* cum era de obicei numită la noi această lucrare mai ales pentru a camufla şi a face să dăm uitării adevărurile fundamentale despre limba noastră, şi în primul rînd aceea că este românească, şi că era adresată „către toată seminţia românească", deci către întreg poporul român, devenind cu adevărat una dintre cele mai răspîndite tipărituri româneşti în secolele XVI-XVIII. Cartea este de format mare într-o doime de coală şi reprezintă un veritabil monument de cultură, care numără peste o mie de pagini şi a jucat un mare rol nu numai la oficierea liturghiei, slujbei religioase în limba maternă, ci şi la procesul de unificare şi dezvoltare a limbii române literare. Tot în această tipografie vede lumina în 1646 încă o mare lucrare, de astă dată cu caracter juridic

Cartea românească de învățătură de la pravilele împărătești și de la alte județe, cel dintîi cod de legi tipărit în limba română și în același timp unul din primele coduri de legi în limba națională din întreaga Europă. Ea a căpătat răspîndire sub denumirea de *Pravila lui Vasile Lupu.*

O altă tipografie este fondată în Moldova din inițiativa unui alt mare cărturar moldovean, mitropolitul Dosoftei, în a doua jumătate a secolului XVII. Dintre cele mai valoroase ediții ale acestei tipografii face parte *Liturghierul* de la 1679, *Molitvenicul de-nțeles,* Iași (1681), *Parimiile peste an,* Iași (1683).

Dintre alte importante cărți care au văzut lumina tiparului în țările române în ultimele decenii ale secolului XVII face parte și celebra operă a lui Dimitrie Cantemir *Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea sau județul sufletului cu trupul,* lucrare care a apărut la Iași în 1698 în două limbi, în română și greacă. Dintre cele mai semnificative evenimente din același domeniu fac parte tipărirea la București în 1688 a *Bibliei* în limba română și pe la 1700 la Snagov (Țara Românească) de către Antim Avireanul a cunoscutei opere medievale *Floarea darurilor.*

Cărțile tipărite în această perioadă în țările române erau în limbile română, slavonă, greacă ș.a., și aveau o largă circulație în tot spațiul geografic populat de români, trecînd fără dificultate hotarele existente. De exemplu, *Cartea românească de învățătură* a lui Varlaam a avut o largă răspîndire nu numai în Moldova unde fusese tipărită, ci și în Țara Românească și mai cu seamă în Transilvania, unde a fost identificat un mare număr de exemplare. *Evanghelia* tipărită la București

în 1682 a fost regăsită în zeci de localități transilvănene și bănățene, pătrunzînd într-un anumit număr și în Moldova. Unul din exemplare era în posesia Cantemireștilor, iar altul în cea a mitropolitului Dosoftei. Mai multe cărți tipărite în țările române se adresau și altor popoare, mai ales celor de limbă slavă. *Psaltirea* de la Govora (Muntenia) din 1637 a fost tipărită și spre folosul bulgarilor și sîrbilor. La mănăstirea Cetățuia de lîngă Iași se tipărește la 1682 prima carte în limba neogreacă, fiind adresată în primul rînd grecilor din Imperiul otoman cărora le era interzisă tipărirea cărților.

Tiparul a jucat în secolul XVII un rol important în dezvoltarea culturii și a limbii literare românești, în înlocuirea treptată a limbii slavone prin cea vorbită de popor, în răspîndirea cunoștințelor laice, în efectuarea unor legături mai strînse cu alte țări, în răspîndirea unor opere cărturărești de valoare europeană în țările române.

5. Literatura religioasă

În secolul XVII în țările române cultura în mare parte continua să păstreze un caracter religios ca urmare a dominației covîrșitoare a bisericii creștine în atmosfera ideologică și spirituală a timpului. Fenomenul s-a manifestat după cum am arătat mai sus în mai multe domenii de activitate: artistică, cărturărească și culturală în general, arhitectură, pictură murală, iconografie, broderie, în arta cărții manuscrise și tipărite. Majoritatea cărților aflate în circulație, din bibliotecile mănăstirești, din colecțiile personale ale unor domni,

boieri, oameni de cultură, dascăli avea un conținut religios. Mai cu seamă în secolul XVII în țările române, prin efortul comun al unor mari cărturari, au fost traduse și tipărite mari opere de cultură cărturărească religioasă. Astfel, vestitul mitropolit al Moldovei Varlaam traduce, fiind foarte tînăr, lucrarea cu profund caracter religios *Scara* de Ioan Sinaitul (1610), iar mai tîrziu tălmăcește și editează celebra *Carte românească de învățătură* (Iași, 1643) menționată mai sus, carte ce urma să servească la oficierea slujbelor religioase în calitate de predici. Mitropolitul Transilvaniei, Simion Ștefan, traduce din limba greacă și tipărește în 1648, la Alba-Iulia, *Noul Testament.* Este semnificativ faptul că în prefețele acestor tipărituri se arată că ele sînt făcute pentru toată seminția (poporul - A.E.) românească, pentru ca cele scrise să fie înțelese de românii de pretutindeni.

Tot mitropolitul Varlaam scrie și publică lucrarea de polemică religioasă (teologică) *Cartea care se cheamă răspunsul împotriva catihismului calvinesc* (1644). Un șir de opere cu caracter ecleziastic a scris și a publicat în prima jumătate a secolului XVII Petru Movilă (1596-1647), marele om de cultură român, mitropolitul Kievului. Dintre acestea face parte lucrarea cu caracter dogmatic *Mărturisirea ortodoxă,* ulterior tipărită în mai multe țări europene.

În 1673 mitropolitul Moldovei Dosoftei își publică cunoscuta operă *Psaltirea în versuri,* prima mare lucrare versificată în limba română.

În 1688 la București vede lumina tiparului cartea de căpătîi a creștinilor, *Biblia,* care a fost tradusă din greceşte în românește, după unii istorici, de frații Radu și

Şerban Greceanu din Ţara Românească şi cu concursul direct al marelui cărturar din Moldova N. Milescu Spătarul pînă la plecarea acestuia în Rusia în 1671.

Aceste lucrări de cultură ecleziastică reprezintă în acelaşi timp şi valoroase monumente ale literaturii şi limbii literare româneşti în plin proces de formare în această epocă. Prin circulaţia şi utilizarea lor largă în toate ţările române, fie în manuscrise, fie tipărite, ele au contribuit în mare măsură la consolidarea unităţii culturale şi spirituale a poporului român, la unificarea normelor literare ale limbii române.

Tot în această perioadă se ctitoresc noi mănăstiri: Secu (1602) de către Nistor Ureche, tatăl lui Grigore Ureche, cronicarul; Dragirna, cu o biserică mare, de către vestitul cărturar şi mitropolit al Moldovei Anastasie Crimca (Crimcovici) (1609), la înălţarea căreia sînt introduse forme decorative de origine caucaziană. Matei Basarab, domnul Ţării Româneşti, construieşte mănăstirea Căldăruşani. Tot în această perioadă (1639) s-a terminat construcţia bisericii Trei Ierarhi din Iaşi, ctitorie a lui Vasile Lupu, monument de o frumuseţe unicală, cu faţadele îmbrăcate într-un decor de piatră sculptată. Hatmanul Moldovei Gavril construieşte mănăstirea Agapia ş.a. Toate aceste lăcaşe monastice au devenit mari centre de cultură românească pe lîngă care s-au format şi au activat mulţi cărturari pe întreg parcursul secolelor XVII şi XVIII.

6. Literatura laică

Secolul XVII reprezintă o perioadă aparte în întreaga cultură românească, mai ales în istoria literaturii laice româneşti din evul mediu. În această epocă şi-a desfăşurat activitatea o întreagă pleiadă de personalităţi remarcabile ale culturii româneşti. Acea mare ascensiune pe care a cunoscut-o cultura românească, literatura laică în special, în acest veac de mari realizări, îşi are explicaţia în dezvoltarea firească de mai departe a însăşi culturii româneşti în general în contextul şi în condiţiile stabilirii unor legături mult mai largi cu marile culturi europene de atunci, cu cea poloneză în special; în triumful limbii literare române în cultura scrisă, în răspîndirea mai largă a cărţii tipărite, precum şi în influenţa mai puternică a curentelor umaniste şi renascentiste din ţările Europei Centrale şi din Polonia.

O mare dezvoltare a căpătat literatura laică prin apariţia unui şir de lucrădi istoriografice mari, pînze cronicăreşti în limba română. Căci, spre deosebire de epoca precedentă, marea majoritate a oamenilor de cultură, cronicarii în primul rînd, scriu în limba română. Remarcabile personalităţi a dat literaturii româneşti în acest secol Ţara Moldovei. În anii '40 ai secolului XVII Grigore Ureche (1590-1647), mare boier şi înalt dregător la curte, care şi-a făcut studiile prin şcolile poloneze ale timpului, a alcătuit prima lucrare cronicărească cunoscută în limba română: *Letopiseţul Ţării Moldovei.* Această nemuritoare operă cuprinde istoria principatului în context general românesc şi chiar european de la constituire pe la mijlocul secolului XIV pînă în 1594, dată la care cronica se întrerupe brusc. Cea mai mare

parte a volumului lucrării este rezervată glorioasei epoci de domnia a lui Ştefan cel Mare (1457-1504).

Letopiseţul lui Grigore Ureche este continuat în a doua jumătate a secolului de Miron Costin (1633-1691) printr-o altă tot atît de interesantă şi valoroasă lucrare istorică: *Letopiseţul Ţării Moldovei,* din 1595 pînă în anul 1661. Locul central în această cronică îl ocupă perioada de domnie a unuia dintre cei mai luminaţi voievozi moldoveni Vasile Lupu (1634-1653). Tot lui Miron Costin îi aparţine o altă lucrare istorică de mare importanţă pentru întreaga cultură medievală românească: *De neamul moldovenilor din ce ţară au ieşit strămoşii lor,* în care cărturarul nostru demonstrează cu mare putere de convingere originea romană a poporului român, continuitatea şi unitatea sa de limbă şi tradiţii în vatra străvechii Dacii. La fel ca şi Grigore Ureche, Miron Costin a fost un mare boier cu multă carte şi cu înalte funcţii la curtea domnească. Operele lor sînt pătrunse de nelinişte pentru soarta ţării în condiţiile stăpînirii otomane.

În acelaşi timp o serie de importante lucrări cu caracter istoriografic sînt alcătuite în această perioadă în Muntenia. Dintre acestea trebuie menţionate două mari compilaţii: *Letopiseţul cantacuzinesc* şi *Istoriile domnilor Ţării Româneşti.* Istoricii presupun că cea dintîi a fost scrisă de Stoica Ludescu, reprezentînd o amplă compilaţie după cronicile marilor boieri Cantacuzini. Cea de-a doua lucrare, mai largă şi mai bine documentată decît prima, este scrisă de cunoscutul cărturar Radu Popescu. Ea cuprinde evenimentele de la *Descălecatul* lui Negru Vodă pînă la sfîrşitul domniei lui Şerban Cantacuzino (1678-1688). Trebuie men-

ţionat şi faptul că pe la 1620 călugărul Mihail Moxa alcătuieşte primul cronograf (un fel de istorie universală scrisă în evul mediu în ţările europene şi care de obicei începea descrierea evenimentelor „de la facerea lumii") în limba română pînă la 1489. Toţi aceşti mari cronicari şi istorici au un orizont cognitiv şi ştiinţific deosebit de larg. De rînd cu descrierea principalelor evenimente interne, a vieţii şi a activităţii politice a domnilor din cele două ţări, cronicarii români fac încercări remarcabile de încadrare a istoriei poporului român în aceea a popoarelor din sud-estul, estul şi centrul Europei, fac referiri frecvente la evenimentele din Imperiul otoman, Polonia, Ungaria, Rusia şi alte ţări. Aceste lucrări sînt scrise într-o frumoasă şi curgătoare limbă românească şi au jucat ulterior un mare rol în epoca modernă în dezvoltarea literaturii şi culturii noastre scrise în general, în procesul de deşteptare a conştiinţei unităţii etnice, de limbă, cultură şi tradiţii ale poporului român.

În Transilvania în secolul XVII au fost scrise cîteva cronici în limbile germană şi maghiară, care reflectau evenimentele principale prin care a trecut această ţară românească în evul mediu. Istoriografia în limba română din Transilvania este reprezentată de cronica protopopului Vasile din Şcheii Braşovului, cuprinzînd date din anii 1392-1633. Spre sfîrşitul veacului, se adaugă *Cronica* lui Gheorghe Brancovici, care cuprinde ştiri despre trecutul poporului român de la origini pînă la sfîrşitul secolului XVII.

Unii mari cărturari români din această epocă se afirmă prin operele lor cărturăreşti şi în alte ţări, contribuind la studierea istoriei şi civilizaţiei altor po-

poare. Acest lucru îl face cu deosebit succes Nicolae Milescu Spătaru (1636-1707), care se trăgea dintr-o familie de boieri moldoveni. Ca înalt funcționar al Departamentului Soliilor Rusiei Moscovite, el a scris un șir de lucrări cu caracter informativ și descriptiv privind Siberia și China, un număr mare de alte lucrări cu caracter filozofic, istoric ș.a.

Secolul XVII a constituit o etapă deosebit de importantă în dezvoltarea literaturii românești. Mai cu seamă din această perioadă literatura laică a început să aibă o pondere tot mai mare în cultura și civilizația românească în general.

7. Literatura juridică

Pe parcursul evului mediu românii își reglementau relațiile juridice, de proprietate ș.a. prin intermediul unei totalități de obiceiuri și tradiții populare orale, care s-au cristalizat de-a lungul secolelor, fiind denumite „obiceiul pământului", iar în literatura de specialitate, dreptul consuetudinar, care au precumpănit în Țările Române aproape pînă în epoca modernă. În același timp, din secolul XV în Țara Românească și Moldova a început să se răspîndească și literatura juridică bizantină prin intermediul traducerilor sud-slave. Din această perioadă datează cele mai vechi copii slavone ale traducerilor unor coduri de legislație bizantină bisericească, numite nomocanoane. Însă de cea mai mare răspîndire s-au bucurat în această perioadă traducerile codului bizantin, cunoscut sub denumirea de *Sintagma* lui Matei Vlastares, care în afară de mulțimea de legi a

dreptului bisericesc, includea şi unele norme ale dreptului civil şi penal, avînd la bază monumentala codificare a lui Iustinian şi a descendenţilor săi. Încă în 1444 la mănăstirea Bistriţa din Ţara Românească este copiat un codex în limba slavonă cu conţinut juridic, care cuprinde un şir de valoroase monumente juridice din sudul Dunării, dintre care menţionăm *Sintagma* lui Matei Vlastares, *Cartea de judecată* a celebrului împărat bizantin Iustinian şi a despotului Serbiei Ştefan Duşan din anii 1349 şi 1354. Cîţiva ani mai tîrziu, în 1451, din porunca domnitorului Valahiei Vladislav al II-lea (1447-1448; 1448-1456) este copiată de grămăticul Dragomir, la Tîrgovişte, o altă culegere de legi. Trebuie menţionată în acest context şi varianta manuscrisă a *Sintagmei,* făcută de cronicarul moldovean Macarie în 1561 la rugămintea ţarului Ivan al IV-lea al Rusiei Moscovite. Comanda în cauză poate fi un serios indice că acest monument juridic era cunoscut în Moldova ceva mai înainte. Din ultimele decenii ale secolului XVI datează primele încercări ale cărturarilor moldoveni de a traduce diverse coduri de legi romano-bizantine. Astfel, este cunoscută *Pravila ritorului Lucaci* din 1581 (Moldova). Traducerea a fost făcută din limba slavonă, păstrîndu-se pînă azi un manuscris bilingv slavo-român al operei. În 1632 logofătul Eustratie a tradus din limba greacă *Pravila aleasă,* o voluminoasă selecţie-compilaţie de legi ale codului civil şi penal. Puţin mai tîrziu a fost alcătuită şi o „pravilă" specială, avînd la bază tratatele lui Matei Vlastares şi Armenopol, precum şi extrase din tratatul juridic al italianului P. Farinazzi (1554-1618) şi care pe lîngă normele canonice şi practice religioase, conţinea reguli privitoare la căsăto-

rie, divorţ, moştenire, judecăţi, construcţii, lucrări agricole ş.a. Această lucrare a fost de asemenea tradusă de Eustratie Logofătul. În 1646 traducerea sub denumirea de *Carte românească de învăţătură la pravilele împărăteşti şi de la alte jiudeţe...* (numită şi *Pravila lui Vasile Lupu*) a fost editată la Iaşi, fiind primul monument de literatură juridică editat în Moldova. În Ţara Românească călugărul Mihail Moxa traduce în 1640 *Pravila bisericească* din limba slavonă în cea română, care ulterior a fost tipărită la mănăstirea Govora. Codul de legi *Carte românească de învăţătură,* care a văzut lumina tiparului la Iaşi în 1646, a fost urmat în 1652 în Ţara Românească de un alt cod de legi în limba română, care a fost tipărit la Tîrgovişte sub denumirea de *Îndreptarea legii,* fiind tradus de Daniil Andrei Panonianul (Ardeleanul). În anul 1653 apare colecţia de legi *Approbatae Constitutiones* în Transilvania.

Astfel, vedem că pe parcursul secolului XVII legile scrise îşi fac tot mai frecvent apariţia în practica juridică din ţările române, iar „legile", obiceiurile juridice orale „obiceiul pămîntului" sînt înlocuite destul de frecvent prin codurile de legi scrise. Dar dacă în secolele XV-XVI ele erau în limba slavonă şi răspîndite în copii manuscrise, în secolul XVII acestea nu numai că sînt traduse în limba română, ci şi sînt tipărite, atît în Moldova, cît şi în Ţara Românească, avînd pe această cale o răspîndire mult mai largă. Aceste pravile, şi mai cu seamă cele tipărite au îndeplinit şi rolul de cărţi de învăţătură, manuale pentru cei ce urmau să le aplice. Să ne amintim în acest sens de celebra *Carte românească de învăţătură... (Pravila lui Vasile Lupu),* care a fost utilizată probabil şi ca manual la Colegiul de la Trei

Ierarhi. Dintre pravilele care au circulat în evul mediu în țările române cercetătorii disting legile laice sau „pravilele ceale mirenești" și „pravila bisericii", adică de drept canonic. În practica juridică din această perioadă au fost utilizate atît obiceiuri juridice nescrise, cît și legi scrise.

8. Cărțile populare de înțelepciune

Paralel cu creația populară orală, cu literatura și cultura creștină în general, cu scrierile cronicărești și juridice, un rol important în formarea și menținerea unei efervescente atmosfere spirituale și culturale în aprofundarea universului spiritual în țările române în veacul de mijloc l-au jucat așa-numitele cărți de înțelepciune.

Cărțile de înțelepciune sau romanele populare sînt opere de largă circulație universală avînd răspîndire la început mai multe secole la rînd în manuscris, apoi și pe calea tiparului într-un vast areal istorico-cultural, ce se întindea pe o bună parte a continentului asiatic (India, lumea arabă, Orientul Apropiat și întregul spațiu european de la Atlantic pînă la Urali). Ele reflectau credințele, gîndurile și năzuințele unor pături dintre cele mai largi, fiind scrise în spiritul înțelepciunii populare și pe înțelesul poporului. Cărțile de înțelepciune se apropie de creațiile folclorice prin originea, caracterul lor popular și anonim, deși autorii unora sînt cunoscuți, deosebindu-se însă prin faptul că nu sînt orale, ci scrise, reprezentînd astfel în mare parte creații individuale și nu colective. Cărțile populare se deosebesc

însă și de operele literare culte, deoarece nu au o formă fixă. Provenind, de cele mai multe ori, din Orientul antic și din Occidentul medieval, cărțile populare au fost adaptate la condițiile timpului și locului, căpătînd la fiecare popor un pronunțat colorit național. Deja în secolele XIV-XVI în Țara Românească și Moldova au pătruns mai multe opere cu conținut religios (apocrife, *Apocalipsul, Viețile sfinților* ș.a.). Concepția mistico-religioasă a continuat să predomine și în cărțile populare, care au pătruns și s-au încadrat în cultura românească în secolele XVI-XVII: *Fiziologul,* cărțile de prevestire *Rojdanicul, Gromovnicul, Trepetnicul,* romanele moralizatoare *Varlaam și Iosif, Archirie și Anadan,* precum și cele pseudoistorice *Alexandria, Istoria Troadei.* În a doua jumătate a secolului XVII, cînd orîndiurea feudală începe să se destrame iar influența bisericii începe să scadă, în țările române capătă răspîndire cărțile populare laice, în special romanele orientale *Sindipa, Halima,* romanele cavalerești-erotice *Etiopica, Eroticritul, Imberie și Margarona, Istoria viteazului Pometianu...* precum și cărțile satirice *Esopia* și *Viața lui Bertoldo.* Caracterizîndu-se prin simplitatea narațiunii, umorul naiv și subiectul lor captivant, cărțile populare instruiau cititorul, îi cultivau gustul cititului, comunicîndu-i acestuia întîmplări istorice, mituri antice, maxime și proverbe, credințe și obiceiuri ale diferitelor popoare, lărgindu-i pe această cale orizontul informațional și cognitiv.

Deși cărțile populare s-au răspîndit în țările române în temei pe cale manuscrisă, la început în limba slavonă, apoi, fiind traduse, s-au bucurat de o largă circulație în mare parte și pe cale orală, fiind povestite și

repovestite de popor, întreţeşîndu-se deseori cu creaţia populară orală din partea locului. Cărţile populare de înţelepciune au contribuit la îmbogăţirea lexicului şi mijloacelor de exprimare artistică ale limbii, contribuind astfel la dezvoltarea literaturii şi culturii româneşti pe parcursul întregii perioade respective.

9. Artele

Sub semnul transformărilor are loc în secolul XVII şi dezvoltarea artelor în ţările române. Aceasta se referă mai cu seamă la monumentele de arhitectură, domeniu în care s-a manifestat din plin talentul poporului român. Tot mai evidente sînt în această perioadă influenţele reciproce dintre cele trei ţări româneşti. În arta arhitecturală bisericească, laică din secolul XVII în ţările române se constată o continuare directă în proporţii şi nivel valoric sporit în comparaţie cu secolele XV-XVI. Totodată, sînt remarcabile unele împrumuturi de elemente din monumentele arhitectonice ale unor meşteri arhitecţi şi pietrari, a prezenţei unor stiluri de înalt nivel european, cum a fost cel al Renaşterii şi al Barocului european, precum şi influenţe caucaziene şi orientale. Se disting în această privinţă mai ales biserica Trei Ierarhi din Iaşi, ctitorie a lui Vasile Lupu (construită în anii 1636-1639) şi biserica Golia din acelaşi oraş, apoi mănăstirea de la Cotroceni, ctitoria domnului Ţării Româneşti Şerban Cantacuzino, şi biserica mănăstirii Hurezu, ctitoria altui domn muntean Constantin Brîncoveanu, în stilul caracteristic numit „brîncovenesc". În secolul XVII în desvoltarea arhitec-

turii ecleziastice continuă să se manifeste majoritatea tipurilor arhitectonice din etapele precedente. Tot mai des fațadele bisericilor și mănăstirilor sînt împărțite în două printr-un brîu median (în Moldova acest element arhitectonic a fost preluat din Muntenia) și ornate cu panouri dreptunghiulare sau cu arcade. În Țara Românească cele mai semnificative monumente de arhitectură se datorează domniei lui Matei Basarab, care a restaurat sau a construit 45 de ctitorii: mănăstirile Arnota, Bradu, Căldărușeni ș.a. și a lui Constantin Brîncoveanu: Hurezu, Potlogi, Bunoveni ș.a. Concomitent se cristalizează vestitul stil brîncovenesc din Țara Românească, stil care se distinge prin bogăția și frumusețea deosebită a ornamentelor, a liniilor arhitectonice. Tot în secolul XVII în Moldova sînt înălțate valoroase monumente de arhitectură ecleziastică, datorate în primul rînd sprijinului acordat de domnitorii Miron Barnovschi și Vasile Lupu, mănăstirile și bisericile Trei Ierarhi, menționată mai sus, Copou-Iași, Șerbești, Chilia, Orhei ș.a. Din secolul XVII au ajuns pînă în zilele noastre un șir de monumente de arhitectură religioasă și laică. Astfel, din secolele XVI-XVII s-au păstrat cîteva case domnești sau egumenești din incinta unor mănăstiri la Slatina, Moldovița, Cetățuia (în Moldova), Mănăstirea Dintr-un-Lemn, Plumbuita, Brebu (în Țara Românească). S-au păstrat și cîteva case boierești la Șerbești, Herești ș.a. (Valahia). Ultima era proprietatea cunoscutului cărturar Udriște Năsturel, cu fațada de piatră, chenare și portal în stilul Renașterii tîrzii. În secolele XVI-XVII în Transilvania se construiesc castele fortificate pentru nobilimea maghiară — la Făgăraș, Bonțida, Ierunt ș.a. În unele din acestea este

predominant confortul. Se întîlnesc și case mai mici ale nobilimii, numite „curți", la Gornești, Dumbrăvioara ș.a., cu puține ornamente.

Din secolul XVII au rămas puține mărturii ale locuințelor orășenești, cum ar fi așa-zisa Casă Dosoftei din centrul Iașului, a unui ban din Sibiu, a unui alt ban de la Mediaș. Pentru arta arhitecturală din prima jumătate a secolului mai reprezentative sînt Curtea domnească din Iași a lui Vasile Lupu, Castelul din Cetatea de Baltă (Transilvania) ș.a. În a doua jumătate a secolului XVII arhitectura civilă ajunge la realizări artistice de valoare remarcabilă. Drept exemplu pot servi palatele brîncovenești de la Potlogi și de la Mogoșoaia cu elemente arhitecturale orientale și cu cerdacuri, fiind totodată un amestec de forme ale Renașterii și ale barocului arhitectural european. Foișoare ce amintesc unele elemente ale unor palate italiene apar la unele castele din Transilvania cum e cel de la Bonțida (lîngă Cluj-Napoca) și Ierunt (lîngă Tîrgu-Mureș).

În aceeași perioadă continuă să fie productive sub raport valoric și alte domenii de creație; pictura, mai cu seamă cea religioasă, manuscrisele miniate, căci cu toate progresele tipografiilor, copierea și ornamentarea cărților continuă și în această perioadă. Deosebit de puternic s-a manifestat în primele decenii ale secolului XVII centrul cărturăresc de la mănăstirea Dragomirna (Moldova) sub conducerea lui Anastasie Crimca. Tot din această perioadă s-au păstrat mai multe icoane care reprezintă o mare valoare artistică pentru istoria culturii românești.

Un alt domeniu de activitate artistică ce continuă tradițiile din epocile precedente este broderia. Încă din

secolul XVI în broderia Moldovei capătă o pondere tot mai mare ornamentele vegetale şi geometrice, realizate cu o mare varietate de culori. Un deosebit interes îl reprezintă vălurile brodate de înmormîntare ale domnilor Ieremia şi Simion Movilă, precum şi cel al Tudoscăi, soţia lui Vasile Lupu. Numai acest domnitor dăruieşte mănăstirii sale de la Trei Ierarhi opt broderii lucrate pe catifea verde şi vişinie, cu mult fir de aur, argint şi mătase colorată, cu ornamente pronunţate. Interesante opere de broderie din secolul XVII găsim şi în Ţara Românească. Dintre acestea fac parte epitaful dăruit de Constantin Brîncoveanu mănăstirii Tismana, diferite dvere cu stema Munteniei, pe fond de catifea vişinie ş.a.

Cît priveşte pictura, în primul rînd cea religioasă, în Ţara Românească creşte, cu cît înaintăm în veacul XVII, numărul meşterilor băştinaşi, iar în arta zugravilor pătrunde şi se impune puternic un mod de a vedea românesc. Pictura murală devine mai decorativă, cu motive ornamentale, florale şi vegetale; apar elemente folclorice: costume locale, instrumente de muncă, instrumente muzicale, dansuri populare ş.a. Într-un şir de biserici ca cele de la Mărgineni, Măgureni ş.a. se afirmă talentul viguros de portretist al familiilor ctitorilor şi de autoportretist al unui pictor muntean din secolul XVII: Pîrvu Mutul. În Moldova în această perioadă pe fundalul declinului puterii statului, pictura murală începe să reflecte o stare de spirit tot mai îndoielnică, temele eroice de altă dată sînt înlocuite cu teme de meditaţie religioasă. În linii mari începe o decădere rapidă a picturii medievale. În Moldova acest fenomen este mai accentuat decît în Ţara Românească.

Luat în ansamblu, secolul XVII a intrat totuşi în istoria culturii româneşti ca o perioadă cu multă lumină şi putere de exprimare care a dat poporului român personalităţi de prim rang de nivel valoric european. Astfel, ea a reprezentat o importantă etapă în dezvoltarea învăţământului, literaturii, tiparului, a diferitelor activităţi artistice din ţările române, activităţi care au fost puse în condiţii tot mai dificile, ca urmare a intensificării stăpînirii şi exploatării străine.

10. Renaştere şi umanism în ţările române

Renaşterea ca fenomen epocal în dezvoltarea culturii şi civilizaţiei europene a apărut la început în Italia (sec. XIV), Franţa, Ţările de Jos, Spania (sec. XV), Germania, Polonia (sec. XV-XVI). Ea reprezenta una din formele de vîrf ale dezvoltării societăţii medievale şi a avut drept rezultat succese de importanţă crucială pentru Europa şi întreaga lume.

Renaşterea reprezenta o reacţie, o atitudine nouă a unor noi pături sociale orăşeneşti, de fapt a burgheziei în proces de formare la monotonia, ascetismul, scolastica şi mentalitatea medievală feudală. Dintre trăsăturile caracteristice principale ale renaşterii cercetătorii evidenţiază trezirea interesului faţă de valorile culturii şi civilizaţiei antice, greco-romane, revenirea la valorile cotidiene ale vieţii umane, repunerea în centrul evoluţiei istorice a omului cu toate drepturile sale.

Renaşterea vest-europeană a adus omenirea în pragul unor mari descoperiri geografice, a unor mari realizări în ştiinţă şi tehnică (construcţii navale, tehnică

militară, cartografie, astronomie, tehnică, medicină ş.a.), a inventării tiparului şi a răspîndirii cărţii tipărite, iar odată cu ea a răspîndirii mult mai rapide a noilor viziuni despre om, natură şi univers, care în totalitatea lor au accelerat cu mult dezvoltarea ştiinţei şi a societăţii umane în general. Epoca renaşterii europene (XIV-XVI) s-a soldat cu realizări epocale în dezvoltarea artelor, arhitecturii, literaturii, muzicii, învăţămîntului ş.a. Ea a lansat personalităţi de prin rang în ştiinţa şi cultura mondială, personalităţi pe care posteritatea le-a definit ca titani ai Renaşterii.

Una din principalele valenţe ale Renaşterii este Umanismul, care spre deosebire de învăţătura scolastică a proclamat prin opere de artă, literatură şi cultură libertatea personalităţii umane şi a contribuit la răspîndirea valorilor culturale antice şi a ştiinţei.

Timp de cîteva secole (chiar pînă în prezent) Renaşterea ca epocă crucială culturală a exercitat o influenţă puternică asupra Europei şi chiar a întregii lumi, ducînd pe această cale la apariţia unor procese şi personalităţi importante în istoria culturii multor popoare. Epoca renascentistă şi postrenascentistă vest-europeană a exercitat o anumită influenţă şi asupra ţărilor române. Însă fenomenele precum şi urmările lor au fost cu mult diminuate, deoarece aceasta a coincis cronologic cu apogeul expansiunii otomane în Europa de Sud-Est şi Centrală. Cele mai timpurii elemente renascentiste în spaţiul românesc ca urmare a influenţelor venite din apus (prin intermediul Ungariei) specialiştii le constată în Transilvania. Drept exemplu concret pot servi unele edificii ecleziastice şi civile din oraşele Braşov, Hunedoara ş.a. Umanismul ca formă de mani-

festare a spiritului renascentist își face cale în Transilvania atît prin intermediul unor tineri care plecau la studii în universitățile din Italia, Germania, Austria, cît și al unor misionari creștini, diplomați, negustori ș.a. Ei aduceau cu sine suflul transformărilor renascentiste, cărți și idei cu conținut umanist. Dintre cele mai vechi centre umaniste din Transilvania sînt cele din Oradea, Alba-Iulia, Brașov ș.a. Ele s-au format pe lîngă curțile episcopale din aceste localități. Cele mai reprezentative personalități ale umanismului transilvănean sînt Andrei Școlari (1409-1426), Ladislau Gereb (1475-1501), Nicolaus Olahus[2], Iohannes Honterus[3] ș.a. Pe parcursul secolelor XV-XVI ei au desfășurat o vastă activitate culturală cu un profund caracter umanist: deschideau școli, biblioteci, organizau tipografii, colecționau monumente arheologice (statui, inscripții, monede ș.a.) de origine antică și traduceau lucrări literare, politice și istorice, făceau observații asupra fenomenelor naturale și a boltei cerești, alcătuiau descrieri și hărți geografice, traduceau și răspîndeau ideile reformei religioase ș.a. Multe din lucrările umaniștilor transilvăneni, sași, maghiari și români au căpătat în această perioadă o largă răspîndire în Europa prin intermediul tiparului. Ei erau oameni de o vastă cultură, călătorind și menținînd legături cu importante centre și personalități ale culturii europene. Treptat, ideile umaniste din Transilvania și Polonia au căpătat răspîndire în Moldova și Țara Românească[4].

---

[2] Despre activitatea lui N. Olahus vezi în cap. IV, 5.

[3] Ibidem, 6.

[4] *Istoria României*, vol. II, București, 1962, p. 654-701.

Aşadar Renaşterea şi Umanismul au inclus destul de timpuriu în orbita lor de influenţă, de răspîndire şi chiar de manifestare şi societatea românească din spaţiul intracarpatic. Acţiunile legate de aceste fenomene culturale majore au atins apogeul în secolul XVI. Cît priveşte Moldova şi Ţara Românească, pot fi identificate în aceeaşi perioadă doar unele elemente de tip renascentist-umanist, cum ar fi răspîndirea tot mai largă a scrisului în limba populară vorbită şi creşterea importanţei elementelor cauzale şi logice în diferite domenii de activitate culturală. Fenomenul a căpătat profiluri concrete prin operele unor mari umanişti români din această epocă, cum ar fi I. Honterus, N. Olahus, diaconul Coresi, Varlaam, M. Costin ş. a., prin celebrele monumente de artă arhitectonică din epoca lui Vasile Lupu şi Matei Basarab.

Cercetătorul Gheorghe Bobână consideră că primele elemente prerenascentiste apar în cultura Ţării Moldovei încă în prima jumătate a secolului XV. Acestea pot fi identificate în operele cărturăreşti ale lui Grigore Ţamblac şi Gavril Uric[5]. Acelaşi autor consideră că astfel de activităţi culturale cum ar fi înflorirea artei cărţii manuscrise în epoca lui Ştefan cel Mare, apariţia istoriografiei medievale în aceeaşi perioadă şi dezvoltarea lor în secolul XVI sînt de fapt elemente ce ţin de epoca prerenascentistă care durează în Moldova aproape două secole[6].

---

[5] Г.Е. Бобынэ, *Гуманизм в философской и общественной мысли Молдавии в XVII - нач. XVIII в.*, Кишинев, 1988, с. 36.

[6] Ibidem, p. 37-43.

După opinia noastră, trebuie pusă la îndoială părerea cercetătorilor conform căreia se căuta să fie identificată Renașterea în Moldova și Țara Românească sau anumite fenomene aparte caracteristice Renașterii clasice în aceeași perioadă (sec. XV-XVI) cu Italia ori cu alte țări din Europa Occidentală. Or, e bine știut faptul că diferite regiuni ale Europei, diferite țări și popoare în epoca medievală la fel ca și în alte perioade ale istoriei în dependență de condițiile concrete se dezvoltau asincronic. Diversitatea în această privință e și mai mare dacă încercăm să comparăm diferite grupuri de țări europene sub aspectul dezvoltării economiei, culturii ș.a. Probabil, Renașterea ca fenomen cultural legat într-o măsură sau alta de economie, de alte împrejurări nu poate și nici nu a putut fi în realitate sincronică în toate țările și sub toate aspectele, deoarece nici celelalte fenomene de ordin economic și politic nu s-au manifestat concomitent. În afară de aceasta, dacă în Italia, în Polonia, în alte țări Renașterea culturală s-a manifestat pe baza apariției și dezvoltării unor elemente destul de pronunțat burgheze, a activizării unor anumite pături orășenești, la noi, în condițiile perpetuării și conservării relațiilor medievale, a stării de lucruri proprii acestora, ca urmare mai ales a exploatării fără precedent a Moldovei și Valahiei de către Poarta otomană, unele sclipiri, unele manifestări de coloratură și conținut renascentist sînt legate de unele pături mai luminate ale boierimii, care învățaseră prin școli străine, erau mai umblate prin lume, însă ele apar în societatea românească extracarpatică mai tîrziu, căpătînd proporții importante în secolul XVII.

Dominația otomană și-a lăsat atînd amprenta asupra Moldovei și Țării Românești în toate domeniile vieții, a dus la deformări în sistemul economic, a influențat asupra formelor de proprietate, a intensificat impunerea fiscală, fapt ce a dus la ruinarea multor pături sociale înstărite și chiar avute, stingherind și chiar frînînd serios nu numai dezvoltarea social-economică și culturală a țărilor românești, mai ales în a doua jumătate a secolului XVI[7].

De aceea multe fenomene culturale care au căpătat o amplă afirmare fiind deosebit de productive în secolele XIV-XVI în Europa Occidentală, inclusiv și în Transilvania, încep să se manifeste din plin în Moldova și Țara Românească cu începere de la sfîrșitul secolului XVI și mai ales în secolul XVII.

Considerăm drept manifestări, fenomene culturale de tip renascentist și umanist în cele două țări românești de la sud și est de Carpați trecerea și biruința definitivă a scrisului în limba română, elaborarea unor opere cărturărești de înaltă cultură și ținută științifică (Cronicile lui G. Ureche, M. Costin, C. Cantacuzino ș.a.), manifestarea unor personalități de mare cultură ecleziastică și laică (mitropoliții Varlaam, Petru Movilă, Dosoftei, Antim Ivereanu, Eustatie Logofătul, N. Milescu Spătarul ș.a.), activitatea unor boieri și domni luminați (Luca Stroici, Nistor Ureche, Vasile Lupu, Matei Basarab ș.a.), efectuarea unor masive traduceri de lucrări de largă circulație, cum ar fi asemenea opere

[7] D.H. Mazilu, *Literatura română în epoca Renașterii*, București, 1984; Panaitescu, P.P., *Renașterea și românii*, în *Anuarul Institutului de istorie* A.D. Xenopol *din Iași*, t. XXII, Iași, 1985, p. 726.

ecleziastice şi laice ca *Biblia,* romane populare, cronografe, ş.a., tipărirea şi răspîndirea în proporţii mult mai mari a cărţii tipărite, dintre care mult mai multe în limba populară vorbită, întemeierea unor şcoli de nivel superior asemănătoare cu cele din Europa, intensificarea schimbului de valori culturale între cele trei ţări româneşti şi a acestora din urmă cu alte arealuri culturale europene.

Cele mai pronunţate elemente cu caracter renascentist umanist le întîlnim în monumente de cultură scrisă. Dintre acestea fac parte interesul şi admiraţia faţă de cultura antică greco-latină faţă de originea poporului român şi a limbii sale, utilizarea frecventă a informaţiilor oferite de autorii antici ş.a. Asemenea aspecte sînt tratate pe larg în operele gînditorilor moldoveni Gr. Ureche, M. Costin, N. Milescu Spătarul, D. Cantemir, precum şi ale unor cărturari şi oameni de cultură munteni, cum ar fi Constantin Cantacuzino[8].

Multă vreme s-a crezut că Renaşterea şi Umanismul ca fenomene culturale epocale au renunţat sau chiar au respins total credinţa, religia creştină în special cu întreg sistemul ei de valori etico-morale, îmbrăţişînd sau apropiindu-se mult de valorile antichităţii păgîne. Cercetările aprofundate din ultimele decenii privind civilizaţia renascentistă, precum şi operele literare, istorice, juridice, filozofice, etc. şi cele ce ţin de domeniul artelor, eticii, esteticii, moralei şi religiei în totalitatea lor, arată cu prisosinţă că pînă şi cele mai mari personalităţi ale Renaşterii europene, italiene în special (Dante, Petrarca, Boccacio Rafael, Leonardo da

[8] Operele acestor cărturari sînt caracterizate în cap. IV al lucrării.

Vinci, Pico della Mirandola, Poggio Bracciolini, Nicollò Machiavelli, ş.a.) continuau să rămînă creştini convinşi, iar unii dintre ei chiar au scris ample lucrări în apărarea credinţei creştine. Nu este întîmplător faptul că anume epoca Renaşterii „această mişcare de gîndire... a dat cea mai celebră (pînă azi) carte de pietate intitulată *Imitaţia lui Hristos,* este aceeaşi care va da cîteva decenii mai tîrziu, umanişti celebri, magiştri, sau discipoli ca Rudolf Agricola, Nicolaus Cusanus sau Erasmus de Rotterdam"[9]. Aceşti mari reprezentanţi ai umanismului renascentist criticau doar ignoranţa, lipsa de cultură, lăcomia unor clerici.

Oamenii de cultură din ţările române care prin activitatea şi operele lor de cultură se înscriau în orbita marilor valori renascentiste umaniste nu respingeau credinţa creştină, fie de rit ortodox, fie de rit catolic, ci din contra, se sprijineau întru totul şi apelau în activitatea şi scrierile lor la puterea divină.

Observăm astfel că fenomenele cu caracter renascentist umanist s-au manifestat în cultura românească din spaţiul extracarpatic cu o anumită întîrziere în comparaţie cu Europa de Vest şi Centrală. Ele au apărut mai mult datorită unor influenţe externe şi a participării la viaţa culturală şi artistică a unor pături laice, care reprezentau marea boierime şi alte pături înstărite ale societăţii.

Secolul XVII şi începutul celui următor au reprezentat perioada de maximă înflorire a culturii româ-

[9] André Chastel, Robert Klein, *L'Umanismo e l'Europa della Rinascita,* Milano, 1964, p. 29. Citat după Drimba, Ovidiu, *Umanismul renascentist şi religia,* în revista *Literatura şi arta,* 1995, Chişinău, nr. 49.

neşti medievale. Ea s-a soldat cu rezultate remarcabile în cultura scrisă, arhitectură, învăţământ, istoriografie, geografie (prin operele lui C. Cantacuzino şi D. Cantemir), în afirmarea limbii române şi a tiparului. Această epocă a lansat personalităţi de prin rang în întreaga istorie şi cultură a poporului român. Noi definim această perioadă drept adevărată epocă a renaşterii în cultura românească din toate timpurile.

BIBLIOGRAFIE

1. Berza, M., *Pentru o istorie a vechii culturi româneşti,* Bucureşti, 1985.

Cocîrlă, P., *Tîrgurile sau oraşele Moldovei în epoca feudală. Sec. XV-XVIII,* Chişinău, 1991.

Panaitescu, P.P., *Instroducere la istoria culturii româneşti,* Bucureşti, 1969.

Armbruster, A., *Romanitatea românilor. Istoria unei idei,* Bucureşti, 1993.

Brătianu, Gh., *Originile şi formarea unităţii româneşti,* Bucureşti, 1995.

Micu, S., Şincai, Gh., Maior, P., *Despre vechimea şi continuitatea românilor,* Bucureşti, 1989.

Imagini şi permanenţe în etnologia românească, Chişinău, 1992.

Giurescu, D., *Istoria ilustrată a românilor,* Bucureşti, 1981, p. 181-316.

Istoria României. Pagini transilvănene. Coord. Dan Berindei, Cluj-Napoca, 1994, p. 5-163.

2. Gaster, M., *Literatura populară română,* Bucureşti, 1983.
Creaţie populară moldovenească. Eposul eroic, Chişinău, 1983.
Imagini şi permanenţe în etnologia românească, Chişinău, 1992.
Pe-un picior de plai. Balade populare, Chişinău, 1991.
Folclor din ţara fagilor, Chişinău, 1993.
Balade populare româneşti, Bucureşti, 1977.
Legende şi cîntece bătrîneşti, Chişinău, 1987.
Velculescu, C., *Între scriere şi oralitate,* Bucureşti, 1988.
Cantemir, D., *Descrierea Moldovei. Partea a II-a, cap. XVII - XIX,* Bucureşti, 1973, p. 308-335.
Moraru, S., *Folclorul haiducesc (istorism şi ficţiune artistică),* în *Valori şi tradiţii culturale în Moldova,* Chişinău, 1993, p. 8-44.

3. Cihodaru, C., *Învăţămîntul în Moldova în sec. XV-XVIII. Şcoala domnească din Iaşi,* Bucureşti, 1960.
Pârnuţă, Gh., *Şcolile din oraşele Ţării Româneşti (secolele XVI-XVIII),* în *Contribuţii la istorie în învăţămîntul românesc,* Bucureşti, 1970, p. 115-149.
Istoria învăţămîntului în România, Bucureşti, 1971.
Istoria învăţămîntului şi a gîndirii pedagogice în Moldova, Chişinău, 1991.
Iorga, N., *Istoria învăţămîntului românesc,* Bucureşti, 1971.
Pârnuţă, Gh., *Istoria învăţămîntului şi gîndirii pedagogice în Ţara Românească. Sec. XVII-XIX,* Bucureşti, 1971.
Eşanu, A.I., *Şkola i prosveşcenie v Moldavii (XV - nacealo XVIII vv.),* Chişinău, 1983.
Albu, N., *Istoria învăţămîntului românesc din Transilvania pînă în 1800,* Blaj, 1944.
Ghibu, O., *Din istoria literaturii didactice româneşti,* Bucureşti, 1975.
Eşanu, A., *Din vremuri copleşite de greutăţi,* Chişinău, 1991, p. 138-212.

4. *Cărţi româneşti vechi. Predislovii.* Antologie şi cuvînt înainte de T. Nedelcea, Craiova, 1994.

Papacostea-Danielopolu, C., Demény, Z., *Carte şi tipar în societatea românească şi sud-est europeană. (Secolele XVII-XIX),* Bucureşti, 1985.

Simonescu, D., Buluţă, G., *Scurtă istorie a cărţii româneşti,* Bucureşti, 1994.

Olteanu, V., *Din istoria şi arta cărţii. Lexicon,* Bucureşti, 1992.

Chiriac, V., *Cartea şi tiparul în Moldova sec. XVII-XVIII,* Chişinău, 1977.

Cartea Moldovei sec. XVII - începsec. XIX, Chişinău, 1990.

Eşanu, A., *Din vremuri copleşite de greutăţi,* Chişinău, 1991.

Monumenta linguae Dacoromanorum. Biblia 1688. Pars I-II, Iaşi, 1990-1991.

Bianu, I., Hodoş, N., *Bibliografia românească veche,* vol. 1-2, Bucureşti, 1903.

5. Ciobanu, Şt., *Istoria literaturii române vechi,* Chişinău, 1922, p. 201-238, 297, 319.

Xenopol, A.D., *Istoria românilor din Dacia Traiană,* vol. III, Bucureşti, 1988, p. 498-506.

Micu, D., *Scurtă istorie a literaturii române,* Bucureşti, 1994, p. 40-53.

Toma, S., *Literatura canonică,* în: *Crestomaţie de literatură română veche,* vol. I, Cluj-Napoca, 1984, p. 49-100.

Crestomaţie de literatură română veche, coord. Chiţimia, I.C., Toma, S., vol. I, Cluj-Napoca, 1984, p. 100-145.

Vornicescu, N., *Primele scrieri patristice în literatura română. Sec. IV-XVI,* Craiova, 1992.

Piru, Al., *Istoria literaturii române de la origini pînă la 1830.* Bucureşti, p. 76-88, 147-176.

Iorga, N., *Istoria literaturii religioase a Românilor pînă la 1688,* în *Studii şi documente cu privire la istoria românilor,* vol. VII, partea III, Bucureşti, 1904.

Cartojan, N., *Istoria literaturii române vechi,* Bucureşti, 1996, p. 111-120, 158-168, 177-202, 348-374.

6. *Crestomaţie de literatură română veche,* coord. Chiţimia, I.C., Toma, S., vol. I, Cluj-Napoca, 1984, p. 166-231.

Mihăilă, G., *Cultura şi literatura română veche în context european,* Bucureşti, 1979.

Valori şi tradiţii culturale în Moldova, red. Eşanu, A., Chişinău, 1993.

Dabija, N., *Antologia poeziei vechi moldoveneşti,* Chişinău, 1987.

Ciobanu, Şt., *Istoria literaturii române vechi,* Chişinău, p. 343-496.

Piru, Al., *Istoria literaturii române de la origini pînă la 1830,* Bucureşti, 1977, p. 89-147.

Cronicari munteni, vol. 1-2, Bucureşti, 1961.

Letopiseţul Ţării Moldovei. Grigore Ureche, Miron Costin, Ion Neculce, Chişinău, 1990.

Un veac de aur în Moldova. 1643 - 1743, Chişinău, 1996.

Cartojan, N., *Istoria literaturii române vechi,* Bucureşti, 1996, p. 221-313.

Panaitescu, P.P., *Nicolae Milescu Spătarul,* Bucureşti, 1978.

Milescu, N., *Descrierea Chinei,* Bucureşti, 1958.

7. Micu, D., *Scurtă istorie a literaturii române,* Bucureşti, 1994, p. 40-53.

Crestomaţie de literatură română veche, coord. Chiţimia, I.C., Toma, S., vol. I, Cluj-Napoca, p. 154-166.

Georgescu, V., Strihan, P., *Judecata domnească în Ţara Românească şi Moldova 1611-1831,* partea I, vol. I, Bucureşti, 1980.

Preemţiunea în istoria dreptului românesc. Dreptul de protimisis în Ţara Românească şi Moldova, Bucureşti, 1965.

Cazacu, A., *Justiția feudală,* în Costăchel, V., Panaitescu, P.P., Cazacu, A., *Viața feudală în Țara Românească și Moldova,* București, 1957, p. 465-499.

Din gîndirea politico-juridică din România, București, 1974.

Istoria dreptului românesc, în trei volume, București, 1980.

8. *Cărțile populare în Moldova,* îngrij. de Lungu, M., Chișinău, 1990.

Cărțile populare în Moldova. Veacurile XVII-XVIII, Chișinău, 1989.

Duțu, Al., *Les livres de sagesse dans la culture roumaine,* București, 1971.

Cartojan, N., *Cărțile populare în literatura românească,* vol. I-II, București, 1974.

Rotaru, I., *O istorie a literaturii române,* vol. I, Galați, 1994, p. 394-400.

Piru, Al., *Istoria literaturii române de la origini pînă la 1830,* București, 1977, p. 177-194.

Alexandria. Esopia, București, 1960.

Pelin, V., *Despre vechimea unor manuscrise ale operei* Varlaam și Ioasaf, în *Valori și tradiții culturale în Moldova,* Chișinău, 1993, p. 58-84.

Velculescu, C., *Cărți populare și cultura românească,* București, 1984.

Duțu, Al., *Cărțile de înțelepciune în cultura română,* București, 1972.

9. *Poliptic moldav. Arta moldovenească din veacurile XIV-XIX,* alcăt. Balan, P., Druc, V., Chișinău, 1985.

Popescu, M., *Sculptura medievală în piatră din țările române,* București, 1985.

Sabados, M., *Catedrala Episcopiei Romanului,* Huși, 1990.

Iorga, N., *Istoria românilor în chipuri şi icoane,* Bucureşti, 1994, p. 149-171.

Drăguţ, V., *Dicţionar enciclopedic de artă medievală românească,* Bucureşti, 1976.

Husar, M., *Izvoarele artei,* Bucureşti, 1988.

Constantin Brîncoveanu, red. coord. Cornovodeanu, P., Constantinin, F., Bucureşti, 1989.

Войцеховский, В.А., *Памятники архитектуры Молдавии XIV-XVIII веков, в* кн. Академии наук СССР, *Краткие сообщения Института Истории материальной культуры,* 1954, вып. 59, с. 40-50.

Роднин, К.Д., *Средневековое искусство Молдовы,* Кишинев, 1990.

Dobjanschi, A., Simion, V., *Arta în epoca lui Vasile Lupu,* Bucureşti, 1979.

Bădărău, D., Caproşu, I., *Iaşii vechilor zidiri,* Iaşi, 1974.

Dragnev, E., *Cultura Moldovei în sec. al XVII-lea şi barocul european,* în *Valori şi tradiţii culturale în Moldova,* Chişinău, 1993, p. 84-96.

Petrescu, P., Stoica, G., *Arta populară românească,* Bucureşti, 1981.

Popescu, M.M., *Sculptura medievală în piatră din ţările române,* Bucureşti, 1985.

Исскуство Молдавии. Очерки истории изобразительного исскуства Молдавии, Кишинев, 1995.

10. Panaitescu, P.P., *Renaşterea şi românii,* în Panaitescu, P.P., *Interpretări româneşti,* Bucureşti, 1994, p. 189-213.

Husar, Al., *Izvoarele artei,* Bucureşti, 1988.

Mazilu, D.H., *Literatura română în epoca Renaşterii,* Bucureşti, 1984.

Oţetea, A., *Renaşterea şi Reforma,* Bucureşti, 1968.

Drimba, O., *Umanismul renascentist şi religia,*în *Literatura şi arta,* 1995, nr. 49 (2625), 7 decembrie, p. 5.

Sîrbu, I., *Relaţiile externe ale lui Matei Vodă Basarab,* Timişoara, 1992.

Andreescu, Şt., *Restitutio Daciae (Relaţiile politice dintre Ţara Românească, Moldova şi Transilvania în răstimpul 1601-1659),* Bucureşti, 1989.

Cândea, V., *Raţiunea dominantă. Contribuţii la istoria umanismului românesc,* Cluj-Napoca, 1979.

Bobână, Gh., *Umanismul românesc: ideea unităţii de neam şi de limbă a tuturor românilor,* în revista *Destin românesc,* Chişinău-Bucureşti, 1995, nr. 2, p. 37-49.

Бобынэ, Г.Е., *Гуманизм в философской и общественной мысли Молдавии в XVII-нач. XVIII в.,* Кишинев, 1988, с. 43-55.

Рутенбург, В.И., *ТитаныВозрождения,* Ленинград, 1976.

Ревуненкова, Н.В., *Ренессансное свободомыслие и идеология реформации,* Москва, 1988.

Петров, М.Т., *Проблемы Возрождения в советской науке,* Ленинград, 1989.

Баткин, Л.М., *Итальянское Возрождение в поисках индивидуальности,* Москва, 1989.

Гофф, Ж., *Цивилизация средневекового запада,* Москва, 1992.

Drimba, O., *Incursiuni în civilizaţia omenirii,* vol. II, Bucureşti, 1996.

Theodorescu, R., *Civilizaţia românilor între medieval şi modern,* în 2 volume, Bucureşti, 1978.

Delumeau, J., *Civilizaţia Renaşterii,* în 2 volume, Bucureşti, 1995.

MARI PERSONALITĂȚI ÎN CULTURA ROMÂNEASCĂ DIN SECOLELE XIV-XVII

Pe parcursul evului mediu și mai ales în secolele XIV-XVII cultura și civilizația românească au lansat personalități de prim rang nu numai în plan național, ci și în cel european. Istoria românească din această epocă cunoaște mari personalități politice care au jucat un rol deosebit de important în viața țărilor românești. Sub acest aspect amintim numele celebrilor domnitori Mircea cel Bătrîn, Mihai Viteazul, Matei Basarab, Constantin Brîncoveanu în Țara Românească, Matei Corvin, Iancu de Hunedoara ș. a. în Transilvania, pe Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare, Petru Rareș, Vasile Lupu ș.a. în Moldova. Însă în corespundere cu profilul lucrării de față în acest din urmă capitol intenționăm să schițăm profilurile de activitate și creație ale unora dintre cele mai mari personalități culturale din această epocă. Aceste personalități prin operele lor au avut contribuții deosebit de valoroase la edificarea culturii medievale românești. Prin tot ce au creat, ei au pus temeliile culturii și civilizației românești contemporane. Mulți dintre ei, ducîndu-i soarta departe de

hotarele ţărilor româneşti, au jucat un mare rol în dezvoltarea culturii altor popoare (Nicolaus Olahus, Petru Movilă, Nicolae Milescu ş. a.).

1. Nicodim de la Tismana (? - 1406)

Unul din primii mari animatori ai vieţii spirituale, religioase şi culturale cunoscut în ţările române este Nicodim de la Tismana. Din săracele date biografice, cercetătorii admit că el îşi trage obîrşia din Macedonia sau Serbia. După unii cercetători, tatăl său ar fi fost grec; după alţii, valah, iar mama, sîrboaică, înrudiţi cu cneazul Lazăr al Serbiei. S-a călugărit la mănăstirea Hilandar de la Muntele Athos. Pe parcursul celei de a doua jumătăţi a secolului XIV desfăşoară o vastă activitate ctitorească, întemeind mai multe biserici şi mănăstiri. Astfel, după ce îmbrăcase haina călugărească, se stabileşte pentru un timp în Serbia, unde a înălţat o biserică cu hramul Sfînta Treime în Şaina. Fie din cauza invaziei otomane în Balcani, fie ca urmare a cuceririi ţinuturilor sîrbeşti de la Dunăre de către regele Ungariei, Nicodim se stabileşte la nordul Dunării, în Ţara Românească. Aici el întemeiază împreună cu ucenicii săi, pe la 1370-1372, mănăstirea Vodiţa. În această activitate el este susţinut de domnii Valahiei, care înzestrează mănăstirea nou-zidită cu moşii şi sate. Prin 1375, îl aflăm pe Nicodim participînd la o misiune de împăcare între Patriarhia de Constantinopol şi Biserica sîrbă. După această dată, împrejurările politice legate de ocupaţia ungară îl silesc să nu revină la Vodiţa, ci să ridice o nouă mănăstire pe valea rîului Tismana,

unde pe la 1377-1378 este sfințită biserica mănăstirii Tismana. Nicodim este considerat conform tradiției ctitor al altor mănăstiri în Țara Românească: de la Topolnița, Coșuștea-Crivelnic, Gura Motrului, Vișina și Prislop.

După cît se pare, cea mai mare activitate Nicodim a desfășurat-o la mănăstirea Tismana. În paralel cu munca de organizare a vieții monahale, el a desfășurat și o anumită activitate cărturărească, fiind, după cum reiese din izvoarele vremii, un monah cu multă carte. Astfel de la el ne-au rămas fragmente dintr-o corespondență a sa cu patriarhul Eftimie de la Tîrnova în care se interesa de tratarea unor probleme ale credinței creștine. Însă cea mai de seamă operă care ne-a parvenit de la Nicodim de la Tismana este o carte manuscrisă pe pergament, un *Tetraevanghel* scris pe la 1404-1405. Această lucrare este primul manuscris datat exact pe teritoriul României. O apreciere a valorii acestei cărți o face cunoscutul istoric M. Păcurariu: „Manuscrisul prezintă un interes deosebit sub raport artistic, lingvistic și istoric-literar. De o mare frumusețe artistică sînt frontispiciile de la începutul fiecărei Evanghelii, cu o vegetație vie de flori frumoase și fructe. În părțile laterale ale frontispiciilor se găsesc păsări cu penaj strălucitor. Titlul fiecărei Evanghelii e scris cu litere aurite. Izvorul de inspirație al decorației acestui manuscris se află în arta bizantină. Miniaturile lui Nicodim se încadrează mai mult în arta bizantină și în cea sud-est europeană, și nu în miniaturile românești de mai tîrziu. De un real interes artistic este și ferecătura *Tetraevanghelului*, care prezintă, pe cele două fețe,

Răstignirea şi Învierea, cu o deosebit de izbutită reliefare a personajelor"[1].

Nicodim de la Tismana a încetat din viaţă la 26 decembrie 1406 şi a fost înmormîntat la mănăstirea Tismana. Lui îi revine un rol important în organizarea vieţii monahale şi a activităţii cărturăreşti în Ţara Românească. Ulterior, viaţa şi activitatea lui Nicodim au fost reflectate în mai multe lucrări de caracter hagiografic.

2. Grigore Ţamblac (1364/1365-1419)

Alt mare cărturar de origine balcanică, contemporan cu Nicodim de la Tismana, care a activat în ţările române, a fost Grigore Ţamblac. Cărturarul s-a născut la Tîrnova, capitala de atunci a Bulgariei. Se admite că ar fi nepot al mitropolitului Chiprian al Kievului. A fost un timp ucenic al patriarhului Eftimie al Bulgariei. Apoi şi-a desăvîrşit studiile la una din mănăstirile Muntelui Athos. Probabil, invazia otomană în Balcani l-a făcut să se retragă la Constantinopol, unde a îndeplinit anumite misiuni şi funcţii la mănăstirea Pantocrator din capitala bizantină şi pe lîngă Patriarhia ecumenică constantinopolitană. Pe la 1401 patriarhul îi încredinţează misiunea de a pleca la Suceava pentru a reglementa relaţiile bisericii bizantine cu mitropolitul şi Biserica Ortodoxă din Moldova. După cum arată cercetările istoricilor români şi străini, Grigore Ţam-

[1] M. Păcurariu, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I, Bucureşti, 1991, p. 311.

blac s-a aflat în Moldova pînă în 1404-1406. Perioada aflării sale în Moldova se caracterizează printr-o activitate susținută. În primul rînd, datorită calităților sale de diplomat, Grigore Țamblac reușește să obțină recunoașterea oficială a Mitropoliei Țării Moldovei în frunte cu Iosif Mușat din partea Patriarhiei din Constantinopol. De asemenea activează ca propovăduitor al soborului din Suceava, ca dascăl al școlii domnești și egumen al mănăstirii Neamț. De perioada aflării aceluiași cărturar în Moldova este legat și evenimentul aducerii moaștelor Sfîntului Ioan cel Nou de la Cetatea Albă la Suceava, eveniment devenit de primă importanță în istoria Țării Moldovei în timpul domniei lui Alexandru cel Bun. Pe la 1406 Grigore Țamblac părăsește Moldova fiind chemat de Chiprian, mitropolit a toată Rusia, unde a activat pînă la sfîrșitul vieții sale, fie la Kiev, fie la Vilno, sau chiar la Moscova. La fel ca și în perioadele precedente, în această din urmă perioadă Grigore Țamblac a desfășurat o vastă activitate bisericească și cărturărească. În 1418 Grigore Țamblac, în fruntea unei numeroase delegații (circa 300 de persoane) ale bisericilor ortodoxe din Moldova, Lituania, Novgorod, ș.a., a participat la Sinodul de la Constanța, care urmărea scopul apropierii dintre biserica catolică și cea ortodoxă, luptei mai eficiente împotriva ereziilor și sectelor. Grigore Țamblac a încercat să atragă monarhiile vest-europene în lupta împotriva cotropirii de către păgîni a Balcanilor. Toată viața sa Grigore Țamblac a desfășurat o vastă activitate cărturărească și ecleziastică. Se stinge din viață pe la 1419 la Kiev.

Grigore Țamblac elaborează primile sale lucrări (imnuri religioase, scrieri cu caracter hagiografic ș.a.)

încă pînă la venirea sa în Moldova. Aici el continuă cu aceeaşi cadenţă activitatea scriitoricească. După calculele unor cercetări, s-au păstrat 16 „cuvinte" de laudă dedicate sfinţilor, diferite „cuvinte" - predici la sărbătorile mari împărăteşti dedicate lui Dumnezeu şi Preacuratei Născătoare de Dumnezeu, predici ale ciclului triodic. Tot în timpul aflării sale în Moldova, după consideraţiile istoricului R. Constantinescu, Grigore Ţamblac a scris probabil şi *Predoslovia şi învăţăturile către toţi creştinii pravoslavnici.*

Însă cea mai importantă operă pe care a elaborat-o Grigore Ţamblac în Moldova este considerată *Mucenicia sfîntului şi slăvitului mucenic Ioan cel Nou, care a fost chinuit la Cetatea Albă,* alcătuită în slavona mediobulgară, cu prilejul aducerii moaştelor acestuia la Suceava, capitala de atunci a ţării, de la Cetatea Albă, unde fusese martirizat de tătari pe la 1330. Se pare că iniţiativa aducerii moaştelor lui Ioan i-ar aparţine lui Grigore Ţamblac. El a fost sprijinit întru totul de Alexandru cel Bun al Moldovei, care l-a întîmpinat pe noul sfînt cu mult alai şi evlavie, proclamîndu-l pe Ioan cel Nou ocrotitorul ţării.

Lucrarea *Mucenicia sfîntului Ioan cel Nou* este o tipică scriere hagiografică în spiritul vremii după modelele bizantine. Ioan, un negustor sosit din Trapezund (Asia Mică) la Cetatea Albă, este martirizat de tătarii păgîni din cauza că nu a vrut să renunţe la credinţa creştină. Lucrarea conţine, după aprecierea specialiştilor, şi elemente realiste privind descrierea oraşelor Trapezund şi Cetatea Albă, a atmosferei politice ce domnea pe atunci la Cetatea Albă. În afară de aceasta,

este descrisă destul de real însăşi aducerea moaştelor şi aşezarea lor în biserica domnească din Suceava la 1401.

Mucenicia sfîntului Ioan cel Nou... a fost scrisă prin 1402 şi reprezintă prima lucrare originală în literatura veche română. Scrierea nu a ajuns în original pînă în zilele noastre. Cea mai veche copie identificată datează din 1439, copiată de Gavriil Uric de la Neamţ. Pe parcursul secolelor XV-XVII lucrarea a avut o largă circulaţie în manuscris, ea a fost inclusă în traducere în româneşte, prelucrată şi amplificată, în celebra *Carte românească de învăţătură* (1643) a mitropolitului Varlaam. În componenţa acestei cărţi, *Mucenicia sfîntului Ioan cel Nou* a avut o şi mai largă circulaţie în epocile posterioare, nu numai în ţările române, ci şi în Ucraina, Rusia ş.a.

Cercetările din ultima vreme ale istoricilor români ne duc spre gîndul punerii la îndoială a apartenenţei acestei opere despre Ioan cel Nou de Suceava lui Grigore Ţamblac. De aceea în paralel în istoriografia românească de specialitate este pusă în circulaţie ideea cu argumentele respective că lucrarea a fost scrisă de un alt Grigore, monah din Moldova.

Cu toate acestea, în concluzie trebuie să arătăm că Grigore Ţamblac a jucat un rol important în consolidarea poziţiilor bisericii moldoveneşti şi a Ţării Moldovei pe arena internaţională, a contribuit pe multiple căi la înviorarea vieţii cărturăreşti şi a celei monahale spirituale în Moldova la începutul secolului XV.

După plecarea sa la Kiev în 1406, Grigore Ţamblac a desfăşurat o vastă activitate în cadrul bisericii ortodoxe din Ucraina, Lituania şi Rusia Moscovită.

3. Gavriil Uric (? - 1449/1450)

Unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai culturii românești din prima jumătate a secolului XV este Gavriil Uric. Cărturarul a lăsat posterității o vastă moștenire de copist, caligraf și miniaturist, care s-a cristalizat în cele cîteva zeci de voluminoase codexuri în limba slavonă și chiar în greacă.

Gavriil își trage obîrșia dintr-o viță de mici boieri moldoveni, care pare să fi sclipuit ceva proprietăți funciare ca răsplată pentru slujba credincioasă în cancelaria domnească. Ajuns la maturitate, Gavriil se călugărește la vestita mănăstire Neamț, sub numele de Paisie Uric, unde trăiește și activează ca monah pînă la sfîrșitul vieții (1449/1450). Gavriil Uric a fost unul dintre cei mai înzestrați cărturari români ai timpului. Manuscrisele copiate de el reprezintă ample culegeri de texte religioase de cea mai largă circulație, întocmite pentru uzul bisericilor și mănăstirilor, pentru reprezentanți ai curții domnești. De o valoare artistică excepțională sînt scrisul propriu-zis de o perfecțiune absolută, apoi miniaturile și frontispiciile care înfrumusețau aproape toate manuscrisele sale. Avînd drept model arta respectivă bizantină, Gavriil Uric își îmbogățește adevăratele capodopere (în materie de miniaturistică) cu elemente proprii originale și de natură folclorică. O operă manuscrisă desăvîrșită a lui Gavriil Uric este considerată *Tetraevangeliarul* bilingv slavo-grec, copiat la 1429 la comanda cneaghinei Marena, soția domnitorului Moldovei Alexandru cel Bun. În prezent lucrarea se păstrează la Biblioteca Bodleiană

din Oxford (Marea Britanie), ajungînd în această colecţie pe la mijlocul secolului trecut.

După unele calcule în diferite biblioteci din România şi din alte ţări se păstrează circa 16-20 de manuscrise aparţinînd penei lui Gavriil Uric ori atribuite lui, dintre care cele mai multe le aflăm în secţia de manuscrise a Bibliotecii Academiei Române[2]. Cel mai vechi dintre manuscrisele copiate de Gavriil Uric pare să fie unul ce se păstrează la Arhiva Centrală de Acte Vechi din Moscova, datînd din 1413, iar ultimul codice în ordine cronologică datează din 1449. Unele din codicele lui Gavriil Uric, în special un *Codice miscelaneu de cuvinte, vieţi de sfinţi, apocrife şi povestiri din pateric* a aparţinut pînă prin anii '80 ai secolului XIX Bibliotecii mănăstirii Noul Neamţ[3], iar un *Minei cu sinaxar pe luna noiembrie,* care datează din 1449, se păstrează în fondurile Bibliotecii Naţionale a Republicii Moldova[4].

Prin opera de copist, caligraf şi miniaturist a lui Gavriil Uric au fost puse temeliile curentului cultural-cărturăresc numit izvodul moldovenesc. Opera sa a fost continuată şi nuanţată în perioada de înflorire culturală din timpul domniei lui Ştefan cel Mare, conturîndu-se definitiv vestita şcoală moldovenească de copiere şi ornamentare a cărţii manuscrise, care a avut influenţă în întreaga arie de cultură slavonă. După unii

---

[2] Vezi de exemplu bibliografia la articolul: C. Teodorovici, *Uric Gavriil,* în *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900,* Bucureşti, 1979, p. 879-880.

[3] Vezi: *Catalogul general al manuscriselor moldoveneşti păstrate în URSS.* Colecţia Bibliotecii Mănăstirii Noul-Neamţ (sec. XIV-XIX). Alcătuitor Pelin-Ovcinicova, V., Chişinău, 1989, nr. 7-8, p. 91-106.

[4] Ibidem, p. 102-106.

cercetători, o seamă de elemente grafice din cultura caligrafică a lui Gavriil Uric a fost perpetuată prin tipărire. Drept exemplu sînt prezentate primele tipărituri ale lui Macarie din Valahia la începutul secolului XVI. Bogata activitate cărturărească a lui Gavriil Uric i-a determinat pe oamenii de ştiinţă de astăzi să-l califice drept unul dintre cei mai mari artişti români din secolul XV. Din operele sale cunoscute, pînă în prezent nu este publicată nici una, cu excepţia unor pagini şi miniaturi izolate. Majoritatea lor se păstrează în Biblioteca Academiei Române.

4. Chiprian de la Vişnevăţ (anii 80-90 ai secolului XIV - anii '70 ai secolului XV)

Din şirul marilor personalităţi culturale şi ecleziastice din Moldova din prima jumătate a secolului XV a făcut parte şi Chiprian, egumenul mănăstirii de la Vişnevăţ (ulterior denumită „Căpriana"). Izvoarele istorice din această epocă ne aduc date doar fragmentare despre această personalitate, activitatea căreia este puţin cercetată pînă în prezent. Nu se cunoaşte data şi locul unde s-a născut cărturarul. Însă pornind de la faptul că viaţa de om matur este legată de mănăstirea de la Vişnevăţ şi de stăpînirea de către el a unor proprietăţi din preajmă, am putea admite că Chiprian îşi trage obîrşia dintr-una din localităţile din centrul Basarabiei. Deoarece pe la 1420 era deja proprietar, iar pe la 1429 îl găsim în fruntea unei mănăstiri din apropiere, am putea admite că s-a născut prin anii 80-90 ai secolului XIV. La fel ca şi alţi cărturari din epoca lui Alexan-

dru cel Bun şi a urmaşilor săi, o fi învăţat carte la vreo mănăstire din ţară (probabil mănăstirea Neamţ) sau poate chiar din sudul Dunării. Despre aceasta pare să vorbească atît pregătirea sa cărturărească în limba slavonă, cît şi tematica unor scrieri semnate de un oarecare Chiprian, din aceeaşi perioadă, opere pe care le caracterizăm mai jos. Revenind de la studii pe meleagurile natale, a muncit cu rîvnă ca proprietar şi mai ales ca întemeietor al mănăstirii de la Vişnevăţ.

Majoritatea istoricilor care s-au ocupat direct sau indirect de trecutul mănăstirii Căpriana, atribuie pe bună dreptate începuturile acestui lăcaş monahal perioadei de domnie a lui Alexandru cel Bun (1400-1432). În special, întîlnim destul de frecvent opinia conform căreia prima atestare documentară a mănăstirii datează din 25 aprilie 1420, cînd într-o carte domnească de la Alexandru cel Bun este menţionată „poiana lui Chiprian"[5]. Mult mai clară şi mai sigură este informaţia într-un alt document de la acelaşi domn al Moldovei, care poartă data de 10 februarie 1429, prin care voievodul a dat soţiei sale „cneaghina Marena mănăstirea de la Vişnevăţ, unde este egumen Chiprian"[6]. Între cele două informaţii privind poiana lui Chiprian şi mănăstirea de la Vişnevăţ cu egumenul Chiprian în frunte, se face pe bună dreptate o legătură directă. Concluzia care poate fi trasă din informaţia oferită de aceste două documente citate este aceea că începuturile mănăstirii Căpriana datează din 1420-

[5] 1 *Documenta Romaniae Historica. A. Moldova,* vol. I (1384-1448), Bucureşti, 1975, doc. nr. 47, p. 67-68. (continuare D.R.H.A.)

[6] Ibidem, doc. nr. 84, p. 124-125.

1429, ctitorul fiind considerat Alexandru cel Bun, iar primul egumen fiind Chiprian. De la acest călugăr începe numărătoarea egumenilor și stareților mănăstirii. Din același izvor (10 februarie 1429) reiese clar că mănăstirea nu avea încă pe atunci un nume (căci i se spune în document de la Vîșnevăț, adică de pe rîulețul Vîșnevăț, afluent din dreapta al Bîcului). Totodată s-ar putea interpreta aceeași informație și în sensul că mănăstirea purta pe atunci același nume ca și rîulețul din preajmă, fenomen destul de frecvent întîlnit în epoca feudală în Moldova. Deși mănăstirea a fost trecută în stăpînirea cneaghinei Marena, totuși egumen a continuat să rămînă același Chiprian, care, după cît se pare, a continuat să activeze acolo cu mare osîrdie încă multă vreme, căci numai astfel au putut urmașii să-i imortalizeze memoria, făcînd ca așezarea monahală menționată să-i poarte ulterior numele. De altfel, pentru prima dată mănăstirea apare cu numele de Căpriana doar din a doua domnie a lui Petru Rareș (1541-1546). Astfel în celebra sa cronică a Țării Moldovei, Grigore Ureche scrie printre altele „Și Dobrovățul încă au săvîrșitu, de la Căpriana mănăstirea au lucrat, încă și alte lucrări bune multe se află făcute de dînsul...". Autorul cronicii datează aceste lucrări cu anul 1542[7].

Deoarece pe la 1470[8] mănăstirea de la Vîșnevăț își continua activitatea, putem afirma că egumenul Chi-

[7] Grigore Ureche, *Letopisețul Țării Moldovei*, ed. de P.P. Panaitescu, București, 1955, p. 155.

[8] Vezi: *Documentul de la 1 aprilie 1470* (D.R.H.A., vol. II (1449-1486), București, 1976, doc. nr. 163, p. 241-243.

prian a desfăşurat o activitate vastă în toate direcţiile (religioasă şi gospodărească) pentru a consolida şi a perpetua existenţa mănăstirii. Încă din actul de la 1420 reiese clar că Chiprian avea în proprietate „o poiană" la izvoarele Vîşnevăţului care, probabil, încă din timpul vieţii lui a fost trecută în stăpînirea mănăstirii sus-numite. Deşi pe la 1470 Chiprian nu mai era în viaţă, cu ocazia unor danii făcute de Ştefan cel Mare mănăstirii Neamţ, sînt evocate şi alte proprietăţi imobile, care aparţinuseră aceluiaşi „popa Chiprian": „...prisaca lui Chiprian, la Botne, şi cu mănăstirea care este la obîrşia Văşnivăţului şi cu toate poienile şi cu prisăcioarele cîte sînt în acest hotar, pe care le-a stăpînit popa Chiprian..."[9] Aceeaşi „prisacă de la Botne", fostă proprietate a lui Chiprian, cu mănăstirea (unde a fost egumen Chiprian — A.E.) care în anumite împrejurări trecuse în proprietatea mătuşii lui Ştefan cel Mare Chiajna, conform actului din 7 mai 1470[10] este închinată, adică subordonată mănăstirii Neamţ.

După cum admite, destul de întemeiat se pare, scriitorul Nicolae Dabija, acelaşi popă şi egumen Chiprian de la mănăstirea Vîşnevăţ a desfăşurat şi o anumită activitatea cărturărească. Fiind venit şi avînd strînse legături cărturăreşti cu şcoala de caligrafi de la mănăstirea Neamţ şi bazîndu-se pe experienţa acesteia din urmă, după cum încearcă să demonstreze cu temeinice argumente acelaşi autor, Chiprian a alcătuit o lucrare hagiografică despre Sfîntul mucenic Varvar, *Viaţa şi*

[9] Ibidem, p. 241-242.

[10] Vezi: *Documentul din 7 mai 1470* (D.R.H.A., vol. II, nr. 165, p. 245-246.

petrecerea cuviosului nostru părinte Varvar izvorîtorul de mir din muntele Pelagoniei... căruia îi dedică şi nişte versuri pe care le anexează la aceaşi lucrare. Aceste opere au fost scrise în limba slavonă pe la 1435, prin urmare, la o dată foarte apropiată de primele menţiuni documentare ale „popii Chiprian" în documentele oficiale ieşite din cancelaria domnească (vezi documentele menţionate mai sus din 1420, 1429). Lucrarea propriu-zisă *Viaţa şi petrecerea...* e compilativă, fiind alcătuită din cîteva „vieţi", din care a făcut una. Locul central în această scriere îi revine vieţii, suferinţelor şi morţii unei oarecare persoane pe nume Varvar, din sudul Italiei, care după mai mulţi ani de viaţă desfrînată de hoţ şi-a recunoscut vina. Pentru a-şi ispăşi păcatele grele, el a plecat departe de lume şi a dus o viaţă de sihastru cu mari lipsuri într-o pădure timp de 12 ani. Varvar a fost omorît întîmplător de săgeata unui vînător, fiind luat drept animal. După cît se pare Chiprian a avut la dispoziţie pentru întocmirea lucrării sale careva vieţi de sfinţi aduse în Moldova, la o dată anterioară, din Balcani[11]

. Aceste lucrări ale lui Chiprian au fost incluse mai tîrziu într-un *Codice miscelaneu...* care include cuvinte şi vieţi de sfinţi, apocrife şi povestiri din pateric ale celebrului cărturar moldovean Gavriil Uric (1448). Copistul de la Neamţ indică la sfîrşitul *Vieţii lui Varvar* numele lui Chiprian şi anul întocmirii lucrării sale. Opera lui Chiprian este inclusă pe filele 153-175 ale Codicelui indicat mai sus. Nicolae Dabija consideră

[11] Nicolae Dabija, *Antologia poeziei vechi moldoveneşti*,Chişinău, 1087, p. 52-53.

versurile lui Chiprian drept cea mai veche operă în versuri atestată documentar în literatura românească scrisă la est de Carpaţi.

În urma unor cercetări arheologice din ultimul timp, specialiştii au identificat la mănăstirea Căpriana un vechi fundament de biserică construită din piatră, pe care ei îl datează aproximativ cu perioada de domnie a lui Alexandru cel Bun. Dacă această ipoteză se va confirma, atunci am putea destul de uşor deduce că înălţarea primei bericri de piatră la această mănăstire a fost efectuată pe timpul aceluiaşi egumen Chiprian, pe locul sau alături de altă biserică mai veche din lemn.

Din nefericire, ştiinţa istorică nu dispune pînă astăzi de alte date privind activitatea acestui monah, fără îndoială, celebru. După opinia lui Nicolae Dabija, egumenul Chiprian a decedat pe la mijlocul veacului XV. Credem totuşi că Chiprian s-a stins din viaţă doar la începutul anului 1470, şi deoarece egumenul nu avusese urmaşi direcţi, Ştefan cel Mare decide în scurtă vreme închinarea mănăstirii lui Chiprian şi a stăpînirilor ei mănăstirii de la Neamţ. Părerea noastră privind anul morţii lui Chiprian porneşte de la faptul că în evul mediu proprietatea unei persoane era împărţită ori dăruită de regulă aproape imediat după moartea posesorului ei.

Aşadar, din cele arătate mai sus se profilează concluzia că egumenului Chiprian i-a hărăzit destinul o viaţă îndelungată, în care el s-a afirmat ca un bun gospodar, proprietar de poene şi prisăci, ca personalitate religioasă care a avut o contribuţie hotărîtoare la întemeierea şi consolidarea mănăstirii Căpriana, care cu anumite întreruperi activează aproape şase secole la

rînd, pînă în zilele noastre. Tot Chiprian, se pare, s-a manifestat şi ca autor al unor opere religioase şi literare. Ulterior cei care au urmat după el, recunoscîndu-i meritele ca înţelept egumen şi gospodar, i-au înveşnicit memoria făcînd ca mănăstirea întemeiată de el peste secole să-i poarte numele lui Chiprian — Căpriana. Satul care apare concomitent sau mai tîrziu în preajma lăcaşului sfînt preia numele mănăstirii. Astfel Chiprian a lăsat o urmă adîncă în istoria Ţării Moldovei bucurîndu-se de veşnica amintire şi pomenire din partea urmaşilor.

5. Nicolaus Olahus (1493-1568)

Un alt mare om de cultură care a activat în secolul XVI a fost celebrul umanist român Nicolaus Olahus Valahul ori Românul. El s-a născut la Sibiu (Transilvania) şi îşi trage obîrşia pe linia mamei sale din familiile domnitoare ale Ţării Româneşti şi ale Transilvaniei, căci bunicul său fusese căsătorit cu sora lui Iancu de Hunedoara, iar tatăl său era văr cu regele Ungariei Matei Corvin. Tatăl său Ştefan s-a refugiat în Transilvania din cauza rivalităţilor pentru domnie din Valahia. Cel mai mare dintre cei patru copii, Nicolaus, viitorul mare om de cultură, a avut parte de o biografie strălucită. După absolvirea şcolii capitule din Oradea la vîrsta de numai 17 ani devine paj la curtea regelui Ungariei Ladislau, apoi secretar al episcopului de Pecs. În 1526 devine secretar în interesanta perioadă istorică din timpul domniei lui Matei Corvin pînă la mijlocul secolului XVI. Revine pe meleagurile natale în 1542,

fiind mai apoi numit secretar şi consilier al regelui Ferdinand (1551), apoi episcop catolic de Zagreb şi Egger, iar în 1553 arhiepiscop de Strigoniu şi primat al Ungariei. În 1562 ajunge regent al Ungariei, ca locţiitor al împăratului Ferdinand I (1558-1564). Ca înalt ierarh al bisericii catolice din Ungaria, N. Olahus a desfăşurat concomitent şi o vastă activitate întru consolidarea credinţei catolice în faţa ofensivei mişcărilor reformatoare în biserica catolică. În special a tipărit cărţi religioase, a reorganizat şcoala superioară catolică din Trnava (Slovacia, 1544), în care se studiau în afară de religie, clasicii latini, aritmetica, astronomia şi geometria. Totodată, el devine sfetnic apropiat al regelui Ludovic al Ungariei, însă în acelaşi an în urma înfrîngerii catastrofale pe care a suferit-o Ungaria, precum şi morţii pe cîmpul de luptă a regelui în bătălia de la Mohaci, Nicolaus Olahus o urmează pe regina Maria la Bruxelles, la fratele ei, Carol Quintul, regele Ţărilor de Jos. Aflarea în vestul Europei îi permite lui N. Olahus să intre în contact cu mari personalităţi culturale umaniste din acel timp, între care şi celebrul gînditor Erasmus din Rotterdam (1466-1536), autorul strălucitei opere *Elogiul nebuniei,* ce se afla pe atunci în Elveţia. Cu mulţi dintre ei, dar mai ales cu Erasmus din Rotterdam, umanistul român a întreţinut o intensă corespondenţă.

Fiind un bun cunoscător al limbilor greacă şi latină, umanistul român a scris în această perioadă un şir de poezii în aceste limbi. În afară de aceasta el a mai elaborat trei lucrări istorico-geografice: *Hungaria* (1536), o istorie a lui Attila şi un scurt *Chronicon,* parţial autobiografic. Nicolaus Olahus s-a stins din via-

ţă la Bratislava la vîrsta de 75 de ani şi a fost îngropat la Trnava în apropierea şcolii căreia îi purtase de grijă.

Nicolaus Olahus a aparţinut culturii umaniste europene din secolul XVI, căci după cum observă cercetătorul Gh. Mihăilă ceea ce a creat el aparţine în egală măsură „mai multor popoare, atît prin originea, cît şi prin activitatea sa multilaterală, desfăşurată în Transilvania, Ungaria, Slovacia şi Ţările de Jos". El a fost primul dintre marii cărturari români care şi-a desfăşurat activitatea în totalitate sau parţial departe de patrie, şi ocupă un loc merituos alături de marii noştri compatrioţi Petru Movilă, Nicolae Milescu, Dimitrie Cantemir ş.a. Pentru noi, românii, de o importanţă deosebită este lucrarea *Hungaria* în limba latină. În această carte capitole aparte sînt dedicate Ţării Româneşti, Moldovei, Banatului, adică tuturor provinciilor locuite de români. Prin această carte, Nicolaus Olahus este primul autor român care arată, pe baza propriilor cercetări, originea romană şi unitatea de limbă a poporului român. Astfel, N. Olahus scrie că „moldovenii au aceeaşi limbă, obiceiuri şi religie ca şi muntenii... Limba lor şi a celorlalţi români a fost cîndva romană, ca unii ce sînt colonii de romani". În continuare, descriind Transilvania, umanistul român adaugă: „Românii se spune că sînt colonii romane. Dovadă de acest lucru e faptul că au multe cuvinte comune cu limba romană (latină). Monede romane se găsesc multe în acest loc şi ele constituie un neîndoielnic semn al vechimii stăpînirii romane prin părţile acestea". Interesante sînt şi informaţiile aduse de N. Olahus despre podul lui Traian construit peste Dunăre la Drobeta, utilizînd în acest scop *Istoria romană* scrisă de Dio Casius la înce-

putul secolului III e. n. În demonstrarea originii romane şi a unităţii de limbă a poporului român, Nicolaus Olahus este un eminent precursor al lui Grigore Ureche, Miron Costin, Constantin Cantacuzino şi Dimitrie Cantemir.

De o deosebită popularitate s-a bucurat moştenirea epistolară şi poetică a umanistului. Din creaţia poetică a lui Nicolaus Olahus fac parte epitafe, epigrame, o satiră ş.a. compuse într-o aleasă limbă latină, în care cercetătorii disting influenţa marelui poet latin Ovidiu. Cele mai reuşite, atît prin ideile profunde, cît şi prin realizarea poetică sînt considerate *Elegiile* scrise în 1536 la moartea lui Erasmus precum şi a fratelui său Matei, fost judecător la Orăştie.

Nicolaus Olahus a intrat în istoria culturii româneşti ca un reprezentant de seamă al Renaşterii europene.

6. Iohannes Honterus (1498-1549)

Atît sub influenţa, cît şi datorită legăturilor cu ţările din centrul şi vestul Europei, o deosebit de spectaculoasă amploare o capătă curentul umanist renascentist în secolul XVI în Transilvania. Unul din celebrii cărturari ai acestui curent din prima jumătate a veacului XVI a fost Hohannes Honterus. El s-a născut la Braşov într-o familie de orăşeni înstăriţi din rîndurile populaţiei săseşti. Honterus îşi face studiile la Universitatea din Viena, activînd mai multă vreme în oraşele Cracovia (Polonia) şi Bazel (Elveţia). În aceste mari centre culturale ale Europei cărturarul a stabilit legături teme-

inice cu mulți oameni de cultură, umaniști din acele timpuri. Honterus s-a bucurat de aprecieri din partea acestora din urmă, primind totodată îndemnul de a activa pe tărîmul științei.

Ani de zile de muncă prin biblioteci s-au soldat cu rezultate interesante, căci deja în 1530 la Cracovia el editează o descriere a lumii — *Rudimenta Cosmographica* — în formă de proză literară. Mai tîrziu aceeași lucrare, dar de astă dată în versuri, apare în tipografia sa de la Brașov în 1541 și la Zürich (Elveția) în 1546. Această lucrare a reprezentat unul din cele mai răspîndite și mai autoritare manuale de geografie și astronomie din lumea germană și în spațiul sud-est european. Honterus revine în patrie la 1533. Aici el a desfășurat o mare activitate pedagogică, reorganizînd și reformînd școlile din Brașov după modelul instituțiilor similare de învățămînt din țările în care el studiase și activase pînă atunci. Experiența acumulată în acest domeniu Iohannes Honterus o expune într-o lucrare aparte intitulată *Constitutiones Scholae Coronensis,* pe care reușește s-o editeze la Brașov în 1543. Drept model concret pentru reorganizarea școlilor și pentru elaborarea acestui tratat științific i-a servit activitatea școlii din Nürenberg. Școala reorganizată din Brașov l-a avut drept conducător pe unul din discipolii lui Honterus, pe nume Valentin Wagner. În conformitate cu viziunea didactică și pedagogică a acestor mari reprezentanți ai umanismului transilvănean, școala a fost înzestrată cu o bogată bibliotecă. În scurtă vreme biblioteca școlii brașovene a adunat multe cărți ieșite de sub tipar atît la Brașov, cît și în multe tiparnițe din Europa. Aici au fost aduse și multe cărți din celebra bibliotecă a regelui

Ungariei Matei Corvin, precum și manuscrise ce proveneau din mănăstirile Moldovei și Valahiei.

În scopul înzestrării școlilor cu manuale și alte materiale didactice, Honterus a întemeiat la Brașov în 1535 o tipografie, în care vestitul cărturar a editat pînă la sfîrșitul vieții sale (1549), după calculele unor cercetători, 37 de cărți[12]. Dintre aceste tipărituri fac parte: o gramatică latină și alta greacă, selecții de texte din autori romani și greci antici ca Aristotel, Cicero, Quintilian, Cato, Seneca ș.a.

Honterus s-a distins în acești ani și ca om de știință. În special el este cunoscut ca autor al unei destul de exacte pentru acele vremuri hărți a Transilvaniei, pe care o tipărește la Bazel în 1532. De asemenea editează un manuscris al lui Nilus, găsit într-una din bibliotecile din Țara Românească.

Aflîndu-se mai multă vreme în patria lui Nicolaus Copernic (Polonia) și fiind contemporan cu el, Iohannes Honterus era un bun cunoscător al științei astronomice europene. În lucrarea menționată deja, *Rudimenta Cosmographica,* el împărtășește teoria geocentristă a sistemului nostru solar și a Universului în general.

Ampla activitate didactică, tipografică și științifică a lui Honterus a contribuit mult la răspîndirea curentelor reformate în Transilvania, mai ales a luteranismului în rîndurile populației germane. De aceea el este considerat, pe bună dreptate, reformatorul sașilor transilvăneni. În 1544 Honterus este ales chiar prim-preot luteran al Brașovului.

---

[12] *Istoria României în date,* București, 1971, p. 119.

7. Diaconul Coresi (? - 1583)

Diaconul Coresi, personalitate de prim rang în cultura românească din secolul XVI, care a activat mai mulţi ani în Transilvania, este considerat pe bună dreptate unul din ctitorii cărţii româneşti tipărite în limba română. Conform izvoarelor păstrate, Coresi este de baştină din Tîrgovişte. Deşi era român pămîntean, judecînd după numele său, pare să fi avut printre strămoşii săi şi greci. Opera pe care ne-a lăsat-o moştenire diaconul Coresi a intrat pentru totdeauna în patrimoniul cultural al poporului român. Ea constă din valoroase tipărituri, înzestrate cu interesante predoslovii şi epiloguri alcătuite de Coresi într-o frumoasă limbă românească. Diaconul Coresi a fost un mare tipograf deprinzînd această meserie strîns împletită cu arta de la tipograful valah Oprea Logofătul din Ţara Românească, la rîndul său fost ucenic al lui Dimitrie Liubavici, care s-a aflat la leagănul cărţii tipărite în ţările române în primele decenii ale secolului XVI. În cei peste 20 de ani cît a activat la Braşov de prin 1559 diaconul Coresi împreună cu ucenicii săi şi cu sprijinul lui Hans Benkner, primarul oraşului, pe lîngă cele cîteva cărţi bisericeşti în limba slavonă, au tipărit şi 10 cărţi în româneşte, dintre care prima, datată cu anul 1561, este un *Tetraevanghel,* iar ultima este *Evanghelie cu învăţătură,* în 1581. Este semnificativ faptul că toate aceste cărţi în limba poporului, diaconul Coresi le-a pregătit şi le-a tipărit pe cont propriu, considerîndu-le necesare în scopul introducerii limbii române în biserică. După cum consideră cercetătorii moştenirii coresiene, majoritatea prefeţelor şi a epilogurilor acestor ediţii îi

aparţin personal diaconului. Cît priveşte textele cărţilor, se admite că au fost utilizate traduceri ce aveau circulaţie pînă la Coresi, precum şi traduceri şi redactări, inserîndu-se paralel modelele slavone. Dintre alte tipărituri coresiene menţionăm *Apostolul* (1563), *Evanghelia cu tîlc* (1564), *Molitvenicul* (1564), *Psaltirea* (1570), *Liturghierul* (1570), *Psaltirea slavo-română* (1577), *Pravila* (între 1570-1580). În predosloviile şi epilogurile lui Coresi găsim formulate motivele activităţii sale culturale şi tipografice prin care el pune la dispoziţia românilor de pretutindeni un număr mare de cărţi bisericeşti tipărite în limba română şi cea slavonă: „...deac-am văzut că mai toate limbile au cuvîntul scris cu tiparul voao, fraţilor românilor, să fie pre învăţătură". Dintre tipăriturile lui Coresi se evidenţiază *Carte ce se cheamă evanghelie cu învăţătură* (1581), în care fiecare dintre cele patru evanghelii este urmată de o „învăţătură". Aceste „învăţături" vădesc un progres lingvistic important sub aspectul fluidităţii şi expresivităţii. După cum se menţionează într-un articol referitor la opera lui Coresi „larga difuzare a *Evangheliei cu învăţătură* (1581), precum şi folosirea şi în *Cazaniile* tipărite mai tîrziu au făcut din această carte un însemnat factor de unificare şi unitate lingvistică şi spirituală"[13].

Tipăriturile diaconului Coresi au căpătat o largă răspîndire în primul rînd printre românii din Transilvania, însă acestea fiind în limba română, au trecut şi la fraţii de credinţă şi neam la est şi la sud de munţii

[13] Vezi: *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, Bucureşti, 1979, p. 217.

Carpați, în Moldova și în Țara Românească. Diaconul Coresi a înscris una dintre cele mai frumoase și mai bogate pagini din istoria tiparului și a culturii românești din secolul XVI.

8. Petru Cercel (1545-1590)

Una dintre cele mai marcante figuri ale culturii românești din secolul XVI a fost Petru Cercel — personalitate de o vastă cultură umanistă de tip apusean. Petru Cercel era fiul mai mare al domnitorului Țării Românești Pătrașcu cel Bun (1554-1557). Tînărul fiu de domn a ajuns în 1577 în Italia, iar în 1579 în Franța în căutare de sprijin pentru a obține tronul țării. El era un om de o excepțională cultură, cunoscînd 12 limbi, printre care italiana, franceza, greaca, turca, germana ș.a. În această privință fiul voievodului valah a ajuns să-i uimească chiar pe italieni și francezi în perioada de apogeu a Renașterii, prin cunoștințele și manierele sale alese, ceea ce a făcut să fie luat drept model de principe al epocii respective. Într-o lucrare apărută la Veneția în 1586 se menționează un *Imn* al lui Petru Cercel dedicat regelui Franței în speranța realizării scopului de a ocupa scaunul domnesc din Țara Română. Această extrem de interesantă operă, din păcate singura ajunsă pînă la noi, a fost scrisă într-o frumoasă limbă italiană din acea vreme. În 1935 Al. Ciorănescu a tradus și a publicat această lucrare în limba română cu titlul de *Rugăciunea lui Petru Cercel*. Curînd după alcătuirea acestei opere în 1581, Petru Cercel este chemat în capitala Imperiului otoman, unde în 1583 îi este oferit scaunul domnesc al

Țării Românești. A sosit în patrie cu planuri mari, între care și aspirații frumoase culturale și artistice, cărora însă nu i-a fost dat să le realizeze, atît din cauza poverilor tot mai mari ale tributului și peșcheșurilor înaintate de sultan și anturajul său, cît și din cauza uneltirilor lui Mihnea Turcitul, care în 1585 duc la mazilirea principelui luminat. Se refugiază după aceasta în Transilvania, unde este reținut și întemnițat. După cum mărturisește secretarul său, italianul Franco Sivori, principele compunea în detenție o oarecare istorie în versuri care ulterior s-a pierdut și se delecta cu poezia. Ajunge mai tîrziu, pe căi ocolite, prin 1589 la Constantinopol, unde încearcă să-și recapete tronul. Aici însă este trimis în surghiun pe insula Rodos. În drum este omorît și aruncat în mare.

Cu toate că Petru Cercel ne-a lăsat ca moștenire, în afară de unica poezie păstrată, doar un șir de memorii politice și scrisori legate de eforturile pentru ocuparea scaunului domnesc, după cum menționează cercetătorii operei sale, numele lui trebuie să figureze în istoria literaturii și culturii române ca un reprezentant timpuriu al Renașterii în Țara Românească[14].

9. Eftimie de la Căpriana (secolul XVI)

O figură reprezentativă a culturii românești de expresie slavonă din secolul XVI este Eftimie de la Căpriana, călugăr, egumen și autor al unei cronici a Țării Moldovei, care a cuprins în paginile sale perioada din-

[14] Vezi: Gheorghe Mihăilă, *Petru Cercel*, în *Literatura română veche (1402-1647)*, vol. I, București, 1969, p. 292-293.

tre anii 1541-1554. Cronica lui Eftimie continuă descrierea evenimentelor din istoria Moldovei alcătuite de autorii anonimi de letopisețe din secolul XV și de cronicarul Macarie în prima jumătate a secolului XVI. Într-o lucrare de sinteză privind cronica lui Eftimie se arată că autorul ei modifică o parte a cronicii, care coincide cronologic cu cea a lui Macarie. De asemenea el reflectă mai detașat ultimii ani de domnie ai lui Petru Rareș, oprindu-se mai detaliat la anii de domnie a fiilor acestuia din urmă, Iliaș și Ștefan. Eftimie dezaprobă acțiunile acestor domni, alunecarea lor spre turcizare și îndepărtarea lor de credința creștină, ocupațiile lor deșarte, lipsa de responsabilitate față de țară. Ca față bisericească, Eftimie este indignat de haraciul la care Iliaș supune deopotrivă boierimea și clerul. Din aceste cauze autorul cronicii justifică de fapt uciderea la Țuțora a lui Ștefan Rareș, omor de care nu era străin Alexandru Lăpușneanu. Ultima parte a cronicii Eftimie o dedică domniei lui Alexandru Lăpușneanu, pe care nu se zgîrcește să-l laude în fel și chip. Privită în totalitatea ei, cronica lui Eftimie este bogată în informații inedite și rămîne reprezentativă pentru o etapă istorică în care lupta dintre domn și partidele boierești se accentuează în țările române paralel cu creșterea dominației otomane[15]. Textul cronicii se păstrează în Biblioteca Academiei de Științe a Ucrainei din Kiev.

Trebuie de arătat că identificarea autorului acestei cronici a întîmpinat în literatura de specialitate mari dificultăți, deoarece pe timpul domniei lui Alexandru

[15] Rodica Șuiu, *Eftimie*, în *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, București, 1979, p. 311.

Lăpuşneanu, cînd a fost elaborat acest letopiseţ, cercetătorii întîlnesc în documentele vremii cîţiva monahi importanţi purtînd acelaşi nume Eftimie. Diferiţi istorici îi consideră deci pe rînd autor al cronicii indicate mai sus şi istoriograf oficial de curte al aceluiaşi domn. Astfel se întîlnesc păreri conform cărora autor al cronicii (1541-1554) trebuie considerat un Eftimie episcop de Rădăuţi, sau un alt Eftimie, egumen la mănăstirea Neamţ, ulterior şi mitropolit al Transilvaniei. Ambii au activat în aceeaşi epocă în Moldova, pe cînd la Căpriana era egumen un al treilea Eftimie despre care s-a vorbit mai sus. Cu un secol în urmă cercetătorul basarabean Polihronie Sîrcu publică o relaţie din 1585 a unui oarecare monah Isaia, care a fost tuns, călugărit adică, mai înainte la mănăstirea Căpriana, pe cînd egumen era un oarecare Eftimie, pe care îl caracterizează ca pe un prea înţelept monah. Acelaşi istoric emite ipoteza potrivit căreia acest egumen Eftimie este considerat autorul cronicii slavo-române (1541-1554). Ipoteza a fost susţinută mai tîrziu de unii istorici (de exemplu P.P. Panaitescu, E.M. Russev), iar de alţi cercetători respinsă, mai ales în ultima vreme (Ch. Pungă, M. Păcurariu). Din relaţia lui Isaia mai aflăm că Eftimie de la Căpriana a fost sol din partea lui Alexandru Lăpuşneanu la ţarul Ivan IV al Rusiei. Printre altele, egumenul Eftimie avea şi misiunea de a-i transmite ţarului rus lucrarea medievală cu caracter juridic *Sintagma* lui Matei Vlastares tălmăcită în slavoneşte în Moldova. Din anii de domnie ai lui Alexandru Lăpuşneanu se mai cunoaşte că voievodul a emis un act de danie datînd din 1559, prin care dăruia mănăstirii Căpriana mai multe sate şi moşii. Însă lipsa

altor informaţii documentare nu ne permite să afirmăm cu certitudine dacă daniile bogate ale lui Alexandru Lăpuşneanu făcute mănăstirii Căpriana pot fi puse în legătură directă cu careva merite deosebite ale egumenului Eftimie faţă de acest domn. P. Sîrcu consideră că Eftimie ar fi continuat să activeze la mănăstirea Căpriana încă multă vreme după 1560 şi că misiunea sa la Moscova a avut loc prin anii 1563-1564. După unii cercetători, moartea lui Eftimie, egumenul mănăstirii Căpriana, ar fi avut loc la 1 ianuarie 1558, iar după alţii mult mai tîrziu.

Cunoscutul istoric român R. Constantinescu consideră că două cărţi manuscrise (una datată cu secolul XVI, iar alta cu 1552), păstrate pînă azi în biblioteci au aparţinut mănăstirii Căpriana. La rîndul nostru am putea admite că aceste manuscrise făceau parte din biblioteca mănăstirii Căpriana şi din epoca egumenului Eftimie, alături de celebrul *Evanghelier*, dăruit de Petru Rareş şi soţia sa Elena mănăstirii Căpriana în 1545. Din bogata moştenire cărturărească a mănăstirii Căpriana s-a mai păstrat un *Mineu* din secolul XV, care poartă o însemnare din a doua jumătate a secolului XVI a unui monah de la aceeaşi mănăstire, carte care reprezenta întreaga colecţie de 12 *Minee,* cîte erau necesare pentru oficierea slujbelor religioase peste an, pe care le poseda mănăstirea în secolele XV-XVI. Toate aceste relicve de la Căpriana din acea epocă par să ne vorbească despre prezenţa unui număr relativ mare de cărţi şi a unei atmosfere cărturăreşti propice pentru activitatea unui cărturar de talia cronicarului Eftimie. De aceea noi considerăm că autorul cronicii caracteri-

zate mai sus este mai curînd Eftimie, egumenul mănăstirii Căpriana.

Prin cronica sa şi prin alte acţiuni Eftimie a înscris o pagină interesantă pentru istoria culturii medievale româneşti.

10. Mitropolitul Anastasie Crimca (? - 1629)

Un ultim, dar puternic şi fructuos acord în dezvoltarea culturii de limbă slavonă în Moldova a reprezentat activitatea cărturărească de copist, caligraf, miniaturist şi autor de literatură imnografică religioasă a lui Anastasie Crimca.

A. Crimca s-a născut în a doua jumătate a secolului XVI. Datele biografice din perioada iniţială a vieţii sale sînt cunoscute cu aproximaţie. Se admite că este de baştină din Suceava, din familia negustorului Ioan Crimca. Numele său de mirean era Ilie, căruia în 1587 domnitorul Petru Şchiopul i-a dăruit pentru slujba credincioasă o selişte. Se presupune că s-a călugărit în acelaşi an la mănăstirea Putna, ca un an mai tîrziu să devină egumenul mănăstirii Galata din preajma cetăţii de scaun a Ţării Moldovei. Trecînd prin mai multe peripeţii legate de instabilitatea politică şi schimbarea frecventă a domnilor în ultimul deceniu al secolului XVI, în vara anului 1600, sub stăpînirea lui Mihai Viteazul îl aflăm pentru scurtă vreme în postul de episcop de Rădăuţi. După o întrerupere de mai mulţi ani în 1606 reapare ca episcop de Roman, iar din 1608 devine mitropolit al Moldovei. În această postură a rămas pînă la sfîrşitul vieţii, cu o mică întrerupere în 1618-1619.

Din numărul destul de mare de domnitori sub care s-a aflat în fruntea bisericii moldovenești a colaborat mai fructuos cu Ștefan Tomșa (1611-1615; 1621-1623) și cu Miron Barnovschi (1626-1629). Printre acțiunile sale remarcabile se înscrie și întemeierea la Suceava în 1619 a unui spital, care este cel dintîi atestat documentar în Moldova într-un centru urban.

Anastasie Crimca s-a manifestat ca un deosebit de strălucit copist, miniaturist și cărturar de cultură slavonă, iar ctitoria sa de la mănăstirea Dragomirna reprezintă — după aprecierile cercetătorilor — o ultimă manifestare spectaculoasă a acestui fenomen cultural nu numai în Moldova, ci și în întreaga civilizație medievală românească, înrîurind chiar și stilul arhitectural al bisericii mari de la această mănăstire.

Însă gustul artistic, talentul și originalitatea gîndirii lui A. Crimca s-au manifestat mai ales în activitatea sa de caligraf și miniaturist. Codexurile, sau cărțile religioase copiate de el sau de discipolii săi (dintre care s-au evidențiat călugărul Teofil de la mănăstirea Voroneț, diacul Dimitrie Belinschi, zugravul Ștefan din Suceava) pentru mănăstirea Dragomirna sînt veritabile capodopere de artă miniaturală (viniete, miniaturi, frontispicii, portrete).

După calculele specialiștilor pînă în prezent se cunosc nouă manuscrise executate de Anastasie Crimca, iar altele trei doar semnalate. Dintre cele mai cunoscute opere de copist ale cărturarului moldovean fac parte *Tetraevanghelul* și *Evanghelia* din 1609, două *Liturghiere* din 1610, *Tetraevanghelul* din 1614, *Liturghierul* și *Psaltirea* din 1616, precum și un *Apostol* din 1619, toate aflate în colecțiile din România. De aseme-

nea lui Anastasie Crimca i se atribuie, reieşind din maniera de executare, un şir de alte manuscrise în număr de circa 25. Dintre acestea 13 aparţinînd lui Anastasie şi şcolii sale de caligrafie au fost identificate în bibliotecile şi arhivele din Ucraina şi Rusia. Alte opere ale lui Anastasie Crimca au ajuns în bibliotecile din Viena, după anexarea Bucovinei de către austrieci. Cercetătorii constată că în opera lui A. Crimca sînt originale interpretări picturale ale literaturii creştine şi ca imaginaţie depăşesc modelele clasice bizantine şi slave. A. Crimca este cunoscut şi ca autor al unui imn religios în limba slavonă *Vers de plîngere al omului căzut adresat sufletului său*[16], operă cu profund conţinut de morală creştină. În primele decenii ale secolului XVII, activitatea cărturărească a lui Anastasie Crimca a dat un nou şi puternic suflu culturii de limbă slavonă în Moldova. În perioada imediat următoare cărţile sale au servit drept izvoade şi modele caligrafice pentru copiştii de carte manuscrisă în limba română.

11. Mitropolitul Petru Movilă (1596 - 1647)

Un alt reprezentant al culturii româneşti din prima jumătate a secolului XVII este Petru Movilă, fiul lui Simeon Movilă, domn al Ţării Româneşti (1600-1602) şi al Moldovei (1606-1607). Petru Movilă este unul din ultimii reprezentanţi ai literaturii de limbă slavonă din ţările române. Cărturar şi teolog de prim rang din în-

[16] Vezi: Rodica Şuiu, *Crimca Anastasie (? - 1629)*, în *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900*, Bucureşti, 1979, p. 242-243.

treaga lume ortodoxă, Petru Movilă pe parcursul anilor a acumulat cunoştinţe temeinice în domeniul teologiei şi culturii umaniste europene. Poseda la perfecţie limbile slavonă, greacă, latină, polonă şi ucraineană. A urcat, fiind încă destul de tînăr, treptele înalte ale ierarhiei bisericeşti, devenind la 1627 arhimandrit al celebrei mănăstiri Lavra Pecerska din Kiev, apoi şi mitropolit al Kievului şi Haliciului (1633). Petru Movilă a întemeiat prima şcoală superioară din Ucraina — Colegiul Kievean sau aşa-numita Academie Kievo-Movileană. Pentru prima dată în lumea slavă răsăriteană Petru Movilă a introdus ca disciplină de studiu limba şi cultura latină (studierea autorilor latini antici), ritorica, poezia şi filozofia. Însuşi Petru Movilă a dat dovadă de o bună cunoaştere a ştiinţei şi culturii europene din epoca sa, precum şi a teologiei ortodoxe şi romanocatolice. Tot la mănăstirea Lavra Pecerska, Petru Movilă a întemeiat şi o tipografie modernă de mare capacitate care tipărea cărţi bisericeşti şi laice, manuale pentru întreaga lume ortodoxă. În timpul studiilor şi a păstoriei sale ca mitropolit Petru Movilă a acumulat o mare bibliotecă umanistă, în care se puteau găsi cărţi tipărite din multe ţări europene. Concomitent cărturarul a procurat şi a dăruit un număr mare de cărţi multor instituţii de învăţămînt, mănăstiri şi biserici din Ucraina şi ţările române.

Ca înalt prelat bisericesc şi om de cultură, Petru Movilă, care şi-a făcut studiile la una din universităţile apusene (din Cracovia ori chiar din Paris după unii cercetători) a ales şi a trimis la studii în străinătate, în marile şcoli europene, universităţi şi colegii (din Vilno, Cracovia ş.a) mulţi tineri, dintre care mulţi au devenit

înalți prelați, mari profesori la școlile deschise de el. Un anumit număr de ucenici ai săi, precum și dintre cei trimiși la studii, erau tineri originari din țările române. Unul dintre aceștia a fost Pavmo Berînda, cunoscut cărturar tipograf și lingvist, care a alcătuit și tipărit la Kiev un valoros dicționar slavo-rusesc.

Ducîndu-și viața în mare parte pe meleaguri străine (Polonia, Ucraina), Petru Movilă niciodată nu și-a uitat obîrșia, menținînd permanent legături cu Moldova și Țara Românească. Astfel, el a acordat un mare sprijin prin meșteri tipografi și profesori, care au pus bazele activității tipografiilor din Cîmpulung (Valahia, 1635) și Iași (1642), de sub teascurile cărora au ieșit o serie de valoroase tipărituri românești (vezi mai detaliat compartimentul dedicat tiparului). Tot Petru Movilă, prin înțelegerea preliminară avută cu mitropolitul Varlaam și domnul Vasile Lupu, trimite în capitala Moldovei un grup de dascăli cu multă carte latinească în frunte cu Sofronie Pociațchi, care în 1640 au pus temeliile învățămîntului superior în Moldova, avînd ca model colegiul de la Kiev. Este vorba de Colegiul vasilian din Iași în care teologia, retorica, filozofia și alte discipline erau predate ca și la Kiev în limbile latină, slavonă și greacă.

În afară de vasta activitate de organizator și reformator al bisericii și învățămîntului în Ucraina, mitropolitul Petru Movilă este cunoscut, și nu numai în lumea ortodoxă, ca autor al unor lucrări de exegeză religioasă, dintre care cea mai importantă, după opinia cercetătorilor, este *Mărturisirea ortodoxă* scrisă în limba latină și fiind adoptată ca document oficial la sinoadele din Kiev (1640) și Iași (1642). Ulterior a fost tipărită în limbile latină, greacă, rusă și română (1691).

Concepţiile sale politice şi social-culturale au fost expuse în una din lucrările sale sub formă de îndrumări, sfaturi către fratele său Moise Movilă, inclusă sub formă de prefaţă la o tipăritură, *Triod ales,* apărută la Kiev în 1631. Cunoscutul cercetător al culturii româneşti medievale P.P. Panaitescu apreciază această scriere ca pe o lucrare „de o deosebită importanţă istorico-literară" şi o situează la acelaşi nivel cu sfaturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie din Ţara Românească. După cum arată cunoscutul slavist român Gheorghe Mihăilă, „sfaturile pe care învăţatul prelat le dă fratelui său au în vedere nu numai răspîndirea culturii şi sprijinirea bisericii, ci şi fericirea celor supuşi, spiritul de dreptate ce trebuie să-l călăuzească pe domn în apărarea ţării faţă de cei care încearcă s-o cotropească"[17]. Acelaşi cercetător evidenţiază din scrierea lui Petru Movilă cuvintele: „Pentru libertatea patriei şi a supuşilor tăi trebuie să lupţi bărbăteşte". Toate acestea ne arată cu claritate calităţile de patriot ale înaltului prelat român aflat departe de meleagurile natale. Petru Movilă s-a stins din viaţă în 1647 şi a fost înmormîntat în incinta mănăstirii Lavra Pecerska din Kiev.

Prin tot ce a făcut, prin moştenirea lăsată, Petru Movilă aparţine în egală măsură atît culturii şi spiritualităţii polone şi ucrainene, cît şi celei româneşti, pentru care a făcut atît de mult. Înaltul prelat moldovean a impulsionat puternic viaţa religioasă ortodoxă a ucrainenilor, a consolidat şi a apărat Biserica Ortodoxă

[17] Gheorghe Mihăilă, *Petru Movilă,* în *Literatura română veche (1402-1647).* Introducere, ediţie îngrijită şi note de Gh. Mihăilă şi D. Zamfirescu. Vol. II, Bucureşti, 1969, p. 261.

ucraineană de pericolul catolicizării şi deznaţionalizării. Şcolile de diferite ranguri, tipografiile întemeiate de el în Ucraina, Valahia şi Moldova au servit drept model pentru organizarea mai tîrziu a unor şcoli de rang superior în Rusia. Tipăriturile sale, dintre care multe au fost efectuate pe cheltuială proprie, operele sale religioase au căpătat o largă răspîndire în toată lumea ortodoxă, iar prin aceasta au exercitat o puternică influenţă asupra vieţii religioase a multor popoare creştine. Prin mulţimea discipolilor săi Petru Movilă a pregătit un teren fertil pentru activităţile culturale din Rusia în epoca lui Petru cel Mare.

12. Mitropolitul Varlaam (1590 - 1657)

Alături de cronicarul Grigore Ureche, de mitropolitul Petru Movilă, de logofătul izvoditor de pravile Eustratie, una din figurile care au dat strălucire deosebită epocii lui Vasile Lupu (1634-1653) a fost mitropolitul Varlaam.

Data exactă a naşterii viitorului mare cărturar nu se cunoaşte, dar se presupune că aceasta ţine de penultimul deceniu al secolului XVI. Vasile Moţoc, căci acesta era numele laic al viitorului mitropolit Varlaam, se trage dintr-o familie de ţărani răzeşi din satul Balotesti, Vrancea (Ţara Moldovei). Nu este exclus să fi învăţat carte slavonească, românească şi grecească la început la schitul lui Zosim, apoi la mănăstirea Secu, ctitorie a Mitrofanei şi a lui Nestor Ureche (1602), părinţii lui Grigore Ureche, unde s-a călugărit la hotarul secolelor XVI-XVII. Vasta cultură cărturărească şi teologică de

ortodoxie creştină acumulată l-au făcut să se evidenţieze printre fraţii săi de credinţă şi rugăciune. Căci deja prin 1610-1611 (după alţi cercetători prin anii '20 ai sec. XVII) devine egumen al acestei mănăstiri. În mediul cărturăresc de la Secu, Varlaam prin 1610 termina de întocmit traducerea din limba slavonă în cea românească a manuscrisului miscelaneu al lucrării *Scara paradisului* (ori „a raiului") a egumenului creştin ortodox, Ioan Climax, al unei mănăstiri de la muntele Sinai din Orientul Apropiat, cunoscut în ţările române ca Ioan Scărariul (sec.VII). Prin 1628, egumenul Varlaam devine duhovnic şi sfetnic personal al domnitorului Moldovei Miron Barnovschi-Movilă (1626-1633) şi în scurtă vreme este numit în fruntea unei solii, trimise cu daruri şi comenzi ale unor icoane la ţarul Rusiei Mihail Fiodorovici şi Patriarhului Moscovei Filaret Nikitici. În drum spre Moscova, pe la sfîrşitul anului 1628, precum şi în vara lui 1629 Varlaam va poposi la vestita mănăstire Pecerska Lavra din Kiev unde s-a bucurat din plin de ospitalitatea şi atenţia frăţească a arhimandritului de aici Petru Movilă. În capitala Rusiei solia din Moldova s-a aflat din martie pînă în decembrie 1629.

În 1632, datorită prestigiului cărturăresc şi înţelepciunii de păstor ortodox de care se bucura în toată biserica din Ţara Moldovei, avînd calde recomandări din partea Patriarhului a toată Rusia, Filaret Nikitici, şi a lui Petru Movilă, sărind peste treapta de episcop, Varlaam este „uns" (ales) mitropolit al Ţării Moldovei. Predica de investire cu acest prilej a fost rostită de cunoscutul cărturar şi teolog grec Meletie Sirigul. Drept indice al prestigiului de care se bucura mitropoli-

tul Varlaam în biserica ortodoxă se admite faptul că în 1633 el a condus slujba de oficiere-sfințire, în biserica moldovenească din Lvov, cu ocazia primirii titlului de mitropolit al Kievului și a întregii Rusii de către Petru Movilă, care ulterior a acordat un mare ajutor fraților săi de sînge din Moldova și Țara Românească în promovarea tiparului și a luminii cărții. Mitropolitul Varlaam a desfășurat cea mai vastă activitate cultural-bisericească pe timpul aflării în scaunul domnesc al Țării Moldovei a lui Vasile Lupu, care va sprijini realizarea tuturor proiectelor și inițiativelor sale timp de aproape două decenii. Către 1637 mitropolitul Varlaam avea deja „toată gata tradusă" cea mai de seamă operă a sa, care a intrat pentru totdeauna în patrimoniul culturii românești: *Carte românească de învățătură...*, fiind în căutarea unei tiparnițe pentru a-și edita opera, lucru pe care îl reușește doar în 1643 (vezi compartimentul dedicat tiparului).

În 1639 mitropolitul Varlaam figurează printre cei trei candidați (alături de Partenie, mitropolit al Adrianopolului, căruia i s-a dat preferință, și de Porfirie, mitropolit al Niceii), la înaltul titlu de Patriarh al Constantinopolului. Tot în această perioadă de la hotarul anilor 30-40 ai secolului XVII, îl aflăm pe mitropolit angajat în rezolvarea unor probleme de mare prestigiu cultural și bisericesc pentru Țara Moldovei, precum sînt înălțarea și sfințirea catedralei mănăstirii Trei Ierarhi, a Colegiului slavo-greco-latin și a tipografiei de pe lîngă acesta, devenită cu timpul o importantă instituție de cultură și spiritualitate creștin-ortodoxă. Tot în acești ani, dar mai exact în 1642, mitropolitul Varlaam este unul din conducătorii și inspiratorii Sinodului lo-

cal de la Iaşi cu participarea mitropolitului Petru Movilă, a unor teologi ucraineni şi greci, sinod la care a fost „condamnată" o lucrare a fostului patriarh al Constantinopolului Chiril Lucaris, aprobîndu-se — pe de altă parte — *Mărturisirea ortodoxă* a mitropolitului moldovean de la Kiev. După ce în 1643 la Iaşi „în tiparul domnesc" apare monumentala *Carte românească de învăţătură...*, în 1644 mitropolitul Varlaam alcătuieşte *Predoslovia,* contribuie la traducerea, redactarea, editarea unei alte tipărituri de la Trei Ierarhi *Şeapte taine ale bisericii...* în tălmăcirea lui Eustratie Logofătul. În 1645 la tipografia mănăstirii Dealu, după cum se admite în literatura de specialitate, îşi face apariţia cărticica lui Varlaam *Răspunsul împotriva catihismului calvinesc* — un fel de *Mărturisire ortodoxă* din Moldova, destinată populaţiei româneşti din Transilvania. Apoi în ultimii ani de aflare în scaunul mitropolitan Varlaam va suporta drama Ţării Moldovei, care a fost atrasă împotriva voinţei sale în războiul lui Bogdan Hmelniţki, care a avut ca urmare nefastă şi „căderea„ din scaunul domnesc a lui Vasile Lupu (1653). După această dată Varlaam renunţă la scaunul Mitropoliei şi se retrage la mănăstirea Secu, unde la sfîrşitul anului 1657 îşi dă obştescul sfîrşit, lăsîndu-ne o inestimabilă moştenire spirituală şi culturală.

Cartea românească de învăţătură... (Cazania) a mitropolitului Varlaam, opera sa de vîrf, este apreciată drept o capodoperă a literaturii române din prima jumătate a secolului XVII. Cunoscutul istoric literar George Ivaşcu, referindu-se la aceeaşi operă, arăta: *„Cartea românească de învăţătură...* deţine în cultura română un loc analog „Bibliei" lui Luther în cultura

germană. Ea este cea mai însemnată scriere sub raportul contribuției la formarea limbii literare, atît prin geniul lingvistic al tălmăcitorului, care a reușit cel dintîi să emancipeze limba română de originalele slavone, creînd pe o bază populară, stilul cărturăresc al limbii noastre vechi, cît și prin răspîndirea extraordinară ce a cunoscut-o..."[18].

Prin activitatea sa de mare prelat și de cărturar mitropolitul Varlaam a apărat biserica ortodoxă din țările române de curentele reformatoare. Prin cărțile sale și prin activitatea sa de mitropolit al Moldovei, Varlaam a făcut un mare pas în trecerea la limba română în biserică. În multe biblioteci, arhive, mănăstiri și biserici din România, Moldova, Rusia și alte țări se păstrează cărți tipărite și manuscrise, obiecte de cult și veșminte care au aparținut celebrului cărturar. Biblioteca Academiei de Științe a Moldovei posedă un exemplar al operei lui Varlaam *Cartea românească de învățătură...*, tipărită la Iași în 1643.

13. Grigore Ureche (1590-1647)

Unul din cei mai mari cărturari români din prima jumătate a secolului XVII este cronicarul Grigore Ureche. Istoricul și scriitorul Grigore Ureche ne-a lăsat moștenire cronica originală în limba română *Letopisețul Țării Moldovei.* Această cronică se deosebește în mai multe privințe de cele scrise în secolele XV-XVI. În

[18] George Ivașcu, *Istoria literaturii române,* vol. I, București, 1969, p. 141.

primul rînd, *Letopiseţul Ţării Moldovei,* este scris nu în limba slavonă, ci în limba română, pentru prima dată în istoria cronografiei ţării. În al doilea rînd, spre deosebire de letopiseţele slavo-moldoveneşti din secolele XV-XVI, cronica lui Grigore Ureche nu a fost scrisă la comandă, ci din proprie iniţiativă. În al treilea rînd, *Letopiseţul Ţării Moldovei* nu mai era scris de un prelat bisericesc, cum se făcuse de atîtea ori pînă atunci, ci de o persoană laică, reprezentantă a marii boierimi, cu înaltă funcţie în aparatul de stat al Moldovei.

Grigore Ureche se trăgea dintr-o veche familie boierească. Nu întîmplător unii istorici încearcă, nu fără temeiuri documentare, să-i urmărească arborele genealogic pînă la un „Ureache" contemporan cu Ştefan cel Mare. Tatăl cărturarului, Nestor Ureche, era un mare boier moldovean, care pe parcursul vieţii sale a ocupat în repetate rînduri înalte dregătorii în sfatul domnesc al Ţării Moldovei, acumulînd de-a lungul anilor moşii întinse. La începutul anilor '90 ai secolului XVI, în anumite împrejurări politice nefavorabile, Nestor Ureche, împreună cu familia sa a fost nevoit să se refugieze în Ţara Leşească, cum era numită pe atunci Polonia, unde s-a aflat cu întreruperi mai multă vreme. În această ţară cu bogate tradiţii culturale şi cărturăreşti şi-a făcut studiile la şcoala Frăţiei ortodoxe din Lvov, al cărei membru devenise ceva mai tîrziu (1612) tatăl său, iar după alţi cercetători, poate chiar la unul din colegiile iezuite din Polonia, cum a procedat mai tîrziu Miron Costin, urmaşul său direct în ale scrierii istoriei naţionale.

Ajuns la maturitate, Grigore Ureche a devenit o personalitate cu o rară cultură umanitară, cu un vast

orizont cărturăresc pentru timpul său, cunoscînd în afară de limba maternă, limbile latină, poloneză, slavă veche. După mai mulți ani de studii și ședere în Polonia, tînărul Gr. Ureche se întoarce în patrie către 1617, unde se află mai mulți ani în umbră. Abia în 1627 Gr. Ureche devine al treilea logofăt, pomenindu-se astfel în anturajul apropiat al domnilor Moldovei. Ajunge apoi în cele mai înalte dregătorii de stat, între care și în cea de mare vornic al Țării de Jos pe timpul domniei lui Vasile Lupu (cu începere din 1643), funcție pe care o deține pînă la sfîrșitul vieții.

Gr. Ureche a lăsat posterității o singură dar deosebit de valoroasă operă istoriografică: *Letopisețul Țării Moldovei, de cînd s-au descălicat țara și cursul anilor și de viață domnilor care scrie de la Dragoș vodă pînă la Aron vodă,* numit mai frecvent pe scurt *Letopisețul Țării Moldovei.* Cronica cuprinde perioada de la întemeierea Statului Moldovenesc în 1359 pînă la domnia lui Aron vodă (1594), cînd se întrerupe brusc, probabil din cauza morții cărturarului, deși acesta avea intenția de a ajunge cu descrierea evenimentelor pînă în timpul domniei contemporanului său — Vasile Lupu. Din nefericire, letopisețul lui Gr. Ureche nu s-a păstrat în original, ajungînd pînă la noi prin cîteva copii mai tîrziii, care au fost destul de mult refăcute prin diferite adaosuri, numite interpolații ale copiștilor de mai tîrziu — Simion Dascălul, Misail Călugărul și Axinte Uricarul. Se mai cere arătat totuși că unii cercetători îl exclud pe Misail Călugărul din numărul interpolatorilor. Pierderea manuscrisului autograf al autorului a făcut ca *Letopisețul Țării Moldovei* să devină cunoscut posterității datorită mai ales unei copii-redacții a croni-

cii efectuate prin anii '60 ai secolului XVII de către Simion Dascălul. Această împrejurare a făcut ca problema paternității scrierii în cauză să fie pusă sub semnul întrebării în literatura de specialitate. Astfel diverși cercetători l-au considerat drept autor al acestui *Letopiseț*... pe Grigore Ureche, Nestor Ureche, tatăl cronicarului, Simion Dascălul în aceeași măsură drept coautori pe Grigore Ureche și pe Simion Dascălul. Discuția științifică în privința paternității acestei opere nu a încetat pînă în prezent. Dintre istoricii care cu venit cu interesante investigații în această controversată problemă fac parte P.P. Panaitescu, E. Russev, D. Velciu, M. Scarlat, I.D. Lăudat, L. Onu ș. a., care îl consideră drept unic autor pe Grigore Ureche, precum și C. Giurescu, C.C. Giurescu, N.A. Ursu, care îl consideră drept autor al aceleeași cronici pe Simion Dascălul sau în aceeași măsură pe Grigore Ureche și Simion Dascălul.

Pentru a scrie letopisețul său, Gr. Ureche a folosit pe larg nu numai izvoare interne moldovenești, ci și străine, în special cele ale istoricilor polonezi și transilvăneni. Dintre izvoarele interne, cel mai important după cum reiese din cronică este *Letopisețul moldovenesc,* o sursă narativă complexă. Dintre autorii polonezi au fost în mod critic folosite mai ales operele istoricilor M. Bielski și ale fiului său I. Bielski, ale lui M. Kromer și M. Miehovski, diverse lucrări cu caracter informativ și enciclopedic, care aveau circulație pe acele timpuri în aria de cultură poloneză, în care pătrunsese masiv și cartea vest-europeană. De rînd cu izvoarele scrise, Grigore Ureche a folosit pe larg și tradiția populară orală, amintirile tatălui său, ale altor boieri bătrîni din an-

turajul familiei sale. Autorul a utilizat toate aceste informaţii în mod critic, cernîndu-le şi trecîndu-le prin raţiunea şi inima sa. Cărturarul a ştiut să aleagă cu grijă adevărul şi să-l aştearnă pe hîrtie într-o limbă frumoasă şi înţeleasă.

În *Letopiseţul Ţării Moldovei* sînt descrise evenimentele mai principale din istoria Moldovei, pe parcursul a circa două secole şi jumătate. Autorul îşi începe cronica cu o „Predoslovie...", în care arată importanţa cunoştinţelor despre trecut, a istoriei ca domeniu de cunoaştere (ca ştiinţă), despre originea romanică (latină) a poporului român şi a limbii sale, despre unitatea şi rădăcinile comune ale tuturor românilor.

Referitor la perioada de început a istoriei Ţării Moldovei şi la evenimentele de la mijlocul şi a doua jumătate a secolului XIV, autorul cronicii nu dispune decît de date cu totul sumare, cunoscînd destul de aproximativ chiar şi numele primilor voievozi moldoveni în ordinea în care au urcat la tron. Doar cu începere din timpul domniei lui Alexandru cel Bun ştirile incluse în *Letopiseţ...* devin mai ample.

Locul central în cronică îl ocupă neîndoielnic epoca glorioasă a lui Ştefan cel Mare, lupta eroică a poporului împotriva cotropitorilor străini şi mai ales împotriva celor otomani. Un număr destul de mare de compartimente ale cronicii sînt dedicate perioadelor de domnie a voievozilor care au urmat după Ştefan cel Mare. Pagini interesante şi pline de învăţăminte sînt dedicate fiilor lui Ştefan cel Mare — Bogdan (1504-1517), Petru Rareş (1527-1538; 1541-1547), precum şi altor domni cum ar fi Alexandru Lăpuşneanu (1552-1561; 1564-

1568), Ioan Vodă cel Viteaz (Cumplit) (1572-1574), Petru Șchiopul (1574-1577; 1578-1579; 1582-1591) ș.a.

Ca reprezentant al marii boierimi moldovene, Gr. Ureche descrie evenimentele, faptele și acțiunile diferitelor personalități din istoria țării sale prin prisma reprezentărilor sale, a clasei sociale din care făcea parte, așa încît uneori întîlnim aprecieri de-a dreptul tendențioase. În același timp, trebuie de menționat faptul că același cronicar tinde să-și scrie opera de pe poziții obiective, ale intereselor patriei sale, ale luptei împotriva cotropitorilor străini și ale luptei de eliberare națională — scop nobil, care se impune cu deosebită acuitate în timpul vieții celebrului cronicar. *Letopisețul Țării Moldovei* este scris într-o limbă curgătoare, deosebit de plastică și înțeleasă, fiind un apreciat monument de limbă și literatură medievală românească. În epocile următoare (a doua jumătate a secolului XVII — începutul secolului XIX) cronica lui Gr. Ureche a avut o răspîndire destul de mare în manuscris, contribuind la formarea multor generații de cărturari și de luptători pentru neatîrnarea patriei[19].

Paralel cu asemenea importante aspecte cum sînt glorificarea trecutului Țării Moldovei, lupta contra invadatorilor străini, perioada de domnie a lui Ștefan cel Mare ș.a., în cronica sa Grigore Ureche acordă atenție și unei astfel de chestiuni cum ar fi obîrșia poporului român și a limbii sale. Datorită studiilor făcute, mai cu seamă în mediul cultural polonez, cronicarul moldovean a cunoscut în de aproape cultura umanistă europeană a epocii, iar cunoașterea limbii și a culturii latine

[19] Vezi cronica precum și un studiu introductiv dedicat letopisețului: *Ureche Grigore. Letopisețul Țării Moldovei*, Chișinău, 1988.

l-a ajutat, după cum observă P.P. Panaitescu, neobositul cercetător al operei lui Grigore Ureche, pe celebrul nostru cărturar să-şi dea seama de apropierea dintre limba latină şi limba sa maternă, ceea ce l-a condus la înţelegerea unităţii de origine şi de limbă a poporului român. Aceasta l-a şi făcut să afirme în capitolul despre limba moldovenească cu deplină convingere, că „de la Rîm ne tragem", aducînd drept exemplu cuvintele: carne, găină, muiare, părinte, al nostru; cu echivalentul lor latin, „...şi altile multe din limba latină, că de ne-am socoti pre amăruntu, toate cuvintele le-am înţelege". Ideea este continuată în capitolul *Pentru Ţara Ungurească de Jos şi Ardealul de Sus,* în care se constată că în Transilvania locuiesc „şi români peste tot locul, de mai multu-i ţara lăţită de români de cîtu de unguri". Iar ca un fel de concluzie la cele arătate mai sus, Grigore Ureche conchide că „rumânii, cîţi se află lăcuitori la Ţara Ungurească şi la Ardeal şi la Maramureşu, de la un loc sîntu cu moldovenii şi toţi de la Rîm se trag". Analizînd aceste extrem de importante pasaje din cronică pentru viziunea cronicarului nostru, acelaşi P.P. Panaitescu arată că această din urmă teză este cea mai importantă în concepţia lui Grigore Ureche despre originea românilor, şi că avem în faţa noastră cea mai veche afirmaţie românească din Moldova despre unitatea neamului şi în acelaşi timp despre originea sa comună[20], reprezentînd o idee de mare valoare nu numai pentru epoca în care a trăit şi a activat cărturarul.

[20] Vezi: P.P. Panaitescu, *Introducere,* în *Ureche Grigore. Letopiseţul Ţării Moldovei,* Bucureşti, 1955, p. 18-19; I.C. Chiţimia, *Ideea latinităţii poporului şi a limbii române în istoriografia medievală şi renascentistă,* în *Probleme de bază ale literaturii române vechi,* Bucureşti, 1972, p. 159-196.

Din anul 1845, cînd Mihail Kogălniceanu editează pentru prima dată opera cronicărească a lui Grigore Ureche şi pînă în prezent, au apărut zeci de ediţii, inclusiv la Chişinău, ale acestei monumentale lucrări. Pe această cale *Letopiseţul Ţării Moldovei* a căpătat o largă răspîndire, intrînd masiv şi pentru totdeauna în patrimoniul de valori culturale ale poporului român.

14. Miron Costin (1633-1691)

Un alt mare reprezentant al culturii româneşti din secolul XVII a fost Miron Costin. Fiul hatmanului Iancu Costin şi al Saftei din cunoscuta familie de boieri a Movileştilor din Moldova, Miron Costin, s-a născut în 1633. Deja în 1634 Iancu Costin cu întreaga sa familie a fost nevoit să se refugieze în Polonia, salvîndu-se pe această cale de mînia turcilor. Aici ei au obţinut cetăţenia (indigenatul) polonez şi includerea în şleahta poloneză. În timpul aflării în Polonia viitorul cronicar îşi face studiile la colegiul iezuit din oraşul Bar. Ajuns la maturitate, M. Costin devine un om de o aleasă cultură, un adevărat poliglot, posedînd în aceeaşi măsură limbile română, polonă, ucraineană, slavă veche şi latină. Se întoarce în patrie abia pe la începutul anilor '50, unde în scurtă vreme urcă vertiginos pe scara unor înalte dregătorii boiereşti pînă la cea de logofăt, pe care a ocupat-o din 1675 pînă la sfîrşitul anului 1683, cînd se retrage din activitatea de stat.

Îndeplinind multe funcţii pe lîngă domnii moldoveni, M. Costin a fost martor şi în acelaşi timp participant la multe evenimente din istoria Ţării Moldovei, pe

care în mare parte le-a reflectat în cronica sa. În 1683, după înfrîngerea oastei otomane, M. Costin, ca participant la asediul Vienei (în tabăra turcească) a fost făcut prizonier de către regele Poloniei Ian Sobieţki, care însă l-a miluit, punîndu-i la dispoziţie unul din castelele sale de lîngă oraşul Stryj, unde cronicarul a desfăşurat o activitate cărturărească timp de aproape doi ani. După ce i s-a permis repatrierea, M. Costin nu a mai reuşit să capete încrederea domnului Constantin Cantemir, tatăl lui D. Cantemir, care printr-o învinuire neîntemeiată l-a condamnat la moarte în 1691.

M. Costin a lăsat posterităţii o bogată moştenire spirituală cărturărească. Principala sa operă este *Letopiseţul Ţării Moldovei de la Aron-vodă încoace de unde este părăsit de Ureche, vornicul de Ţara de Jos, scos de Miron Costin, vornicul de Ţara de Jos, în oraş Iaşi, în anul de la zidirea lumii 7183, iar de la naşterea mîntuitorului lumii Iisus Hristos, 1675 meseţă ...dni. Letopiseţul...* este împărţit în 22 de capitole neintitulate, iar acestea în paragrafe, numite „zaciale", şi cuprinde o descriere desfăşurată a istoriei ţării între anii 1595-1661, încheindu-se cu relatarea morţii lui Ştefăniţă vodă Lupu şi înmormîntarea sa. Înzestrat cu o înaltă măiestrie de povestitor, M. Costin a rămas în primul rînd istoric, căutînd să-şi întemeieze opera sa istorică pe o largă bază documentară. La elaborarea cronicii sale cărturarul a apelat pe larg la un şir de lucrări ale istoricilor transilvăneni şi polonezi: L. Topeltin, *Despre originea şi căderea transilvănenilor,* P. Piaseţki, *Cronica celor mai însemnate evenimente din Europa (1568-1638),* A. Guagnini, *Descrierea Sarmaţiei europene* ş.a. Începînd cu evenimentele din 1633, M. Costin apelează frecvent

la amintirile și impresiile proprii, letopisețul căpătînd într-o măsură oarecare un aspect de memorii, mai cu seamă cînd este vorba de domniile lui Vasile Lupu și Gheorghe Ștefan.

O altă operă costiniană este *Cronica Moldovei și a Munteniei,* scrisă în 1677. În cîteva mici capitole autorul descrie cuceririle romane în Dacia, precum și un șir de vestigii ale culturii materiale ce atestă dominația romană în Bazinul carpato-dunărean; prezintă date convingătoare cu privire la originea latino-romanică a limbii materne, se oprește succint la legenda despre Dragoș, la credințele și superstițiile moldovenilor, înșiruie ținuturile, rîurile și orașele Țării Moldovei. În timpul prizonieratului în Polonia, M. Costin scrie *Poiema polonă* în versuri (în limba poloneză), în care proslăvește originea romană a poporului său, deplînge soarta grea a contemporanilor săi sub dominația turcilor, exprimîndu-și încrederea că vor fi în stare să izbîndească în lupta pentru libertate cu ajutorul regelui polon.

În ultimii ani de viață, M. Costin a lucrat asupra unei alte opere de largă rezonanță și înaltă ținută științifică, intitulată *De neamul moldovenilor, din ce țară au ieșit strămoșii lor.* Opera constă din 17 capitole, în care autorul vorbește despre Imperiul roman, despre Dacia și cucerirea acesteia de către Traian, despre strămutarea populației românești din Maramureș în Moldova, despre cetățile moldovene, despre îmbrăcămintea, obiceiurile și datinile moldovenilor ș.a. Scopul urmărit de autor constă în a arăta originea nobilă romană a poporului său, precum și originea comună latină a tuturor românilor, comunitatea limbii

lor numită limba română, care de asemenea este de origine latină. Drept argumente, M. Costin aduce nu numai izvoare scrise, ci şi mostre arheologice, epigrafice, numismatice şi etnografice.

M. Costin a continuat cronologic nu numai letopiseţul lui Gr. Ureche, ci şi unele dintre ideile de bază ale precursorului său. Dintre acestea face parte şi ideea originii romano-latine a comunităţii şi unităţii de neam a poporului său. Miron Costin a dezvoltat această concepţie în primul rînd în cunoscuta sa operă *De neamul moldovenilor, din ce ţară au ieşit strămoşii lor,* scrisă prin anii 70-80 ai secolului XVII, precum şi două lucrări mai mici în limba poloneză: *Cronica Ţării Moldovei şi a Muntenie* şi *Istoria în versuri polone despre Moldova şi Ţara Românească.* Subiectul acestor din urmă două lucrări este acelaşi ca şi în lucrarea *De neamul moldovenilor...* Autorul încearcă să-i edifice pe vecinii noştri din partea de nord, polonezii, asupra originii moldovenilor şi a tuturor românilor, indiferent de ţara în care locuiesc. Scopul principal pe care l-a urmărit Miron Costin în aceste lucrări, dar mai cu seamă în lucrarea monografică *De neamul moldovenilor,* era acela de a combate *basna* interpolatorului Cronicii lui Grigore Ureche, Simion Dascălul, şi de a arăta originea moldovenilor şi a tuturor românilor din coloniştii aduşi de împăratul Traian în străvechea Dacie. După cum demonstrează cu diverse argumente ştiinţifice M. Costin, chiar numele arată pe descendenţii românilor de astăzi, adică contemporani cu el; ei „nu şi-au schimbat numele său, ce tot Romanus, apoi cu vremea şi după îndelungate veacuri, români pînă astăzi îşi zic". Acest scop este foarte clar formulat chiar în *Predoslovie:* „Începutul ţărilor acestora şi a neamului moldovenescu şi

muntenescu, şi cîţi sînt şi în ţările ungureşti cu acest nume şi români şi pînă astăzi, de unde sînt şi de ce seminţie, de cînd şi cum au descălecat aceste părţi de pămîntu...". Pentru a ilustra cu mai multă convingere concepţia şi viziunea lui Miron Costin referitor la această problemă, aducem cîteva dintre cele mai reprezentative fragmente din lucrarea *De neamul moldovenilor*... „Şi aşa neamul acesta de carele scriem, al ţărilor acestora (enumerate şi caracterizate de M. Costin mai sus: „Moldovei şi Ţării Munteneşti şi românilor din Ardeal" — A.E.), numele vechiu şi mai direptu iaste rumân, adică rîmlean, de la Roma... tot acest nume au ţinut şi ţin pînă astădzi..."

„Măcară dară că şi la istorii şi la graiul şi streinilor şi înde sine cu vreme, cu vacuri, cu primenele au şi dobîndescu şi alte numere, iară acela carile iaste vechiu nume stă întemeiat şi înrădăcinat: rumân. Cum vedem că, măcar că ne răspundem acum moldoveni, iară nu întrebăm: „ştii moldoveneşte ?", ce „ştii româneşte ?", adecă rîmleneşte, puţin nu zicem, *„ştis romaniţe ?"* pre limba latinească... Şi aşa iaste acestor ţări şi ţărîi noastre, Moldovei şi Ţării Munteneşti numile cel direptu de moşie, iaste rumân, cum să răspundu şi acum toţi aceia din ţările ungureşti lăcuitori şi muntenii ţara lor şi scriu şi răspundu cu graiul: Ţara Românească"[21].

De neamul moldovenilor... reprezintă un adevărat simbol al conştiinţei latine şi al mîndriei originii romane de neam a poporului nostru[22]. Spiritul şi ideile

[21] Miron Costin, *De neamul moldovenilor,* în Costin, Miron, *Opere,* Chişinău, 1989, p. 319-320.

[22] Ibidem, p. 291-325; Miron Costin, *De neamul moldovenilor,* în Costin, Miron, *Opere,* Bucureşti, 1958, p. 241-271.

din această operă au fost dezvoltate, căpătînd dimensiuni cu adevărat monumentale în operele lui Dimitrie Cantemir şi, prin intermediul acestuia, în lucrările cărturarilor Şcolii Ardelene de la hotarul secolelor XVIII-XIX. M. Costin este considerat în acelaşi timp drept unul din întemeietorii poeziei româneşti din Moldova. Lui îi aparţin asemenea opere poetice ca *Viaţa lumii, Stihuri de descălecatul Ţării Moldovei* ş.a. M. Costin prin întreaga sa operă a adus o mare contribuţie la dezvoltarea culturii, istoriografiei, limbii şi literaturii româneşti. Majoritatea operelor sale au văzut lumina tiparului şi la Chişinău. Dintre acestea fac parte *Letopiseţul..., De neamul moldovenilor..., Viaţa lumii* ş.a., fiind accesibile tuturor cititorilor.

15. Mitropolitul Dosoftei (1624-1693)

Alt mare cărturar român, talentul căruia s-a manifestat în a doua jumătate a secolului XVII a fost mitropolitul Dosoftei. Dimitrie Bărilă (sau Borîlă), viitorul ierarh bisericesc Dosoftei, este originar de prin părţile Sucevei, dintr-o familie de mazili. Viitorul poet şi traducător Dosoftei pare de asemenea a fi înrudit cu o ramură de aromâni — Papară — vlahi macedoneni, stabiliţi cu traiul ceva mai înainte în Galiţia, fapt care ar vorbi despre originea balcanică pe o anumită linie a cărturarului.

Nu se cunoaşte cînd şi în ce împrejurări cărturarul a îmbrăţişat cariera ecleziastică. Se admite, de exemplu, că a fost printre cei ce şi-au făcut studiile la Colegiul slavo-greco-latin din Iaşi şi s-a format în mediul cultural cărturăresc şi religios al mitropolitului Varlaam, a

cărui inițiative culturale le-a continuat cu deosebit succes mai tîrziu. Ajuns la maturitate, Dosoftei poseda limbile latină și greacă veche, precum și unele limbi și culturi moderne (polonă, ucraineană, rusă, neogreacă). Această împrejurare i-a determinat pe cercetători să admită că Dosoftei și-ar fi continuat studiile, de altfel ca și alți reprezentanți ai culturii noastre, în Polonia, la cunoscuta școală a Frăției ortodoxe din Lvov. În 1649 este atestat ca ieromonah la mănăstirea Probota, în 1658 devine episcop de Huși, iar în 1659 este episcop de Roman. În acești ani leagă o strînsă prietenie cu celebrul cronicar M. Costin, cu grecul Dositei Notara, viitorul patriarh al Ierusalimului. După 1665 începe lucrul asupra operei sale de mare răsunet *Psaltirea în versuri,* pe care o va tipări la mănăstirea Uniev din Ucraina în 1673.

Fiind uns mitropolit în 1671, în scurtă vreme se vede antrenat în evenimentele legate de războiul turco-polon, în care el sprijină politica antiotomană a domnului Moldovei Ștefan Petriceicu (1673-1674). În 1673 împreună cu acesta din urmă, Dosoftei este nevoit să se refugieze în Polonia. La începutul anului 1675 revine în Moldova, iar peste cîteva luni redobîndește scaunul mitropolitan, după care urmează o perioadă de un deceniu de intensă muncă intelectuală de traducere și tipărire a principalelor cărți de cult creștin ortodox în limba română. La fel ca și celebrul său predecesor Varlaam, mitropolitul Dosoftei adresează traducerile și tipăriturile sale către întreaga seminție românească.

Tot în acești ani Dosoftei reînființează la Iași, pe lîngă mănăstirea Trei Ierarhi, tiparnița cu ajutorul meșterului Vasile Stadnițki de la Uniev. În această ti-

pografie vede lumina tiparului, în 1679, *Dumnezeiască liturghie,* pe care o tradusese din limba greacă. Puțin mai tîrziu, prin concursul lui Ionașcu Bilevici, solul domnului Moldovei Gheorghe Duca (1668-1672; 1678-1683) în Rusia, mitropolitul Dosoftei obține sprijinul compatriotului său N. Milescu și al patriarhului moscovit Ioachim, în vederea cumpărării unei tipografii. Din corespondența purtată în această perioadă între capitalele celor două țări ortodoxe a lui Dosoftei pe de o parte, cu N. Milescu, pe de altă parte, se remarcă faptul că acesta din urmă a rămas „legat sufletește de înfăptuirea din țară". Totodată, patriarhul Ioachim apreciază înalt „mintea aleasă", „înțeleaptă ocîrmuire" și îndrăznețele proiecte ale mitropolitului Moldovei. Tot din inițiativa lui Dosoftei, fiind susținut de același domnitor Gheorghe Duca, în 1680 la Iași a fost pusă în funcție o tipografie grecească. În aceste tipografii a fost editată o întreagă serie de cărți bisericești, în mare parte traduceri ale mitropolitului Dosoftei: *Psaltirea de-nțeles a sfîntului împărat proroc David* (1680); *Molităvnic de-nțeles* (1681); *Viața și petrecerea sfinților* în 4 volume, din care vor apărea integral doar trei (1682-1686), traduceri din greacă și slavonă asupra cărora Dosoftei începuse să trudească încă din 1658.

Însă către 1684 situația politică se schimbă brusc. Viața mitropolitului Dosoftei intră într-o fază de mare zbucium și neliniști. Astfel, deja în ianuarie 1684, odată cu revenirea la tronul domnesc al Moldovei a lui Ștefan Petriceicu, mitropolitului i se încredințează o misiune diplomatică la Moscova, de unde, pregătit să accepte suzeranitatea țarului, domnul spera să primească în schimb sprijin efectiv contra stăpînirii oto-

mane. În drum spre Moscova este însă reținut la Kiev de autoritățile țarului, unde este nevoit să dea explicații în privința misiunii sale. În acest timp vizitează Lavra Pecerska, dar pînă la Moscova nu mai ajunge. Cu aceeași speranță de izbîndă pentru popoarele creștine asuprite de păgînii turci mitropolitul Dosoftei a întîmpinat campania din Moldova a regelui polonez Jan Sobieski în 1686, an ce va marca dramatic ultima perioadă a vieții sale. După cum se știe, expediția polonilor suferă eșec, dar așa cum domnitorul Moldovei Constantin Cantemir (1685-1693) opusese rezistență lui Sobieski, iar mitropolitul Dosoftei l-a întîmpinat cu onoruri pe rege la Iași (1686), este nevoit să se retragă împreună cu oștile poloneze. Nu se știe cu siguranță, dar fie din ordinul regelui polonez, fie din inițiativa proprie, pentru a-și asigura securitatea, mitropolitul Dosoftei a luat cu sine moaștele Sf. Ioan cel Nou de la Suceava, precum și tezaurul și arhiva Mitropoliei, în total 396 de documente. Cu toate măsurile de precauție ale mitropolitului (inventarieri legiferate ș.a.), fiind scoase în afara țării, toate aceste documente s-au rătăcit definitiv, încît nici pînă astăzi nu s-a putut da de urma lor. În țară au revenit după un secol doar moaștele Sf. Ioan. Refugiul său la Stryj și Zolkiew, unde credea că se va afla provizoriu, se transformă însă treptat pentru mitropolitul Moldovei într-o semicaptivitate sub supravegherea autorităților poloneze. Incertitudinea relațiilor regelui cu C. Cantemir, apoi și cu Poarta otomană face imposibilă revenirea sa în patrie. Așa încît ultimii ani de viață sînt însoțiți de griji pentru tezaurul și arhiva mitropoliei, ducînd lipsuri materiale, incomparabile cu dorul de țară care îi sfîșia sufletul. În acest timp, primind unele

ajutoare din partea ţarului şi a patriarhului Rusiei, mitropolitul Dosoftei, pentru a nu rămîne dator, tălmăceşte din limba greacă în cea rusă un şir de lucrări de interes teologic precum *Istoria bisericească şi Vedenia tainică a patriarhului Gherman al Constantinopolului* (1690), *Împotriva ereziilor* de Simion, arhiepiscopul Tesalonicului (1691) ş.a.

În 1693 Dosoftei prezintă ţarilor rusi cîteva traduceri, care cuprindeau lucrarea *Despre prefacerea sfintelor taine,* apoi scrieri din clasicii literaturii patristice precum Ioan Gură de Aur, Efrem Sirul, Anastasie Sinaitul. În acelaşi an, pradă unei depresii sufleteşti cuprinse între „aşteptare şi dezamăgire", Dosoftei se stinge din viaţă pe meleaguri străine la Zolkiew.

Într-un valoros articol de sinteză, activitatea marelui cărturar, poet, traducător şi promotor al limbii române este arpeciată în felul următor: „Ctitor al tiparului, înnoitor al culturii, promotor al culturii şi literaturii în limba naţională, Dosoftei reprezintă în Moldova, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea, asemenea cronicarului Miron Costin, o conştiinţă umanistă. Teologia (patristica şi dogmatica), istoria, filologia şi poezia sînt discipline pe care le slujeşte statornic — ca ins de Renaştere cu voinţă de a cunoaşte şi dar de perfecţiune"[23]. Mitropolitul Dosoftei s-a interesat foarte mult de istoria Ţării Moldovei, a tuturor românilor în general. A cunoscut analele slavo-române din secolele XV-XVI, cronica lui Grigore Ureche, era prieten cu Miron Costin şi cunoştea preocupările acestuia pen-

[23] Rodica Şuiu, *Dosoftei, mitropolitul,* în *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900,* Bucureşti, 1979, p. 296-302.

tru istoria națională. Opera sa de vîrf este considerată *Psaltirea în versuri,* care denotă o înaltă pregătire a poetului în domeniul literaturii religioase și a artei versificației. Cele mai reprezentative opere, între care și celebra *Psaltire a sfîntului proroc David,* au văzut lumina tiparului la Chișinău sub îngrijirea cercetătorului P. Balmuș[24]. De o înaltă apreciere se bucură și alte opere poetice ale celebrului cărturar: *Stihuri la luminatul gherb a Țării Moldovei, Domnii Țării Moldovei, Stihuri pentru Ionașco Bilevici...* ș.a.

Prin traducerile și tipăriturile sale de carte religioasă, mitropolitul Dosoftei a jucat un rol hotărîtor în trecerea de la limba slavonă la cea română în biserica creștină din Moldova. În același timp prin operele sale poetice, prin scrierile și traducerile sale, Dosoftei a reprezentat o întreagă epocă în istoria limbii române, a deschis orizonturi de exprimare mult mai largi ale limbii materne.

16. Episcopul Mitrofan (anii 40-50 ai secolului XVII — 1702)

O mare personalitate a culturii românești din a doua jumătate a secolului XVII, viața și activitatea căreia au rămas în umbră și prin urmare au fost prea puțin studiate și cunoscute este Mitrofan, episcop de Huși în Moldova, iar mai tîrziu, episcop de Buzău în Țara Românească. Pînă în prezent nu se cunosc decît

[24] Dosoftei, *Opere poetice,* Selecție, comentarii și postfață de P. Balmuș, Chișinău, 1989.

prea puține date din biografia și activitatea sa. Moldovean de origine, se pare, din pături mai modeste ale societății, a ajuns la o anumită vîrstă în mediul mănăstiresc unde a învățat carte destul de temeinică, pentru ca mai tîrziu să se călugărească la una din mănăstirile Moldovei, se prea poate la mănăstirea Bisericani. Studiile făcute în adolescență și prima tinerețe au fost deosebit de temeinice, căci mai tîrziu, în plină desfășurare a activității sale, îl aflăm pe episcopul Mitrofan ca personalitate de o vastă cultură cărturărească, de bun cunoscător al limbilor română, greacă și slavonă, ca meșter tipograf de prim rang și mare cunoscător al literaturii teologice creștine.

Mai tîrziu Mitrofan apare destul de frecvent în izvoarele istorice mai ales din epoca mitropolitului Țării Moldovei Dosoftei, pe timpul căruia a fost ales episcop de Huși (1683-1686), ca mai tîrziu, cînd împrejurările istorice l-au făcut să emigreze în Țara Românească, să urce în scaunul episcopal din Buzău (1691-1702). Acesta, după observațiile lui G. Ștrempel, este un caz unic în practica vieții ecleziastice cînd un episcop din Moldova a devenit și episcop în Valahia. Mitrofan și-a dedicat întreaga viață activității religioase și tipăririi cărților. Activitatea sa poate fi ușor împărțită în două perioade mari: prima, pînă la 1686, cînd se manifestă în Moldova, și a doua, 1686-1702, cînd activează în Valahia. Cea mai intensă activitatea a lui Mitrofan în Moldova coincide cu anii cînd mitropolit era Dosoftei. După cum arată izvoarele din acea vreme, Mitrofan devine unul din cei mai apropiați colaboratori ai celebrului mitropolit în activitatea ecleziastică, tipografică și cărturărească. În anturajul mitropolitului

Dosoftei, Mitrofan apare aproape de începutul urcării celui dintîi în scaunul arhipăstoresc. Astfel în 1679 apare de sub tipar la Iași un *Liturrghier românesc* tipărit de către Vasile Stavnițchi și un oarecare Stancul faurul. Pentru a edita această carte a fost folosită, se pare, vechea tiparniță de pe timpul lui Vasile Lupu și Varlaam. Aici apare și Mitrofan în încercarea sa de a repara utilajul vechii tipografii ieșene. Către această vreme Mitrofan era deja un destul de pregătit meșter tipograf, căci tot pe atunci i s-a propus din partea domnului Țării Gheorghe Duca să se ocupe de instalarea unei tipografii grecești. Nu se cunoaște unde deprinsese Mitrofan meșteșugul tipăririi cărților. Se știe doar că înainte de 1679 fusese ieromonah la mănăstirea Bisericani, aflată pe acele timpuri sub îngrijirea Cantacuzinilor, vestită dinastie de boieri și domnitori din țările române.

Prima tipăritură la care și-a adus direct contribuția Mitrofan este *Molitvenicul de înțeles,* în românește, ieșit de sub tipar în 1681 la Iași. Acest detaliu îl aflăm dintr-o însemnare de pe fila 132 a unui exemplar al acestei cărți, notă în care sînt enumerați lucrătorii tipografiei între care și Mitrofan. Apoi au urmat alte cărți tipărite la care și-a dat concursul același ieromonah în calitate de tipograf. Dintre acestea fac parte *Parimiarul* din 1683. În această perioadă mitropolitul Dosoftei încheiase lucrul la traducerea și redactarea uneia dintre cele mai importante opere ale sale *Viața și petrecerea Sfinților,* pe care o încredințează spre tipărire de asemenea lui Mitrofan. Opera a fost concepută în 4 volume. Tipărirea a fost încheiată în 1686. Din toate cele 4 volume ale acestei opere au văzut lumina tiparu-

lui doar 3. Cel de-al 4-lea volum a fost tipărit parțial, ajungîndu-se pînă la 7 iulie.

În paralel ieromonahul Mitrofan joacă același rol important de tipograf la mănăstirea Cetățuia, unde el pune în funcțiune la 1680 tiparnița grecească. Iată cum reflectă Dositei, patriarhul Ierusalimului, acest eveniment în lucrarea sa *Istorie a patriarhilor Ierusalimului* tipărită la București în 1775, evenimentul înființării tiparniței de la Cetățuia: „În anul 1680, fiind la Iași și văzînd pe moldoveni că au tipografie, iar grecii n-au, mureau de necaz. Iar Dumnezeu, conducătorul și săvîrșitorul celor bune ne aduce pe un ieromonah, anume Mitrofan, și i-am dat 60 de lei și ne-am construit o tipografie nouă. Și deci îi dăm cheltuielile și hîrtie pentru imprimare". Din această unitate tipografică, prin efortul lui Mitrofan, care cunoștea, se vede foarte bine limba greacă, au văzut lumina tiparului o serie de importante lucrări, dintre care prima este un tratat de teologie polemică a patriarhului Nectarie al Ierusalimului *Întîmpinare în contra primatului papal* (1682), apoi urmează o operă a lui Simeon Tesalonicul, *În contra ereziilor* (1683), precum și o mică lucrare *Slujba Sfinților Sergiu și Vach* (1685). Toate aceste cărți erau destinate populației grecești din Imperiul otoman, unde tiparul lipsea complet.

Probabil această vastă muncă de editor și tipograf, dar și de pioasă activitate ecleziastică, l-a apropiat și mai mult pe ieromonahul de la Bisericani de mitropolitul Dosoftei, căci la sfîrșitul anului 1683 Mitrofan este ales și episcop de Huși. După cum se presupune, chiar și în anii aflării în scaunul episcopal, pînă în 1686, Mitrofan nu a părăsit capitala Țării Moldovei, deoarece

îndeplinea miziuni dintre cele mai importante pe lîngă Mitropolia Moldovei și mitropolitul Dosoftei în special. Este vorba de pregătirea pentru tipar a unor opere ale lui Dosoftei, precum și tot ce ținea de obținerea unei noi tiparnițe de la Moscova, de instalarea și punerea ei în funcțiune în incinta mitropoliei Moldovei.

Însă activitatea deosebit de rodnică, după cum am văzut, în capitala Moldovei atît a lui Dosoftei cît și a lui Mitrofan s-a întrerupt pe neașteptate, din cauza năvălirii în 1686 a polonezilor, care au adus mari pagube și suferințe Țării Moldovei. Intrarea leșilor în Iași i-a despărțit, după cum s-a văzut mai tîrziu, pentru totdeauna pe cei doi mari contemporani — mitropolitul Dosoftei și episcopul de Huși Mitrofan. În timp ce Dosoftei a fost silit să plece în Polonia, Mitrofan s-a refugiat în Valahia unde a fost protejat de domnul Șerban Cantacuzino. Astfel din 1686 pînă la sfîrșitul vieții sale — 1702 — Mitrofan a trăit și a activat ca față bisericească și meșter tipograf în Țara Românească. Aici el a avut o valoroasă contribuție la tipărirea și răspîndirea cărților în țările române.

Sosirea lui Mitrofan în Valahia fusese pe cît de neașteptată pe atît de utilă, căci la București prin efortul a mai multor oameni de cultură români, între care și moldoveanul Nicolae Milescu Spătarul, fusese încheiată traducerea în limba română a celei mai importante opere a literaturii și culturii creștine — *Biblia* — care într-un viitor cît mai apropiat urma să fie redactată și tipărită. Această importantă misiune i-a fost încredințată lui Mitrofan, deoarece o persoană cu un asemenea nivel de cultură cărturărească, de cunoscător al izvoarelor cărților biblice și al limbilor greacă și slavonă

nu se afla pe atunci în Ţara Românească. Această importantă misiune pusă pe umerii lui Mitrofan de către mitropolitul şi domnul Ţării Româneşti a fost îndeplinită cu o deosebită strălucire. În anul 1688 la Bucureşti a apărut monumentala ediţie a *Bibliei,* supranumită şi *Biblia* lui Şerban Cantacuzino, operă de pionierat în cultura ecleziastică şi cărturărească românească. Despre meritele lui Mitrofan în pregătirea şi editarea acestei opere aflăm şi din explicaţiile ce însoţesc acest volum din partea editorilor: „totu meşteşugul tipografiei şi îndireptării cuvinteloru româneşti ostenitoriu, de Dumnezău iubitoriulu Mitrofan episcopulu de Huşi". Astfel rolul lui Mitrofan în apariţia acestei tipărituri a fost deosebit de însemnată. Ediţia de la 1688 a *Bibliei* este într-adevăr o capodoperă a artei tiparului, prin eleganţa literei folosite, prin punerea în pagină, prin ornamente şi legătură. Mitrofan dovedea că este un desăvîrşit maestru[25]. Prin efortul lui Mitrofan în anul 1691 este tipărită la Bucureşti încă o carte, fiind vorba de *Mărgăritarele* lui Ioan Gură de Aur, imprimate cu aceleaşi caractere cu care a fost tipărită *Biblia.* Cu un an mai înainte editează două cărţi de polemică religioasă în limba greacă. Prima, *Manual în contra schismei papistaşilor* de Maxim Peloponisiotul, iar a doua cuprinde două lucrări antiprotestante. Este vorba de lucrarea lui Meletie Sirigul *Întîmpinare la principiile calvine şi la chestiunile lui Ciril Lucaris,* iar alta este *Manualul lui Dosithei al Ierusalimului în contra rătăcirii calvine.*

---

[25] Gabriel Ştrempel, *Meşterul tiparelor — Mitrofan,* în revista *Magazin istoric,* Bucureşti, 1995, nr. 4, p. 13.

În 1691 Mitrofan părăsește Bucureștiul fiind numit episcop de Buzău. Trecînd în noua sa eparhie, a luat cu sine și o tipografie. Prima carte imprimată la Buzău este celebra operă a lui Petru Movilă *Pravoslavnica mărturisire.* Următorii șapte ani Mitrofan i-a dedicat activității de ierarh, cît și pregătirii pentru tipar a celor *12 Minee,* ce cuprind viețile sfinților și slujba zilnică a celor 12 luni ale anului, care au fost tipărite în 1698. Editarea întregii serii de *Minee* era efectuată pentru prima dată în istoria Bisericii Ortodoxe Române. În aceste *Minee* textul propriu-zis al slujbelor este în slavonește, iar viețile sfinților sînt traduse în românește din limba greacă.

Istoricul bucureștean Gabriel Strempel, unul din puținii cercetători ai activității lui Mitrofan, scrie despre efortul intelectual din acești ani al episcopului de Buzău următoarele: „Meritele lui Mitrofan sînt cu atît mai mari cu cît se pare că n-a prea avut ajutoare. Toate cărțile poartă pecetea trudei sale". Au urmat alți cîțiva ani de rodnică activitate care s-au dovedit a fi și ultimii în viața celebrului cărturar și tipograf, în care au fost tipărite încă o serie de cărți ecleziastice. Dintre acestea trebuie menționate un *Triod* (1700), un *Octoih* (1700), un *Molitvelnic slavo-român* (1701), un *Penticostar* (1701), o *Psaltire slavonească* (1701). În ultimul an de viață Mitrofan reușește să editeze încă două cărți: *Învățătura preoților pe scurt de șapte taine ale bisericii* și un *Liturghier slavo-român.* Mitrofan s-a stins din viață la 1702. Se presupune că *Apostolul* (1704) tipărit de Damaschin a fost pregătit de asemenea de episcopul Mitrofan. În scurtă vreme după aceasta tipografia din Buzău și-a încetat activitatea pentru mulți ani. Faptul

ne vorbește indirect despre aceea că rolul lui Mitrofan în activitatea tipografiei din Buzău era hotărîtor.

Privită în ansamblu, viața și activitatea episcopului Mitrofan ni se prezintă ca deosebit de prodigioasă. El a slujit cu devotament și credință biserica și cartea, lăsînd urmașilor o bogată moștenire cărturărească atît în Moldova cît și în Valahia. Cărțile tipărite de el au avut o largă circulație în toate ținuturile populate de români, contribuind la formarea unei atmosfere culturale unitare a poporului român în epocile ulterioare.

17. Nicolae Milescu Spătarul (1636-1707)

Personalitate de prim rang în cultura românească și rusă din a doua jumătate a secolului XVII - începutul secolului XVIII, N. Milescu s-a născut în familia unui boier moldovean. După unii cercetători, la început el și-a făcut studiile, se pare, la Academia slavo-greco-latină din Iași, apoi și le-a continuat la Academia de pe lîngă patriarhia din Constantinopol, instituții în care a studiat limbile slavonă, greaca veche, neogreaca, latina, turca și araba, apoi istoria, diverse discipline filozofice, literatura și teologia. Întorcîndu-se în patrie pe la mijlocul anilor '50 ai secolului XVII, N. Milescu devine o persoană influentă la curtea domnilor moldoveni, ajungînd la rangul de spătar. După cum reiese din unele izvoare, N. Milescu a participar la un complot împotriva domnului Ștefăniță Lupu, după descoperirea căruia cărturarul a fost nevoit să părăsească țara. După mai mulți ani de peregrinări prin Valahia, Stambul, Stockholm, Paris, în 1671 N. Milescu a sosit la Moscova, cu

scrisori de recomandare din partea patriarhului Hrisant al Ierusalimului, unde a fost numit în funcţia de traducător din limbile elină, greacă, latină şi românească la departamentul soliilor (Посольский приказ) al Rusiei. Ca înalt dregător al acestei instituţii, el este numit, cîţiva ani mai tîrziu, în fruntea soliei ruseşti care a plecat în China (1675-1678), misiune diplomatică ce a contribuit la cunoaşterea reciprocă dintre ruşi şi chinezi. N. Milescu s-a aflat în Rusia pînă la sfîrşitul vieţii, ajungînd să contribuie chiar şi la transformările din timpul lui Petru I.

N. Milescu, prin activitatea sa cărturărească, a avut un mare aport la dezvoltarea gîndirii social-politice, filozofice, geografice, a ştiinţelor naturale din Moldova şi Rusia. În perioada de pînă la stabilirea sa în Ţara Moscului, N. Milescu a manifestat un viu interes faţă de diverse probleme legate de istoria bisericii şi de teologie, scriind şi traducînd cîteva lucrări, între care menţionăm traducerea cel puţin a unor părţi a *Bibliei,* în acelaşi timp a studiat intens prin multe biblioteci europene în Austria, Suedia, Germania, Franţa, Imperioul otoman. Încă pînă la 1671, N. Milescu a început a scrie o serie de lucrări cu caracter istoric şi filozofic pe care le-a finisat în Rusia. În total în timpul aflării sale în Rusia N. Milescu, după calculele cercetătorilor, a scris peste 30 de lucrări cu conţinut divers. A efectuat de asemenea traducerea din limbile greacă şi latină a unui şir de lucrări din cultura antică şi medievală europeană, dintre acestea făcînd parte opere religioase, filozofice ş.a. Toate aceste lucrări s-au bucurat de mare popularitate, fiind copiate în zeci de exemplare, atît în Rusia, cît şi în Moldova, în Orientul Apropiat ş.a. În

1672 el alcătuiește, de exemplu, un dicționar ruso-greco-latin. În anii următori scrie un șir de opere mai puțin cunoscute azi, ca *Aritmologhion, Povestirea despre sibile, Cartea aleasă pe scurt despre nouă muze și despre șapte arte liberale,* în care autorul arată că fiecare dintre cele 7 științe își are muza ei, apoi *Hrismologhion* sau cartea celor patru monarhii. Un amestec de istorie și legendă găsim în *Povestirea despre zidirea bisericii Sfînta Sofia din Constantinopol.* Printre scrierile lui Milescu se găsesc și lucrări cu caracter pur istoric care se referă la trecutul Rusiei, precum *Genealogia țarilor ruși, Alegerea ca țar a lui Mihail Fiodorovici.*

În urma călătoriei în China, N. Milescu a scris un șir de importante lucrări, bucurîndu-se de un binemeritat interes în multe centre științifice europene și care și-au păstrat actualitatea pînă azi. E vorba de *Descrierea călătoriei în China* împărțită în trei părți: 1) *Călătoria de-a lungul Siberiei de la Tobolsk pînă la fortul Nercinsk pînă la granița Chinei; 2) Izvorul misiunii diplomatice în China a lui Nicolae Spătaru* și *3) Descrierea celei dintîi părți a pămîntului, numită Asia, în care se află și împărăția Chinei cu orașele și provinciile sale.* Toate aceste lucrări sînt opere de mare valoare, alcătuite în mare parte după izvoare scrise și după impresiile personale de călătorie ale lui Milescu. După cum au arătat cercetările, cărturarul nostru a folosit pe larg în acest scop și o serie de lucrări despre China din cultura și știința europeană, în special materialele de călătorie și informație ale unor misionari catolici[26].

[26] Din operele publicate ale lui N. Milescu-Spătaru vezi: Milescu Spătaru, N., *Siberia și China,* Chișinău, 1956.

Opera lui Nicolae Milescu Spătarul a căpătat o largă răspîndire în manuscrise în timpul secolelor XVII-XIX în Rusia, ţările române, Orientul Apropiat şi chiar în Europa Occidentală. De la sfîrşitul secolului XIX şi începutul secolului XX lucrările sale au început să fie valorificate şi tipărite la început în Rusia, apoi şi în alte ţări, cum ar fi cele dedicate Siberiei şi Chinei. Ele au văzut lumina tiparului şi în Republica Moldova. Însă multe din scrierile sale mai continuă să zacă în manuscris în multe biblioteci şi arhive europene.

18. Stolnicul Constantin Cantacuzino (1640-1716)

O personalitate de prim rang în cultura românească din a doua jumătate a secolului XVII - începutul secolului XVIII a fost Constantin Cantacuzino Stolnicul, unul dintre cei şase fii ai postelnicului Constantin, fratele domnitorului Şerban şi tatăl voievodului Ştefan Constantino (1714-1716) din Ţara Românească.

El a avut o copilărie şi tinereţe zbuciumată din cauza luptelor pentru scaunul ţării, în care într-un fel sau altul era antrenată şi familia sa, care a şi avut mult de suferit din această cauză. Astfel, tatăl său a fost sugrumat, fratele său mai mare Drăghici a fost otrăvit etc. C. Cantacuzino a fost educat în familie şi instruit sub supravegherea unor dascăli din ţară, cei mai distinşi dintre ei fiind însă greci. În 1665 C. Cantacuzino pleacă peste hotare ca să-şi continue studiile. Poposeşte la început la Constantinopol, unde îşi va desăvîrşi învăţătura îndrumat de dascălul grec Dionisie din meto-

hul Ierusalimului. Acesta din urmă stingîndu-se în scurtă vreme din viață, peste un an (în 1666) tînărul „spudeu" este încredințat altui învățător pe nume Gherasim Cretanul. În 1667 pleacă în Italia. Face primul popas la Veneția, unde a rămas uimit de frumusețea magnificului oraș și unde a fost primit în casa lui Panos Pepanos, un levantin cu rude în patria lui C. Cantacuzino. Acesta îl ajută cu bani pentru a studia la Padova în pensiunea unui preot catolic. Aici studiază la mai mulți vestiți profesori greci și italieni logica, filozofia, fizica, matematica, geometria euclidiană și astronomia. În această perioadă își cumpără un număr mare de cărți în limbile greacă, latină, italiană, opere ale autorilor antici. Mai tîrziu își continuă studiile la Viena, de unde s-a înapoiat în 1669 în patrie, tocmai cînd Cantacuzinii reușesc să instaleze în tronul domnesc un reprezentant al partidei lor sub conducerea fratelui său Șerban. Cantacuzinii își văd efectiv de treburile țării pînă în 1672. După aceasta au urmat mai mulți ani de incertitudine din cauza luptelor pentru tron, timp în care viața cărturarului este pusă de cîteva ori în pericol. Lucrurile revin într-o albie mai liniștită în 1678, cînd la tronul Țării Românești vine fratele său Șerban Cantacuzino (1678-1688) și mai tîrziu Constantin Brîncoveanu (1688-1714), în timpul căruia a desfășurat o vastă activitate politică și culturală, urcînd pe treptele ierarhiei de stat și ajungînd pînă la cea de mare stolnic, fiind de fapt persoana cea mai influentă în sfatul domnesc. Pe parcursul acestei îndelungate perioade de domnie a lui C. Brîncoveanu și a fratelui său Ștefan Șerban a fost cel care a condus cursul politicii externe a Țării Românești. Acțiunile sale în această privință sînt caracteri-

zate ca deosebit de chibzuite şi prudente, atît faţă de Imperiul habsburgic, cît şi faţă de Imperiul rus, care încerca să atragă ţările române în acţiuni antiotomane de proporţii fără angajamente ferme de colaborare ori alianţă. Şi aceasta nu numai din teama faţă de turci, ci şi din cauza tendinţelor expansioniste ale acestor mari puteri europene creştine. C. Cantacuzino a purtat o vastă corespondenţă diplomatică, cunoscută doar parţial.

Cercetătorii presupun că el ar fi fost amestecat în moartea neaşteptată a fratelui său Şerban, domnul ţării, precum şi în mazilirea (1714) şi uciderea de către turci a lui Constantin Brîncoveanu, căci între acesta din urmă şi Cantacuzini se crease treptat o stare de ostilitate mocnită. Toate acestea au fost speculate cu folos de către inamicii acestora, atît din ţară, cît şi de peste hotarele ei, şi va duce în cele din urmă la executarea de către turci în 1716 a însuşi stolnicului Constantin Cantacuzino, a fiului său Ştefan Cantacuzino. În linii mari totuşi cercetătorii consideră că întreaga activitate politică a lui Constantin Cantacuzino a fost subordonată unui scop suprem: independenţa Ţării Româneşti.

În toată activitatea sa Constantin Cantacuzino Stolnicul s-a manifestat însă cel mai puternic ca un om de cultură şi ştiinţă, fiind cea mai reprezentativă figură a culturii din Ţara Românească din ultimele decenii ale secolului XVII şi începutul celui următor. El este autorul unor lucrări istorice de mare erudiţie. Folosind critic un vast cerc de izvoare antice şi medievale, el argumentează nu numai continuitatea populaţiei romane apoi romanizate, ci şi persistenţa populaţiei

dacice după cucerirea romană în teritoriul vechii Dacii. El demonstrează originea comună a tuturor românilor şi latinitatea lor. Prin „rumâni" Constantin Cantacuzino înţelege nu numai pe locuitorii Ţării Româneşti „ce şi den Ardeal, carii încă şi mai neaoşi sînt şi moldoveni şi toţi cîţi într-altă parte se află şi au această limbă". Principala sa operă este *Istoria Ţării Rumâneşti, între care să cuprindă numele ei cel dintîiu şi cine au fost lăcuitorii ei atunci şi apoi cine a mai descălecat şi au stăpînit pînă şi în vremile de acum s-au tras şi stă.* În *Istorie...* autorul împărtăşeşte ideea evoluţiei universale, care se manifestă prin trei trepte: „urcarea, starea şi pogorîrea". Fiecare imperiu în istorie cunoaşte perioadele de ascensiune, înflorire şi decădere. *Istoria...* s-a păstrat în şase manuscrise, fiind editată pînă în prezent de mai multe ori. Ea începe de la daci şi merge pînă la invazia hunilor. În afară de această cronică, reprezentînd de altfel, opera sa principală, Constantin Cantacuzino a mai participat la tălmăcirea şi editarea unor cărţi religioase, a redactat unele răspunsuri la întrebările generalului Marsigli despre Ţara Românească, cu interesante observaţii de caracter istoric, geografic şi etnografic, a alcătuit de asemenea un *Jurnal de călătorie şi petrecere la Padova.*

Printre realizările cele mai de seamă ale cărturarului se înscrie şi harta Ţării Româneşti editată la Padova (Italia) în anul 1700, care este, de altfel, prima hartă geografică a unei ţări româneşti elaborate de un român. Cercetătorii apreciază înalt valoarea ştiinţifică a acestei opere cartografice. Dintre lucrările sale cea mai largă răspîndire a avut-o *Istoria Ţării Rumâneşti...,* care pe

parcursul secolului XVIII a fost cunoscută de către reprezentanții Școlii ardelene.

În general Stolnicul Constantin Cantacuzino și opera sa sînt o prezență umanistă dintre cele mai notorii în istoria culturii și literaturii medievale românești. Scrierile sale sînt valorificate și publicate în România.

BIBLIOGRAFIE

1. Lăzărescu, E., *Nicodim de la Tismana și cultura românească (pînă la 1385)*, în periodicul *Romanoslavica, Istorie,* XI, București, 1965, p. 237-284.

Radu-Mircea, I., *Cel mai vechi manuscris miniat din Țara Românească: Tetraevanghelul popii Nicodim (1404-1405)*, în periodicul *Romanoslavica,* XIII, București, 1966, p. 203-221.

Codău, P., *Cuviosul Nicodim cel Sfințit de la Tismana,* în revista *Biserica Ortodoxă Română,* an. XCIII, București, 1975, nr. 1-2, p. 194-207.

Piru, Al., *Istoria literaturii române de la origini pînă la 1830,* București, 1977, p. 15-16.

Păcurariu, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române,* vol. I, București, 1991, p. 306-313.

Pateric românesc, Galați, 1990, p. 110-113.

2. Teodorovici, C., *Țamblac Grigore,* în *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900,* București, 1979, p. 865.

Mihăilă, G., *Grigorie Țamblac,* în *Literatura română veche (1402-1647)*, vol. I, București, 1969, p. 21-25.

Piru, Al., *Istoria literaturii române de la origini pînă la 1830,* Bucureşti, 1977, p. 16-17.

Ciobanu, Şt., *Istoria literaturii române vechi,* Chişinău, 1992, p. 76-81.

Яцимирский, А.И., *Григорий Цамблак: Очерк его жизни, административной и книжной деятельности,* Санкт-Петербург, 1904.

Руссев, П., Давидов, А., *Григорий Цамблак в Румъния и в старата румънска литература,* София, 1966.

Mihail, P., *Un manuscris inedit al vieţii lui Grigore Ţamblac (Întocmit de Andronic, sec. XIX),* în revista *Manuscriptum.* Muzeul literaturii Române, Bucureşti, 1986, 17, nr. 4, p. 39-49.

Lăudat, I.D., *Grigore Ţamblac în tradiţia românească,* în revista *Mitropolia Moldovei şi Sucevei,* Iaşi, 1981, 57, nr. 4-6, p. 354-358.

Bîrlădeanu, E., *Ieromonahul, presviterul şi dascălul Moldovei Grigore Ţamblac,* în revista *Mitropolia Moldovei şi Sucevei,* Iaşi, 1975, 51, nr. 3-4, p. 319-327.

Zamfirescu, D., *Grigore Ţamblac. Legenda lui în cultura română,* în revista *Manuscriptum,* 17, nr. 4, 1986, Bucureşti, p. 22-38.

Bogdan, D.P., *Iarăşi despre identitatea lui Grigore Ţamblac,* în revista *Hrisovul,* I, Bucureşti, 1991,p. 463-465.

3. Cândea, V., *Despre Tetraevanghelul de 1429* în ziarul *Făclia,* Chişinău, 1991, 7 decembrie.

Istoria literaturii moldoveneşti, în 3 volume, vol. I, Chişinău, 1986, p. 41-42; 57; 64.

Dabija, N., *Poezia noastră de pînă la Varlaam* în revista *Literatura şi arta,* Chişinău, nr. 11, (217), 1987, 12 martie, p. 8.

Ulea, S., *Gavriil Uric, primul artist român cunoscut,* în revista *Studii şi cercetări de istoria artei,* Bucureşti, XI, 1964, nr. 2, p. 235-263.

Turdeanu, E., *Les lettres slaves en Moldavie. Le moine Gabriel de Neamț*, în *Revue des études sud-est européennes*, Paris, t. XXII (1951), p. 627-278.

Mircea, I.-R., *Contributions à la vie et à l'œuvre de Gavril Uric*, în *Revue des études sud-est européennes*, București, VI, 1968, nr. 4, p. 573-594.

Михэилэ, Г., *Рукописи Гаврила Урика Нямецкого и их литературное значение*, в кн.: *Търновска книжовна школа*, т. 3, Търнова, 1976, с. 81-88.

Паскаль, А.Д., *Автограф древнемолдавского книжника XV века из ЦГАДА*, в журнале *Советские архивы*, Москва, 1988, N 5, с. 88-89.

Dumitrescu-Buşulenga, Z., *Ev mediu românesc, zori de cultură*, în *Revista de istorie şi teorie literară*, Bucureşti, 1982, nr. 2, p. 149-153.

Ulea, S., *Gavril Uric. Studiu paleografic*, în revista *Studii şi cercetări de istoria artei*, seria Arta plastică, Bucureşti, vol. 28 (1981), vol. 29 (1982).

Паскаль, А.Д., *Итоги и задачи изучения рукописей Гавриила Урика как ранних источников по истории славяно-молдавской книжности XV в.*, в кн.: *Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода*, Москва, 1989, с. 17-32.

4. Dabija, N., *Chiprian (sf. sec. XIV — prima jum. a sec. XV)*, în Dabija, N., *Antologia poeziei vechi moldoveneşti*, Chişinău, 1987, p. 52-54.

Dabija, N., *Poezia moldovenească de pînă la Varlaam*, în revista *Literatura şi arta*, Chişinău, 13 martie, 1987.

Dabija, N., *Căpriana — centru de cultură medievală moldovenească*, în revista *Literatura şi arta*, Chişinău, 17 decembrie, 1987.

Postică, Gh., Constantinescu, N., *Căpriana. Repere istorico-arheologice*, Chişinău, 1996.

Uric, Gavriil, *Codice miscelaneu de cuvinte, vieți de sfinți, aprocrife și povestiri din pateric,* în *Catalogul general al manuscriselor moldovenești păstrate în U.R.S.S.* Colecția bibliotecii mănăstirii Noul-Neamț (sec. XIV-XIX). Alcătuitor Ovcinicova-Pelin, V., Chișinău, 1989, p. 91-101 (nr. 7).

Păcurariu, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române,* vol. I, București, 1991, p. 318-324.

Grigoraș, N., *Primele mănăstiri și biserici moldovenești,* în revista *Cercetări istorice,* XX (s. nouă III), Iași, 1947, p. 114-130.

Caproșu, I., *Biserici și mănăstiri din Moldova,* București, 1968.

Stoicescu, N., *Repertoriul bibliografic al localităților și monumentelor medievale din Moldova,* București, 1974, p. 165.

Tomescu, C.N., *Despre ctitorul mănăstirii Căpriana,* în revista *Arhivele Basarabiei,* Chișinău, 1933, p. 26, 1937, p. 12-14.

5. *Umanistul Nicolaus Olahus (Nicolae Românul), (1493-1568),* îngrijire și introducere Firu, I.Ș., Albu, C., București, 1968.

Domocoș, E., *Idei pedagogice înaintate în opera și activitatea umanistului român Nicolaus Olahus,* în *Revista de pedagogie,* București, 1968, nr. 6.

Holban, M., *Nicolaus Olahus et la description de la Transilvanie,* în *Revue roumaine d'histoire,* București, 1968, nr. 4.

Mihăilă, Gh., *Nicolaus Olahus,* în *Literatura română veche,* București, vol. I, 1971, p. 250-255.

Eșanu, A., *Nicolaus Olahus și Petru Movilă în cultura religioasă românească,* în revista *Luminătorul,* Chișinău, 1993, nr. 3, p. 47-52.

Rotaru, I., *Nicolaus Olahus, primul umanist român,* în Rotaru, I., *Literatura română veche,* București, 1981, p. 56-57.

Lăzărescu, G., *Un umanist român și relațiile lui cu umaniștii occidentali (Nicolaus Olahus),* în *Analele Universității București. Limbi și literaturi străine,* 1986, nr. 35, p. 10-14.

Albu, C., *Nicolaus Olahus.* Dacă numirilor noastre voi da eu nume romane, în revista *Manuscriptum,* Bucureşti, 1976, 7, nr. 4, p. 8-14.

Albu, C., *Nicolaus Olahus. Filipica rostită în dieta de la Augsburg (1530),* în revista *Manuscriptum,* Bucureşti, 1975, 6, nr. 1, p. 154-159.

Göllner, C., *Iohannes Honterus animator al culturii umaniste,* în *Revista bibliotecilor,* Bucureşti, 1973, 26, nr. 5, p. 304-305.

6. Iohannes Honterus, *Rudimenta Cosmographica.* Textul original latin şi traducerea în limba română de Valeria Căliman, Cluj-Napoca, 1988.

Istoria României, vol. II, Bucureşti, 1962, p. 699-701.

Ştefănescu, Şt., *Istoria medie a României. Partea a II-a. Principatele Române. Sec. XIV-XVI,* Bucureşti, 1932, p. 197-198.

Netoliczka, O., *Beiträge zur Geschichte des Iohannes Honterus und seiner Schriften,* Braşov, 1930.

Tontsch, H., *Die Honteruspresse in 400 Iahren,* Braşov, 1933.

Erasm din Rotterdam, *Lauda Prostiei,* Chişinău, 1989.

Antoni, E., *Johannes Honteurs* Odae cum harmoniis (1548), în revista *Forschungen zur Volks - und Landeskunde,* Sibiu, 1982, 25, nr. 1-2, p. 53-59.

Binder, R., *Der Name unsers Reformator Honterus,* în revista *Kirchliche Blätter,* Sibiu, 1980, 8, nr. 11, p. 8.

7. Huttmann, A., *Date vechi şi noi privind viaţa şi activitatea tipografică a diaconului Coresi,* în revista *Studii şi cercetări de bibliografie,* Bucureşti, 1971, vol. XII.

Mareş, Al., *Note despre Coresi,* în revista *Limba română,* Bucureşti, XIX, 1970, nr. 2.

Simonescu, D., *Un mare editor şi tipograf din secolul al XVI-lea: Coresi,* în revista *Studii şi cercetări de bibliografie,* Bucureşti, XI, 1969.

Rotaru, I., *Activitatea diaconului Coresi,* în Rotaru, I., *Literatura română veche,* Bucureşti, 1981, p. 67-71.

Teodorovici, C., *Coresi, diaconul,* în *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900,* Bucureşti, 1979, p. 217-219.

Toma, S., *Coresi,* în *Crestomaţie de literatură română veche,* vol. I, Cluj-Napoca, 1982, p. 59-62.

Vedinaş, T., *Coresi,* Bucureşti, 1985.

Anania, V., *Carte pre limba românească (activitatea diaconului Coresi, mijl. sec. XVI),* în revista *Magazin istoric,* Bucureşti, 1982, 16, nr. 5, p. 36-40.

Istrate, G., *Coresi 400,* în revista *Mitropolia Moldovei şi Sucevei,* Iaşi, 1981, 57, nr. 10-12, p. 716-724.

Oltean, V., *Izvoare coresiene,* în *Valori bibliofile din patrimoniul cultural naţional,* vol. II, Bucureşti, 1983, p. 243-250.

Tănăsescu, M., *Coresi Diaconul,* în *Dicţionarul scriitorilor români,* vol. 1, Bucureşti, 1995, p. 658-659.

8. *Rugăciunea domnului muntean,* tr. şi publ. Al., Ciorănescu, în *Revista Fundaţiilor regale,* Bucureşti, II, 1935, nr. 9.

Cercel, P., *Rugăciunea domnului muntean,* în *Literatura română veche,* în 2 volume, vol. I, Bucureşti, 1969, p. 293-297.

Constantinescu, P., *Petru Cercel — umanist român şi poet,* în revista *Transilvania,* Braşov-Sibiu, VI, 1977, nr. 10.

Drimba, O., *Scrisori ale lui Petru Cercel în arhivele din Torino,* în revista *Tomis,* Constanţa, VIII, 1973, nr. 14.

Nistor, G., *Pentru o mai dreaptă considerare,* în revista *Transilvania,* Braşov-Sibiu, VI, 1977, nr. 10.

Mihăilă, Gh., *Petru Cercel,* în *Literatura română veche (1402-1647),* vol. I, Bucureşti, 1969, p. 291-293.

Ionaşcu, I., *Un prinţ pe drumurile Europei,* în revista *Magazin istoric,* Bucureşti, 1967, nr. 1.

Pascu, Şt., *Petru Cercel şi Ţara Românească la sfîrşitul sec. XVI,* Sibiu, 1944.

Şuiu, R., *Petru Cercel,* în *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900,* Bucureşti, 1979, p. 679-680.

Rotaru, I., *Petru Cercel şi Imnul său în limba italiană,* în Rotaru, I., *Literatura română veche,* Bucureşti, 1981, p. 57-58.

11. Xenopol, A.D., *Istoria românilor din dacia Traiană,* Bucureşti, 1988, p. 29-35.

9. Сырку, П., *Из истории сношений русских с румынами,* Санкт-Петербург, 1896, с. 3-5, 22-28.

Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI. Publicate de I. Bogdan, ediţie revăzută şi completată de P. P. Panaitescu, Bucureşti, 1959, p. 106-109.

Russev, E., *Cronografia moldovenească din veacurile XV-XVIII,* Chişinău, 1977, p. 83-91.

Pungă, Gh., *Adevărata identitate a cronicarului Eftimie,* în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie* A. D. Xenopol. Iaşi, vol. XXV/I, 1988, p. 275-280.

Păcurariu, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române,* vol. I, Bucureşri, 1991, p. 490-492.

Constantinescu, R., *Manuscrise de origine românească din colecţii străine. Repertoriu,* Bucureşti, 1986, nr. 666, p. 128; nr. 778, p. 150-151.

Istoria literaturii moldoveneşti, vol. I, Chişinău, 1986, p. 67-76.

Ciobanu, Şt., *Istoria literaturii române vechi,* Chişinău, 1992, p. 121-124.

Cartojan, N., *Istoria literaturii române vechi,* Bucureşti, 1996, p. 73-74.

10. Popescu-Vîlcea, G., *Anastasie Crimca,* Bucureşti, 1972.

Voinescu, T., Teodorescu, R., *Mănăstirea Dragomirna,* Bucureşti, 1967.

Grigoraş, N., *Mitropolitul Anastasie Crimca (1600-1627),* în revista *Mitropolia Moldovei,* Iaşi, XXXIV, 1958, nr. 3-4.

Levit, E., *Anastasie Crimca,* în *Istoria literaturii moldoveneşti,* vol. I, Chişinău, 1986, p. 108-110.

Şuiu, R., *Crimca Anastasie,* în *Dicţionarul literaturii române de la origini pînă la 1900,* Bucureşti, 1979, p. 242-243.

Buluţa, Gh., *Manuscrise miniate şi ornate româneşti în colecţii din Austria,* Bucureşti, 1990.

Gorovei, Şt., *Anastasie Crimca. Noi contribuţii,* în revista *Mitropolia Moldovei şi Sucevei,* Iaşi, 1979, nr. 1-2, p. 144-158.

11. Panaitescu, P.P., *Petru Movilă şi românii,* în Panaitescu, P.P., *Contribuţii la istoria culturii româneşti,* Bucureşti, 1971, p. 575-595.

Gorovei, Ş.S., *Petru Movilă. Contribuţii,* în revista *Mitropolia Moldovei şi Sucevei,* Iaşi, 1981, nr. 10-12, p. 704-715.

Mazilu, D.H., *Petru Movilă sau fascinaţia cărţii,* în revista *Secolul 20,* Bucureşti, 1977, nr. 11-12, p. 98-104.

Rotaru, I., *Mitropolitul Petru Movilă,* în Rotaru, I., *Literatura română veche.* Bucureşti, 1981, p. 96-98.

Ciobanu, Şt., *Istoria literaturii române vechi,* Chişinău, 1992, p. 264-270.

Xenopol, A.D., *Istoria românilor din Dacia Traiană,* vol. III, Bucureşti, 1988, p. 324-394.

Голубев, С., *Киевский митрополит Петръ Могила и его сподвижники,* т. I, Киев, 1883, том II, Киев, 1898.

Костомаров, Н.И., *Киевский митрополит Петр, Могила,* в кн.: Костомаров, Н.И., *Историческое произведение. Автобиография*Киев, 1989, с. 282-313.

Cândea, V., *Note despre Petru Movilă şi dimensiunea spirituală a unui veac de aur,* în *Un veac de aur în Moldova (1643-1743),* Chişinău-Bucureşti, 1996, p. 7-17.

The Kiev Mohyla Academy. Commemorating the 350th Anniversary of its Founding (1632), în revista *Harvard Ukrainian Studies,* Special issue, vol. VIII, number 1/2, June, 1984.

Bobână, Gh., Cazania *lui Varlaam şi* Evanghelia pentru învăţătură *a lui Petru Movilă,* în *Valori şi tradiţii culturale în Moldova,* Chişinău, 1993, p. 106-119.

12. Varlaam, *Carte românească de învăţătură...,* în Varlaam, *Opere,* Chişinău, 1991, p. 18-433.

Varlaam, *Răspunsul împotriva catihismului calvinesc,* în Varlaam, *Opere,* Chişinău, 1991, p. 433-526.

Cartojan, N., *Mitropolitul Varlaam,* în Varlaam, *Opere,* Chişinău, 1991, p. 5-16.

Bogaci, G., *Leastviţa lui Varlaam,* în *Pagini de istoriografie literară,* Chişinău, 1970, p. 9-12.

Chiriac, V., *Cartea şi tiparul în Moldova,* Chişinău, 1977, p. 36-50.

Dabija, N., *Limba vechilor cazanii,* în Dabija, N., *Pe urmele lui Orfeu,* Chişinău, 1983, p. 78-97.

Ciobanu, Şt., *Istoria literaturii române vechi.* Chişinău, 1992, p. 270-282.

Rotaru, I., *O istorie a literaturii române,* vol. I, Galaţi, 1994, p. 150-160.

Eşanu, V., *Mitropolitul Varlaam a pornit de la Mănăstirea Secu,* în revista *Ştiinţa,* 1996, nr. 3, p. 9.

Eşanu, A., Eşanu, V., *Începuturile unei noi epoci culturale în Moldova,* în *Revista de Istorie a Moldovei,* 1996, nr.1 p. 5-17.

Chiţimia, I.C., *Marele Varlaam al Moldovei,* în revista *Magazin istoric,* 1984, nr. 5, p. 20-21.

Plămădeală, A., *Contribuţia Mitropolitului Varlaam la întocmirea Cazaniei,* în *Un veac de aur în Moldova (1643-1743),* Chişinău - Bucureşti, 1996, p. 36-45.

Istoria literaturii moldoveneşti, vol. 1, Chişinău, 1986, p. 110-117.

Ştrempel, G., *Varlaam — teolog şi apărător al dreptei credinţe,* în *Revista de lingvistică şi ştiinţă literară,* Chişinău, 1994, nr. 1, p. 12-20.

13. *Letopiseţul Ţării Moldovei pîna la Aron Vodă (1359-1595) întocmit după Grigore Ureche vornicul, Istratie Logofătul şi alţii de Simion Dascălul.* Ediţie de C. Giurescu, prefaţă de I. Bogdan, Bucureşti, 1916.

Grigore Ureche şi Simion Dascălul, *Letopiseţul Ţării Moldovei pîna la Aron Vodă (1359-1595),* ediţie comentată de Const. C. Giurescu, ed. a III-a, Craiova, 1941-1942.

Ureche, Grigore, *Letopiseţul Ţării Moldovei, (fragmente), texte stabilite, studiu introductiv, note şi glosar de Liviu Onu, Bucureşti, 1967.*

Ureche, Grigore, *Letopiseţul Ţării Moldovei,* studiu introductiv de Russev, E., Chişinău, 1971.

Ureche, Grigore, *Letopiseţul Ţării Moldove,* postfaţă şi bibliografie de Scarlat, M., Bucureşti, 1978.

Ureche, Grigore, *Letopiseţul Ţării Moldovei,* în: *Letopiseţul Ţării Moldovei,* Chişinău, 1990, p. 23-118.

Russev, E.M., *Cronografia moldovenească din veacurile XV-XVIII,* Chişinău, 1977, p. 130-217.

Bobână, Gh., *Grigore Ureche,* Chişinău, 1991, în *Istoria literaturii moldoveneşti,* în 3 volume, vol. I, Chişinău, 1986, p. 183-195.

Eşanu, A., *Caracterul pluristratificat al cronicii lui Grigore Ureche,* în *Valori şi tradiţii culturale în Moldova,* Chişinău, 1993, p. 96-105.

Eşanu, A., *Întemeierea Statului Moldovenesc (Interpretări şi comentarii după Letopiseţul Ţării Moldovei de Grigore Ureche),* în *Evul mediu timpuriu în Moldova,* Chişinău, 1994, p. 11-43.

Velciu, D., *Grigore Ureche,* Bucureşti, 1979.

Ciobanu, Şt., *Istoria literaturii române vechi,* Chişinău, 1992, p. 384-402, 664.

Rotaru, I., *O istorie a literaturii române,* vol. I, Galaţi, 1994, p. 168-177.

Eşanu, A., Eşanu, V., *Începuturile unei noi epoci culturale în Moldova,* în *Revista de istorie a Moldovei,* 1996, nr. 1, p. 5-17.

Panaitescu, P.P., *Influenţa polonă în opera şi personalitatea cronicarilor Grigore Ureche şi Miron Costin,* Bucureşti, 1925, p. 7-83.

Ivaşcu, G., *Istoria literaturii române,* vol. 1, Bucureşti, 1969, p. 147-157.

Lăudat, I.D., *Grigore Ureche,* Iaşi, 1971.

Chiţimia, I.C., *Izvoarele şi paternitatea cronicii lui Grigore Ureche,* în *Probleme de bază ale literaturii române vechi,* Bucureşti, 1972, p. 197-271.

Rotaru, I., *Valori expresive în literatura română veche,* Bucureşti, 1976, p. 57-146.

Pascu, Gr., *Grigore Ureache,* Iaşi, 1920.

Ursu, N.A., *Letopiseţul Ţării Moldovei pînă la Aron Vodă — opera lui Simion Dascălul (I-II),* în *Anuarul Institutului de Istorie şi Arheologie* A.D. Xenopol, Iaşi, vol. XXVI, 1989, p. 363-379, vol. XXVII, 1990, p. 73-101.

Onu, L., *Critica textuală şi editarea literaturii române vechi,* Bucureşti, 1973.

Densuşianu, A., *Cronica lui Nestoru Ureche,* în *Revista critică literară,* Iaşi, an.I, 1893, nr. 5, p. 201-210.

14. Costin, M., *Letopiseţul Ţării Moldovei,* în Miron Costin, *Opere,* Chişinău, 1989, p. 8-190.

Costin, M., *Cronica Ţărilor Moldovei şi Munteniei,* în Miron Costin, *Opere,* Chişinău, 1989, p. 191-229.

Costin, M., *De neamul moldovenilor,* în Miron Costin, *Opere,* Chişinău, 1989, p. 291-325.

Costin, M., *Letopiseţul Ţării Moldovei de la Aron-vodă încoace,* studiu instroductiv de E. Russev, Chişinău, 1972.

Costin, M., *Letopiseţul Ţării Moldovei de la Aron-vodă încoace,* în *Letopiseţul Ţării Moldovei,* Chişinău, 1990, p. 121-148.

Costin, M., *Opere,* Bucureşti, 1958.
Coroban, V., *Miron Costin,* în *Studii de critică literară,* Chişinău, 1959, p. 90-132.
Russev, E., *Miron Costin — cronicarul-poet al Moldovei feudale,* în *Costin, M., Letopiseţul Ţării Moldovei...,* Chişinău, 1972, p. 5-69.
Russev, E., *Miron Costin,* în *Cronografia moldovenească din veacurile XV-XVIII,* Chişinău, 1977, p. 281-351.
Russev, E., *Miron Costin,* Chişinău, 1978.
Velciu, D., *Miron Costin. Interpretări şi comentarii,* Bucureşti, 1972.
Puiu, E., *Viaţa şi opera lui Miron Costin,* Bucureşti, 1975, 320 p.
Duţu, Al., *Umanism citadin şi antropologie creştină la Miron Costin,* în *Un veac de aur în Moldova (1643-1743),* Chişinău-Bucureşti, 1996, p. 99-113.
Korolevski, S., *Motive comune în opera lui Miron Costin şi a lui Constantin Cantacuzino,* ibidem, p. 113-126.
Tănăsescu, M., *Costin Miron,* în *Dicţionarul scriitorilor români,* vol. 1, Bucureşti, 1995, p. 673-678.
Ciobanu, Şt., *Istoria literaturii române vechi,* Chişinău, 1992, p. 402-430.
Rotaru, I., *O istorie a literaturii române,* vol. I, Galaţi, 1994, p. 177-192.

15. Dosoftei, *Opere poetice,* selecţie, comentarii şi postfaţă de Pavel Balmuş, Chişinău, 1989.
Dosoftei, *Opere,* vol. I, Bucureşti, 1978.
Dodiţă, G., Marin, V., *Istoria limbii şi a literaturii vechi moldoveneşti,* crestomaţie, Chişinău, 1966.
Russev, E., *Condeierul-patriot,* în revista *Nistru, 1974, nr. 6, p. 118-130.*
Plămădeală, A., *Clerici ortodocşi, ctitori de limbă şi cultură românească,* Bucureşti, 1977, p. 25-26, 33-35, 52, 61, 86.

Istoria literaturii moldovenești, vol. I, Chișinău, 1986, p. 118-127.

Dabija, N., *Și eu eram un smerit Dosoftei...,* în Dabija, N., *Pe urmele lui Orfeu,* Chișinău, 1983.

Ciobanu, Șt., *Mitropolitul Moldovei Dosoftei,* în Ciobanu, Șt., *Istoria literaturii române vechi,* Chișinău, 1992, p. 328-336.

Чиобану, Ш., *Доситей митрополит Сучавский и его книжная деятельность,* Киев, 1915.

Rotaru, I., *O istorie a literaturii române,* vol. I, Galați, 1994, p. 290-301.

Dianu, I., *Mitropolitul Dosoftei, mare cărturar, făuritor de limbă și cultură românească,* în revista *Glasul Bisericii,* București, 1981, 40, nr. 9-10, p. 910-928.

16. Bianu, I., *Mitrofan episcopul Hușilor și al Buzăului, mare tipograf,* în revista *Almanahul Graficei Române,* Craiova, 1927, p. 44-49.

Turcu, N., *Viața și activitatea cultural-tipografică a episcopului Mitrofan al Buzăului,* în revista *Biserica Ortodoxă Română,* București, an. LXXXIII, 1965,, nr. 3-4, p. 280-296.

Cocora, G., *Un mare tipograf român în circuitul european în sec. al XVII-lea, episcopul Mitrofan al Buzăului,* în *Tipar și cărturari,* București, 1977, p. 142-179.

Mihăescu, D., *Considerații asupra vieții și activității tipăritorului primei Biblii românești, Mitrofan episcopul de Huși,* în revista *Mitropolia Moldovei și Sucevei,* Iași, an. LV, 1979, nr. 3-6, p. 314-334.

Păcurariu, M., *Istoria Bisericii Ortodoxe Române,* vol. II, București, 1981, p. 123-124, 172-174 (ed. a II-a, București, 1994, p. 123, 169-171).

Plămădeală, A., *Episcopi ai Buzăului în cultura română,* în *Spiritualitate și cultură la Întorsătura Carpaților,* vol. II, Buzău, 1983, p. 55-62.

Papacostea-Danielopolu, C., Demeny, L., *Carte şi tipar în societatea românească şi sud-est europeană (sec. XVII-XIX)*, Bucureşti, 1985, p. 90-108.

Ştrempel, G., *Meşterul tiparelor — Mitrofan*, în revista *Magazin istoric*, Bucureşti, 1995, nr. 4, p. 33-36, nr. 5, p. 12-16.

Dudaş, F., *Vechi cărţi româneşti călătoare*, Bucureşti, 1987, p. 141-175.

Simonescu, D., Buluţă, Gh., *Scurtă istorie a cărţii româneşti*, Bucureşti, 1994, p. 28-33.

17. Milescu, Nicolae, *Aritmologhia, Bucureşti, 1982.*

Milescu Spătarul, N., *Siberia şi China*, Chişinău, 1956.

Milescu Spătarul, N., *Descrierea Chinei*, Bucureşti, 1958.

Спафарий, Николай, *Эстетические трактаты*, Ленинград, 1978.

Panaitescu, P.P., *Nicolae Milescu Spătarul (1636-1708)*. Iaşi, 1987.

Nicolae Milescu Spătarul şi problemele culturii Moldovei (materialele *Lecturilor II Milesciene*), Chişinău, 1991

Russev, E., *Nicolae Milescu Spătarul*, în *Istoria literaturii moldoveneşti*, Chişinău, 1986, p. 215-228.

Ciobanu, Şt., *Istoria literaturii române vechi*, Chişinău, 1992, p. 319-328.

Saca, S., Matei, V., *Peregrinările şi suferinţele Spătarului Neculai din Mileşti*, Chişinău, 1988.

Rotaru, I., *O istorie a literaturii române*, vol. I, Galaţi, 1994, p. 301-309.

Урсу, Д.Т., *Николай Милеску Спафарий*, Кишинев, 1985.

Н.Г. Милеску Спафарий - ученый, мыслитель, государственныйдеятель, Кишинев, 1989.

Cândea, V., *Nicolae Milescu şi începutul traducerilor umaniste în limba română*, în Cândea, V., *Raţiunea dominantă*, Cluj-Napoca, 1979, p. 79-225.

Mihail, Z., *Nicolae Milescu — filolog,* în *Un veac de aur în Moldova (1643-1743),* Chișinău-București, 1996, p. 77-88.

Olteanu, P., *Viața și operele Spătarului Milescu,* în *Nicolae Milescu, Aritmologhia,* București, 1982, p.1-34.

18. *Istoria Țării Rumânești întru care se cuprinde numele ei cel dintîi și cine au fost locuitorii ei atunci,* București, 1944.

Istoria Țării Rumânești întru care să cuprinde numele ei cel dintîi și cine au fost locuitorii ei atunci și apoi cine au mai descălecat și o au stăpînit pînă și în vremile de acum cum s-au tras și stă, în *Cronicari munteni,* vol. I, București, 1969, p. 1-79.

Cândea, V., *Stolnicul între contemporani.* București, 1971.

Cronicari munteni. Ediție îngrijită de M. Gregorian. Studiu introductiv de E. Stănescu, tom I-II, București, 1961.

Ciobanu, Șt., *Stolnicul Constantin Cantacuzino,* în Ciobanu, Șt., *Istoria literaturii române vechi,* Chișinău, 1992, p. 487-495.

Plămădeală, A., *Stolnicul Constantin Cantacuzino în istoria și cultura românească,* în revista *Biserica Ortodoxă Română,* București, 1980, nr. 5-6, p. 636-655.

Șuiu, R., *Cantacuzino Constantin stolnicul,* în *Dicționarul literaturii române de la origini pînă la 1900,* București,1979, p. 142-147.

Rotaru, I., *O istorie a literaturii române,* vol. I, Galați, 1994, p. 315-323.

Ruffini, M., *Biblioteca Stolnicului Constantin Cantacuzino,* București, 1973.

Cândea, V., *Stolnicul Constantin Cantacuzino, omul politic-umanistul,* vol. 1-2, București, 1966-1967.

Dima-Drăgan, C., Bacâru, L., *Constantin Cantacuzino stolnicul,* București, 1971.

Stolnicul Constantin Cantacuzino, bibliografie, ed. întocmită de Rezlescu, M., Lăudatu, I., Iași, 1972.

Ajunşi la finalul manualului, să încercăm să aruncăm încă o dată o privire sumară asupra perioadei respective şi a fenomenelor tratate în totalitatea lor. Aşadar, a fost urmărit procesul de cristalizare a culturii şi a civilizaţiei medievale româneşti de-a lungul a mai multe secole, părţile sale constitutive în interacţiunile lor reciproce din antichitate pînă către evul mediu timpuriu. Apoi este urmărită sub un anumit unghi de vedere evoluţia celor mai diverse fenomene ale culturii româneşti, de la fondarea statelor medievale româneşti pînă către începutul epocii moderne (secolele XIV-XVII). O atenţie aparte se acordă celor mai reprezentative figuri, marilor creatori ai culturii şi spiritualităţii româneşti din această epocă.

În aceeaşi epocă a avut loc formarea unor tradiţii populare, culturale, ecleziastice, economice şi politice, de la unele simple la unele mai complexe, pînă la organizarea societăţii, comunităţii, etnosului românesc în formaţiuni statale de tip medieval, pînă la apariţia şi dezvoltarea unor structuri laice şi religioase cu un nivel destul de evoluat. În strînsă legătură cu alte fenomene, a avut loc paralel consolidarea etnosului românesc în vatra străvechii Dacii. Acest din urmă fenomen a evoluat odată cu existenţa şi consolidarea statelor medievale româneşti, care reprezentau un teren favorabil pentru manifestarea sub cele mai diferite forme a culturii şi civilizaţiei româneşti medievale.

În asemenea condiții, timp de mai mult de un mileniu cît a durat evul mediu în țările române, poporul român a creat o bogată civilizație, spiritualitate și cultură materială. Toate aceste fenomene constituie în totalitatea lor civilizația medievală românească. La formarea, îmbogățirea continuă și perpetuarea ei și-au adus contribuția în egală măsură toate păturile sociale.

În manualul de față am urmărit scopul de a familiariza cititorul cu principalele forme de manifestare a culturii, spiritualității și civilizației medievale românești. Am dat prioritate, în primul rînd, aspectelor mai principale ce țin de cultură și de spiritualitate, precum și de cele mai reprezentative personalități pe care le-a lansat cultura românească în această epocă. Prin aceasta am tins să imprimăm lucrării un caracter cît mai concret.

Bineînțeles, în realitate cultura, spiritualitatea și civilizația medievală românească este mai amplă și mai bogată și, prin urmare, nu pretindem de a o încorseta în limitele unui modest manual. De aceea prezenta lucrare are scopul de a familiariza și de a oferi o bază de sprijin în cunoașterea mai temeinică a acestor originale culturi și civilizații. De asemenea, s-a pus accentul pe evidențierea rădăcinilor civilizației noastre, pe continuitate și unitate. S-a căutat să fie scoase în evidență acele aspecte care au fost vreme îndelungată deformate și trecute sub tăcere, mai ales în Republica Moldova.

În expunerea noastră ne-am oprit la hotarul secolelor XVII-XVIII în conformitate cu viziunea mai răspîndită în istoriografia românească, hotarul cînd țările române pășesc treptat în epoca modernă a istoriei.

Indiferent însă de aceste periodizări și limite cronologice pe care le trasează oamenii de știință, odată cu intrarea în secolul XVIII, cu trecerea țărilor române sub administrația domnilor fanarioți, iar a Transilvaniei sub cea a dominației habsburgice, are loc trecerea la o nouă fază în dezvoltarea istorică a poporului român.

O civilizație, o cultură de tip modern se formează la români pe parcursul secolelor XVIII-XIX. La temelia acesteia a fost pus vastul strat, vasta moștenire culturală și spirituală acumulată în

timpul epocilor precedente și mai cu seamă în evul mediu. Iată de ce importanța civilizației medievale în devenirea culturii și spiritualității românești moderne și contemporane este extrem de mare.

Noua cultură modernă la români nu s-a format prin negarea unor valori și idei care au fost elaborate în epoca medievală, ci prin valorificarea și răspîndirea masivă, prin tipărirea celor mai reprezentative opere ale culturii naționale din perioadele precedente. Iată de ce cultura nouă modernă, de tip și dimensiune europeană, s-a format la români ca o continuare firească a celor mai de vîrf manifestări de cultură populară orală și spirituală, artistică, literară, istoriografică, cărturărească în general din epoca medievală.

În același timp trebuie să subliniem că de-a lungul acestei mari perioade civilizația, cultura românească a suferit mari pierderi provocate, în primul rînd, de nenumărate invazii străine însoțite de imense pagube materiale și de instabilitate politică. Aceste împrejurări nu numai că au conservat multe fenomene culturale, ci și au aruncat societatea înapoi, au redus considerabil și pentru multă vreme forțele creatoare ale poporului nostru. Pentru a recupera pierderile, pentru a acumula forțe și a atinge noi orizonturi culturale era nevoie de munca, talentul și străduințele multor generații. Rolul de scut al Europei, de poartă a creștinătății pe care l-au jucat țările române secole de-a rîndul a adus suferințe, pierderi nu numai în plan material, ci și în plan uman, cultural și spiritual.

Cu toate acestea, din cele expuse în paginile lucrării putem conchide că civilizația și cultura românească în această epocă nu a fost una închisă, izolată, periferică. Fiind situată la mare încrucișare de culturi și civilizații între Orient și Occident, cultura românească a preluat și a trecut prin filiera, prin viziunea și felul de contemplare și simțire, multe din valorile și realizările culturale de vîrf ale popoarelor vecine europene și asiatice. Căci sufletul românesc este receptiv la tot ce a fost și este de valoare în cultura și spiritualitatea multor popoare vecine. Pe de altă parte, cultura românească a trezit interesul altor popoare. În evul mediu românii au sprijinit în plan cul-

tural și spiritual popoarele creștine aflate sub dominația străină otomană. Mulți mari oameni de cultură români au activat cu deosebit succes pe meleaguri îndepărtate, jucînd un rol important în dezvoltarea culturii și spiritualității altor popoare.

Prin toate aceste activități cultura românească a pășit prin inteligența și prin cele mai de seamă capodopere departe de hotarele sale, înscriindu-se firesc în spectrul de culturi și civilizații europene și mondiale.

Academia de pe lîngă Patriarhia din Constantinopol — 239
Academia Kievo-Movileană — 208
Academia slavo-greco-latină — 142, 239
Adrianopol — 213
Alba-Iulia — 76, 86, 119, 139, 142, 144, 164
Alecsandri, Vasile — 67
Alexandru cel Bun — 84, 98, 106, 177, 181, 182, 184, 186-188, 191, 219
Alexandru, Nicolae — 118
Arad — 76
Ardeal — 221, 226, 245
Argeş — 102, 104
Arhiva Centrală de Acte Vechi (Moscova) — 185
Aristotel — 197
Austria — 240
Axinte, Uricarul — 217
Balcani — 70, 90, 103, 121, 178, 180
Baloteşti — 211
Banat — 194
Bar — 222
Barnovschi, Miron — 159, 206
Basarab, Matei — 142, 149, 159, 165, 167, 177
Basarabi — 74, 144
Basarabia — 67, 186
Bazel — 195, 197
Bazinul mediteranean — 28
Bălăceanu, Aga — 65
Bălcescu, N. — 42, 43
Bălgrad — 144
Bălineşti — 110
Bărbat, voievodul — 54
Belinschi, Dimitrie — 206
Benkner, Hans — 198
Benkner, Iohannes — 94
Berînda, Pavmo — 209
Biblioteca Academiei de Ştiinţe a Moldovei — 215
Biblioteca Academiei de Ştiinţe a Ucrainei — 202
Biblioteca Academiei Române — 185
Biblioteca Bodleiană — 184
Biblioteca mănăstirii Noul Neamţ — 185
Biblioteca Naţională a Republicii Moldova — 185
Bielski, I. — 218
Bilevici, Ionaşcu — 229
biserica din Brădeţ — 104
biserica din Dolheşti — 107
biserica din Hîrlău — 107
biserica din Siret — 105
biserica mănăstirii Dealu — 104
Biserica Ortodoxă din Moldova — 180
biserica Sf. Treime din Siret — 105
Biserica sîrbă — 178
biserica Trei Ierarhi, 149 — 158
Bistriţa — 60, 75, 78
Bizanţ — 83, 118
Bîc — 188
Blaga, Lucian — 15, 18, 41, 44
Blaj — 144
Bloch, Marc — 15
Bobână, Gheorghe — 165
Boccacio, Rafael — 168
Bogdan I — 107
Bogdan — 219
Bogdan, D.P. — 42
Bonţida — 159, 160
Botne — 189
Bracciolini, Poggio — 169
Brancovici, Gheorghe — 152
Brâncuşi, P. — 111, 232
Braşov — 75, 90, 94, 95, 163, 195-198
Bratislava — 194
Braudel, Fernand — 15, 20
Brătianu, Gheorghe — 42, 44
Brebu — 159
Brezoaia — 135
Brîncoveanu, Constantin — 65, 158, 159, 161, 177, 243

Bucov — 74
Bucovina — 121, 207
București — 105, 142, 146, 148, 237
Budai-Deleanu, Ioan — 43
Bulgaria — 77, 180
Bunoveni — 159
Burebista — 112
Buzău — 232, 233, 237, 238
Cacavelas, Ieremia — 141
Cândea, V. — 42
Cantacuzini, boieri — 151
Cantacuzino, Constantin — 24, 33, 143, 167, 168, 170, 195, 242-246
Cantacuzino, Șerban — 158, 236, 237, 243
Cantacuzino, Ștefan — 242, 244
Cantemir, Constantin — 141, 223, 230
Cantemir, Dimitrie — 24, 39, 43, 140, 141, 143, 146, 168, 170, 194, 195, 223, 227
Carpați — 33, 58, 72, 54, 75, 85, 92, 98, 119, 191, 200
Casa Dosoftei — 160
Casius, Dio — 194
Castelul din Cetatea de Baltă — 160
Cato — 197
Cenad — 60
Cercel, Petru — 200, 201
Cetatea Albă — 181, 182
Cetățuia — 159, 235
Cetinje — 88
Chaunu, Claude — 15
Chiajna — 189
Chilia — 159
China, — 153, 240-242
Chinezul, Pavel — 81
Chiprian — 180, 181, 186-192
Chiraleisa — 140
Chiril — 73
Chiril, Valahul — 59
Chișinău — 227
Cicero — 197
Ciobanu, Gh. — 113
Ciobanu, Șt. — 42
Ciorănescu, Al. — 200
Cîmpulung Muscel — 144
Cimpulung — 94 — 209
Climax, Ioan — 212
Cluj — 75
Cluj-Napoca — 160
cneaghina Marena — 184
cneaghina Marina — 84, 106
Codreanu — 65
Colinda — 140
Colomeia — 94
Coman de la Arbure — 110
Condurachi, Emil — 19, 20
Constantin cel Mare — 56
Constantinescu, R. — 182
Constantinopol — 58, 103, 113, 120, 121, 142, 180, 201, 214, 242
Copernic, Nicolaus — 197
Copou-Iași — 159
Coresi — 90, 165, 198-200
Coresi, diaconul — 89, 90, 95, 198
Coroban, V. — 42
Corvin, Matei — 177, 192, 197
Costăchescu, M. — 43
Costea, voievodul — 65
Costin, Miron — 24, 33, 39, 87, 140, 143, 151, 165, 167, 168, 195, 216, 222-227, 231
Costin, Nicolae — 87
Coșula — 99
Coșuștea-Crivelnic — 179
Cotmeana — 99
Cotnari — 100
Cotroceni — 158
Cozia — 99
Cracovia — 88, 91, 100, 118, 195, 196, 208
Cretanul, Andrei — 114
Cretanul, Gherasim — 243
Crimca, Anastasie — 149, 160, 205-207
Criscior — 101
Dabija, Nicolae — 189-191
Dacia — 24-26, 28, 39, 50, 51, 56, 69, 70, 82, 86, 151, 225
Damaschinul, Ioan — 114
Daniil Andrei, Panonianul — 155
Dante — 168
Decebal — 112
Despot Vodă — 100
Dionisie — 242
Dobrișan — 65
Dobrogea — 56, 57, 74
Dobrotici, voievodul — 74
Dobrovățul — 188

Doina — 116
Dosoftei, mitropolitul — 87, 138, 146, 148, 167, 227-233, 235
Dragfi, Bartolomeu — 81
Dragirna — 149
Dragomir — 154
Dragomirna — 206
Dragoş Vodă — 68, 110, 224
Drăgaica — 135,140
Drimba, Ovidiu — 15, 41, 44
Duca, Gheorghe — 229, 234
Dumbrăvioara — 160
Dunăre — 34, 38, 50, 56, 57, 73, 82, 103, 154, 178, 187
Dunărea de Jos — 26, 29, 33, 70, 71
Dunărea de Mijloc — 55, 59
Duşan, Ştefan — 154
Duţu, A. — 42
Eftimie, egumen şi cronicar — 79, 180, 201-204
Egger — 193
Elena — 121, 204
Eliade, Mircea — 15, 18, 41
Elveţia — 193, 195
episcopia Cumană — 58
episcopia Milcoviei — 58
episcopul Francisc Várdai — 86
episcopul Ioan Vitez — 86
episcopul Iosif — 60
episcopul Meletie — 60
Erasmus din Rotterdam — 119, 193
Eurasia — 38
Europa Centrală — 143, 150
Europa Occidentală — 167, 242
Europa — 27, 50, 73, 85, 87, 88, 102, 118, 119, 121, 137, 162, 193, 196
Eustratie, logofătul — 87, 155, 211, 214
Evanghelii — 179
Farinazzi, P. — 154
Făgăraş — 159
Febvre, Lucien — 15
Ferdinand I — 193
Filaret, patriarhul a toată Rusia — 212
Franţa — 162, 200, 240
Galiţia — 227
Gavriil, Ieromonahul — 110
Gavriil, Uric — 84, 106, 109, 165, 183, 184, 185, 190
Gavril, hatmanul Moldovei — 149
Gereb, Ladislau — 164
Germania — 120, 162, 240
Ghelasie, arhiepiscopul — 59
Giurescu, C. — 42, 218
Giurescu, C.C. — 42, 218
Giurescu, Dinu C. — 42
Gorneşti — 160
Govora — 144, 147
Greceanu, Şerban — 149
Grecia — 69
Guizot, François — 15
Gura Motrului — 179
Gutenberg, Iohann — 87
Hasdeu, B.P. — 42, 43
Heliade Rădulescu, I. — 42
Herder Gottfried, Iohann — 15
Histria — 69
Hmelniţki, Bogdan — 214
Honterus, Iohannes — 85, 119, 164, 165, 195-197
Hrisant, patriarhul — 239
Humor — 99, 109
Hunedoara — 58, 163
Hurezu — 159
Hurmuzaki, E. — 42, 43
Huşi — 60, 232, 235, 236
Iachint din Vicina, mitropolitul — 59
Iancu de Hunedoara — 177
Iaşi — 60, 142, 147, 149, 155, 158, 160, 209
Ieremia — 161
Ierunt — 159, 160
Ierusalim — 235, 239, 243
Imperiul bizantin — 37, 57, 103, 113, 118
Imperiul habsburgic — 121, 244
Imperiul otoman — 103, 147, 240
Imperiul roman de Răsărit — 56
Imperiul roman — 24, 27, 56, 70, 86
Imperiul rus — 244
India — 156
Ioan cel Nou — 182, 183
Ioan Vodă cel Viteaz — 219
Iordan, I. — 42
Iorga, N. — 42, 43
Italia — 162, 166, 245
Iustinian — 154
Ivan al III-lea — 121
Ivan IV — 203

Ivireanul, Antim — 146, 167
Județul Alba — 59
Jungling, Ștefan — 144
Kertesz, Szenczi — 144
Kiev — 142, 180, 181, 183, 202, 208-210, 212, 214, 230
Kogălniceanu, Mihail — 42, 43, 222
Kromer, M. — 218
Ladislau — 192
Lamprecht, Karl — 15
Lavra Pecerska — 208, 210, 230
Lazăr, cneazul Serbiei — 178
Lăpușneanu, Alexandru — 202, 203, 219
Lăudat, I.D. — 218
Lemberg — 121
Letopisețul lui Macarie — 79
Lituania — 181, 183
Liubavici, Dimitrie — 89
Ludescu, Stoica — 151
Lupu, Ștefăniță — 223, 239
Lupu, Vasile — 140, 142, 145, 149, 151, 158-161, 165, 167, 177, 209, 211, 213, 214, 217, 224, 234
Luther — 214
Lvov — 120, 142, 213, 216, 228
Macarie — 79, 89, 186, 202
Macarie, meșter tipograf — 88
Macedonia — 178
Machiavelli, Nicollò — 169
Maica Domnului — 114
Maior, Petru — 43
Manasses, Constantin — 79
Maramureș — 59, 92, 93, 102, 105, 221, 224
Marea Britanie — 185
Marea Mediterană — 22, 24, 38
Marea Neagră — 24, 26, 34, 55, 69
Măgureni — 161
mănăstirea Agapia — 149
mănăstirea Arnota — 159
mănăstirea Bisericani — 233, 234
mănăstirea Bistrița — 154
mănăstirea Bradu — 159
mănăstirea Căldărușani — 149
mănăstirea Căpriana — 60, 98, 188, 191, 203-205
mănăstirea Cetățuia — 147
mănăstirea Cozia din Valahia — 103-105
mănăstirea Dealul — 144, 214
mănăstirea Dintr-un-Lemn — 159
mănăstirea Dragomirna — 160
mănăstirea Galata — 109
mănăstirea Govora — 144, 155
mănăstirea Hilandar de la Muntele Athos — 178
mănăstirea Hurezu — 158
mănăstirea Moldovița — 75, 98, 109, 111, 159
mănăstirea Neamț — 181, 187, 189
mănăstirea Putna — 75, 84, 99, 100
mănăstirea Secu — 149, 211, 212
mănăstirea Soveja — 67
mănăstirea Tismana — 60, 75, 98, 161, 179, 180
mănăstirea Trei Ierarhi — 142, 145, 161, 214, 228
mănăstirea Uniev — 228
mănăstirea Vișina — 179
mănăstirea Vișnevăț — 187, 188
mănăstirea Vodița — 60, 75, 98, 178
mănăstirea Voroneț — 110, 111
Mărgineni — 161
Mediaș — 160
Menumorut, voievodul — 54
Metodiu — 73
Micu, Samuil — 43
Miehovski, M. — 218
Mihai Viteazul — 80, 105, 139, 177, 205
Mihai Vodă — 105
Mihail Fiodorovici, țar — 212
Mihail, Paul — 42
Mihăilă, Gheorghe — 194, 210
Mihnea, Turcitul — 201
Milescu Spătaru, Nicolae — 142, 149, 153, 167, 168, 178, 194, 229, 236, 239-242
Mircea cel Bătrîn — 74, 103, 177
Miroslav din Giulești, preotul — 59
Misail Călugărul — 217
Misztotfalusi Kis, Nicolae — 144
Mitrofan, episcopul — 87, 232-239
mitropolia Haliciului — 60
mitropolia Moldovei — 98, 121 — 236
mitropolia Țării Românești — 59
mitropolia Ungrovlahiei — 118

Mocanul — 65
Moesia Inferioară — 26
Mogoşoaia — 160
Mohaci, bătălia de la — 193
Moisi — 89
Moldova — 28, 30, 34, 35, 54, 55, 59, 60, 71,72, 75, 77, 78, 80, 81, 83, 85, 86, 89-92, 94, 95, 97-101, 103, 105-109, 114, 118-120, 134, 136, 137, 142, 144-149, 153-155, 157, 159, 161, 164-167, 177, 181-183, 186-188, 190, 194, 197, 200, 203, 205, 206, 209, 211-213, 215, 216, 221, 222, 224, 227-229, 231-233
Moldoveanul, Filip — 89-91
Moldovlahia — 35
Moravia Mare — 73
Morisena — 60
Moscova — 181, 204, 212, 229, 236, 239
Moţoc, Vasile — 211
Movilă, Moise — 210
Movilă, Petru — 87, 142, 145, 148, 167, 178, 194, 207-212, 214
Movilă, Simeon — 161, 207
Moxa, Mihail — 144, 152
Muntele Athos — 83, 89, 113, 118, 120, 180
Muntele Pelagoniei — 189
Muntenegru — 88
Muntenia — 28, 89, 103, 104, 147, 151, 159, 161
Muşat, Iosif — 181
Muşat, Petru — 99, 105, 106
Mutul, Pîrvu — 161
Naneş din Strei Sîngeorgiu — 58
Năsăud — 76
Neacşu — 94
Neagoe, Basarab — 68, 210
Neamţ — 60, 75, 83, 84, 100, 106, 107, 109, 184, 189-191, 203
Nectarie, patriarhul — 235
Negru Vodă — 151
Nicodim de la Tismana — 118, 178-180
Nikitici, Filaret — 212
Nilus — 197
Nistru — 24, 55, 69, 98
Notara, Dositei — 228
Novgorod — 181
Nürenberg — 119, 1960
Occident — 103, 108
Olahus, Nicolaus — 24, 33, 85, 86, 87, 119, 164, 165, 178, 192-195
Onciu, D. — 42
Onu, L. — 218
Oprea, Logofătul — 90, 198
Oradea — 76, 86, 119, 144, 164, 192
Orăştie — 195
Ordinul iezuiţilor — 142
Orhei — 159
Orient — 83, 103,108, 135
Orientul apropiat — 24, 120, 156, 212, 240, 242
Orientul Ortodox — 83
Ovidiu, Nason — 26
Oxford — 185
Padova — 245
Paisie, Uric — 184
Panaitescu, P.P. — 42, 203, 210, 218, 221
Papacostea, V. — 42
Paris — 239
Pârvan, V. — 42
Patriarhia de la Constantinopol — 57, 60, 78, 83, 98, 118, 181
patriarhul Matei I — 98
patriarhul Moscovei — 212
Paul de Alep — 140
Păcurariu, M. — 179, 203
Pătrăuţi — 110
Pecerska Lavra — 212
peninsula Apenină — 70
peninsula Balcanică — 24, 120
Pepanos, Panos — 243
Petrarca — 168
Petriceicu, Ştefan — 228, 229
Petru cel Mare (Petru I) — 211, 240
Petru din Ostrov, protopopul — 58
Piatra-Neamţ — 107
Pico della Mirandola — 169
Ploieşti — 74
Plumbuita — 159
Pociatchi, Sofronie — 209
Polonia — 59, 71, 85, 86, 88, 94, 119, 120, 135, 150, 152, 162, 166, 195, 197, 209, 216, 222, 224, 228
Popăuţi — 110

Popescu, Radu — 151
Potlogi — 159, 160
Praga — 100, 118
Principatele române — 83
Prislop — 179
Probota — 99
Prodan, D. — 42
Protul, Gavril — 80
Prut — 54, 98
Przemysl — 59
Pungă, Ch. — 203
Quintilian — 197
Quintul, Carol — 193
Radu cel Mare — 88
Radu de la Afumaţi — 80
Radu, fraţii — 148
Rareş, Ilie — 89
Rareş, Petru — 78, 106, 110, 177, 188, 202, 204, 219
Rareş, Ştefan — 202
Rădăuţi — 98, 105, 107, 203
Rădulescu-Motru, Constantin — 41
Răsăritul Ortodox — 121
Războieni — 107
Regatul polonez — 34
Regatului Ungariei — 72, 76
Republica Moldova — 242
Ribiţa — 101
Rîmnic — 59
Rodos — 201
Roma — 24, 58, 142
România — 24, 89, 98, 179, 185, 206, 215, 246
Rusia Kieveană — 73
Rusia Moscovită — 120, 153, 183
Rusia, — 91, 120, 144, 149, 152, 181, 183, 203, 207, 211, 212, 215, 229, 231, 240, 242
Russev, E.M. — 42, 203, 218
Russo, Alecu — 67
Scarlat, M. — 218
Scărariul, Ioan — 212
Seneca — 197
Serbia — 73, 77,103, 154, 178
Sfintei Cruci — 114
Sfînta Evanghelie — 56
Sfînta Marie Orlea — 101
Sfînta Treime — 178
Sfîntul Ilie — 110
Sfîntul Ioan cel Nou — 181
Sfîntul mucenic Varvar — 189
Siberia — 153, 242
Sibiu — 76, 90, 144, 192
Simion, Dascălul — 217, 218, 225
Simion, Ştefan — 148
Sinai — 212
Sinodul de la Constanţa — 181
Sirigul, Meletie — 212, 237
Sivori, Franco — 201
Sînzienele — 140
Sîrcu, Polihronie — 203, 204
Slatina — 109, 159
Slovacia — 24, 194
Snagov — 144, 146
Sobieski — 230
Spania — 162
Spengler, Oswald — 15
Stadniţki, Vasile — 228, 234
Stockholm — 239
Strei Sîngeorgiu — 101
Striga — 140
Stroici, Luca — 86, 87, 167
Stryj — 230
Strykowski, M. — 139
Suceava — 60, 144, 181, 183, 205, 206, 230
Suedia — 240
Suceava — 182
Şaina — 178
Şcheii Braşovului — 152
Şchiopul, Petru — 79, 205, 219
Şcolari, Andrei — 1, 64
Şerban, Ştefan — 243
Şerbeşti — 159
Şincai, Gheorghe — 43
Ştefan cel Mare — 68, 77, 78, 81, 94, 106, 107, 109, 121, 151, 165, 177, 185, 189, 216, 219
Ştefan, Gheorghe — 224
Ştefănescu, Şt. — 42
Ştrempel, Gabriel — 42, 238
Teofil, călugărul — 206
Teutsch, Toha — 144
Thilo, Iacob — 144
Timişoara — 81
Tiras — 69
Tisa — 69

Tîrgoviște — 89, 90, 142, 143, 144, 154, 155
Tîrgu-Mureș — 160
Tîrnova — 180
Toma Alimoș — 65
Toma de la Humor — 110
Tomis — 69
Tomșa, Ștefan — 206
Topolnița — 179
Toynbee, Arnold — 15
Traian — 224, 225
Transilvania — 30, 34, 35, 54, 58-60, 72, 75, 76, 81, 82, 85, 86, 89-91, 93, 95, 98, 101, 103, 114, 118-120, 137, 142, 144, 146, 152, 159, 160, 163, 164, 177, 192, 194, 195, 197-199, 201, 214, 221
Trapezund — 182
Trapoldner, Luca — 90
Tricolici — 140
Trnava — 194
Tudosca — 161
Turca — 140
Țamblac, Grigore — 165, 180-183
Țara Bîrsei — 116
Țara Făgărașului — 116
Țara Leșească — 216
Țara Maramureșului — 116
Țara Moldovei — 60, 78, 85, 98, a5, 116, 141, 145, 150, 165, 181, 183, 201, 205, 211-213, 216, 219, 222, 226, 231, 235, 236
Țara Moscului — 240
Țara Română — 200
Țara Românească — 28, 30, 35, 72, 75, 79, 80, 85, 88, 90, 94, 95, 97-99, 102-105, 118-120, 134, 137, 142, 144, 146, 149, 153-155, 157-159, 161, 164-167, 177-179, 192, 194, 197, 198, 200, 201, 207, 209, 210, 226, 232, 233, 236, 237, 242-245
Țara Ungurească — 221
Țara Vrancei — 116
Țările de Jos — 135, 162, 193,194, 217
Țările Occidentului — 121
Țările Române — 74, 153
Țuțora — 202
Ucraina — 91, 120, 144, 183, 207-209, 211, 228
Udriște, Năsturel — 144, 159
Ulfila, episcopul — 56
Ungaria — 24, 37, 71, 85, 152, 163, 178, 192, 194, 197
Ungrovlahia — 35
Universitatea din Cluj — 142
Universitatea din Viena — 195
Universitățile din Italia — 118
Urali, munții — 156
Ureche, Nestor — 149, 167, 211, 216, 218
Ureche, Grigore — 24, 33, 39, 87, 142, 149-151, 167, 168, 188, 195, 211, 215, 216, 218, 220-222, 225, 231
Ursu, N.A. — 218
Valahia Mică — 35
Valahia — 34, 35, 54, 59, 60, 80, 83, 86, 88, 91, 105, 114, 118, 119, 136, 166, 178, 186, 192, 197, 209, 211, 233, 239
Varlaam, mitropolitul — 24, 33, 87, 93, 138, 141, 142, 144-146, 148, 165, 167, 211-214, 227, 228,234
Vartici — 65
Vărzărești — 60, 98
Velciu, D. — 218
Veneția — 71, 85, 88, 200
Vergelat — 140
Vianu, Tudor — 41
Viena — 100, 118, 121, 142, 207
Vilno — 181, 208
Vladislav al II-lea — 154
Vlastares, Matei — 153, 154, 203
voievodatul lui Gelu — 54
Voltaire — 15
Vrancea — 211
Wagner, Valentin — 196
Wilhelm von Humboldt — 15
Xenopol, A.D. — 42, 43
Zagreb — 193
Zamfirescu, D. — 42
Zăhărești — 109
Zîna — 140
Zolkiew — 230, 231
Zosim — 211
Zürich — 196